

## Nemzetiségi együttélés a Kárpát-medencében

Balla Loránd, Iváncsó Ádám, Keszei András, Koloh Gábor,  
Szeghy-Gayer Veronika és Tarafás Imre tanulmányai,

valamint Veress Dániel írása



# KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ósidóktól fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

**SZERKESZTŐSÉG**

CZOGH GÁBOR főszerkesztő  
GRANASZTÓI PÉTER  
KÁRMÁN GÁBOR  
KLEMENT JUDIT  
KOLTAI GÁBOR  
LENGVÁRI ISTVÁN  
MAJOROSSY JUDIT  
SOMORJAI SZABOLCS  
VARGA ZSUZSANNA

**TANÁCSADÓ TESTÜLET**

Bácskai Vera, Beluszky Pál, Benda Gyula, Faragó Tamás,  
Gyáni Gábor, Kovács I. Gábor, Kövér György, Tóth Zoltán, Valuch Tibor

„Nemzetiségi együttélés a Kárpát-medencében” című blokkunkat Granasztói Péter szerkesztette.

Olvasószerkesztő: Németh Orsolya



A szám megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap,  
valamint olvasóink adóforintjainak 1%-os felajánlásai támogatták.

Címlapon: Feszület és magyar–ruszin nyelvű helységnévtábla.  
Iványi (Bereg vármegye), Szöllősy Kálmán felvétele, 1939 és 1944  
között, Néprajzi Múzeum, F329745

Kiadja a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület  
Felelős kiadó: az Egyesület elnöke  
Szerkesztőség: 1113 Budapest, Valkói u. 9.  
korall@korall.org, www.korall.org  
Terjesztés: terjesztes@korall.org

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.  
Készült az OOK-Press Kft. nyomdájában  
Vezető: Szathmáry Attila

ISSN 1586-2410

# TARTALOM

## NEMZETISÉGI EGYÜTTÉLÉS A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

Keszei András	Nép, etnikum, felekezet. A magyarországi zsidóság meghatározása a 19. század első felében	5
Tarafás Imre	Nemzetiségek a nemzeti történelemben. Magyarországi nemzeti kisebbségek reprezentációja történelmi összefoglalókban, a dualizmus korában	27
Koloh Gábor	Gyermekvállalás a Völgységben és az Ormánságban. A kismányoki és a vajszlói kerület termékenységtörténetének elemző összehasonlítása (1790–1894)	49
Balla Loránd	„A nemzetiségi kérdés, voltaképpen nyelvkérdés.” A Temesvári Magyar Nyelvet Terjesztő Egyesület kulturális stratégiai egy soknemzetiségű városban	72
Szeghy-Gayer Veronika	A szlovák–magyar–zsidó–cseh Kassa a 20. század első felében	99
Iváncsó Ádám	Ruszin hallgatók és a debreceni egyetem, 1938–1945	122
Veress Dániel	Az építészet mint nemzetépítés. Nemzeti stílustörekvések a magyar, lengyel, cseh (és osztrák) építészetben 1925 előtt	146

## KÖNYVEK

Clio igézetében és Osszián árnyékában Patrick J. Geary – Gábor Klaniczay (eds): Manufacturing Middle Ages: Entangled History of Medievalism in Nineteenth-Century Europe. (National Cultivation of Culture, 6.)		
János M. Bak – Patrick J. Geary – Gábor Klaniczay (eds): Manufacturing a Past for the Present: Forgery and Authenticity in Medievalist Texts and Objects in Nineteenth-Century Europe. (National Cultivation of Culture, 7.)	– Tarafás Imre	174
Beszélgetések a német múlttól Laczó Ferenc: A német múltfeldolgozás. Beszélgetések történészekkel a huszadik század kulcskérdéseiről.	– Fóris Ákos	183
Pakot Levente: Nemek és nemzedékek. Demográfiai reprodukció a 19–20. századi Székelyföldön.	– Kovács Evelin	191
Ábrahám Barna: Megmaradni vagy beolvadni? A szlovákság polgárosodása a 19. század második felében.	– Tömöry Miklós	199
Helle Mária (közread.): Életemnek legemlékezetesebb éve. Alexy Lajos naplója 1848-ban.	– Lator László Iván	203
Andrew Scull: A hisztéria felkavaró története.	– Szentesi Réka	209
Szerzőink		213
Contents		215
Abstracts		217

Keszei András

## Nép, etnikum, felekezet

### *A magyarországi zsidóság meghatározása a 19. század első felében*

A magyarországi zsidóság történetében a 19. század eseményei különösen fontos szerepet játszottak. Ez volt az az időszak, amely elhozta számukra az egyenjogúságot és egyre szélesebb utat nyitott társadalmi integrációjuk előtt. A jogi keretek megváltozása a korábbi, hátrányos megkülönböztetés felszámolását jelentette. Az új törvények értelmében, II. József zsidórendeletének nyomában a 19. század 40-es éveitől a 90-es évek közepéig a (szabad királyi) városba költözés szabadsága, a polgári és politikai jogok megadása, végül pedig az izraelita vallás bevetté nyilvánítása teljesítette ki a jogi emancipáció folyamatát. A jogi helyzet és a hétköznapok gyakorlatát tükröző társadalmi viszonyok kettőssége, ami a „jogi burok lehántása” után az új előírások és a hagyományos gyakorlatok, gondolkodás és viselkedés között felfedezhető, az emancipáció társadalmi hátterének jelentőségére hívja fel a figyelmet.<sup>1</sup> Az integráció lehetősége leginkább ezen múltott, a régi, rendi világból örökölt beidegződések, struktúrák működésén, illetve változásán.

Az 1848 előtti társadalom zártabb csoportjaiban élő egyének számára az önmeghatározás alapvetően kollektív eredetű volt, az önkép és a másokról alkotott kép is elsősorban csoporttagként határozta meg az embert. A forradalom és a jobbgyfelszabadítás előtt sem mozdulatlan rendi társadalomban a mobilitás csoportból történő kilépést és csoportba való belépést jelentett, ami az egyén helyzetét is jelentős mértékben megváltoztathatta ugyan, de csak egy közösség tagjaként.<sup>2</sup> A csoportkötelékek átalakulása elvileg a polgárosodás és a nemzetiségalapfeltétele volt, ami nélkül az újfajta kötelékek valójában nem is alakulhattak ki. A társadalmi változás tükröződhet a törvények változásában, ahogy a jogi keretek átalakulása is képes változást előidézni. A városba költözés, a politikai jogok gyakorlásának lehetősége nyilván kézzelfogható következményekkel jár az emberek életére, és ezt talán a társadalom is egyre inkább elfogadhatná. A valóság, lakhelytől, gazdasági és társadalmi erőviszonyoktól, előzményektől függően azonban minden bizonnyal összetettebb. Az alábbiakban a 19. század első felére összpontosítva azt szeretném megmutatni, hogy egy felekezeti-etnikai csoport meghatározását milyen tényezők, intézmények, kölcsönhatások alakították, tették dinamikus folyamattá, melynek során a társadalom tagjai és csoportjai

<sup>1</sup> A jogi burok lehántása és a társadalmi valóság kibontása az utókor fontos feladata (Kövéér 1998: 93–94). Minél messzebb vagyunk egy történelmi korszaktól, a törvények mögött rejtőző társadalmi valóság rekonstruálása annál fontosabb és nagyobb kihívás.

<sup>2</sup> A rendi társadalom mobilitására mint csoportok közötti mozgásra vonatkozóan: Tóth 1996: 145–149.

a külső hatások, „meghatározások” eredményéhez alkalmazkodva önmeghatározással, illetve ennek módosításával válaszolnak a kihívásokra.<sup>3</sup>

## AZ IDENTITÁS ZAVARBA EJTŐ KÉPLÉKENYSÉGE

Az identitás fogalmát és az általa megragadni kívánt tartalmat gyakran heves viták kísérik. Azonosságként meghatározva óhatatlanul a változatlanúság társulna hozzá, ami a maga teljességében ugyanolyan nehezen tartható elképzelés, mint szüntelen változása és az ebből fakadó határtalan képlékenysége.<sup>4</sup> Az identitás meghatározásának és kezelésének egyik végpontját az esszencialista felfogásban jelölhetjük ki, amely szerint az ember lényegi azonossága egy belső, változatlan, a gondolkodást, viselkedést, hajlamokat alakító maghoz köthető. Ez, noha szervi megfelelőjét nem találjuk, olyan, mintha egy állandó tárgyszerű létező volna. A másik véglet szerint az identitás rugalmas, akár folyamatosan változó önmeghatározás eredménye is lehet. Ha az azonosságot inkább egy éppen aktuális folyamat eredményének tekintjük, akkor az azonosulás dimenziója felé tolva az értelmezést, részben elkerülhetjük a két szélsőség formájában jelentkező csapdát. Ebben az esetben az identitás ugyan konstrukció eredménye lesz, de nem feltétlenül tetszőlegesen alakítható, divathullámoknak megfelelően felölthető vagy levethető ruhaként kell elképzelnünk. Azonosulni tartósabban, mélyebben vagy felszínesebben is lehet. Az első esetben az eredmény akár „esszenciális” módon, változatlan lényegként működő dologként is felfogható, míg a felszínes, ideiglenes azonosulás a másik véglet lehetőségére figyelmeztet.

A modernitás változékony világában az identitás sem marad érintetlen, a 19. századi folyamatok megrendítették, majd korunkban egyre inkább képlékenyvé tették az identitást.<sup>5</sup> A társadalom átalakulása a régi megszokott csoportok és életkeretek széthullását, illetve az identitás hagyományos lehorgonyzására kevésbé alkalmas új formációk megjelenését idézte elő.<sup>6</sup> Az önmeghatározás mentális és fizikai kereteinek megváltozását és ennek következményeit szemlélteni Európa-szerte a 19. században felgyorsuló urbanizáció, az új keretek közé érkező bevándorlók tömegeinek alkalmazkodási kényszerével és változó önmeghatározásával. A parasztság városi munkássá lényegülése, ami nálunk egy ideig nem feltétlenül jelentett radikális szakítást a múlttal, az átalakulás egyik tipikus, világszerte ismert formája.

<sup>3</sup> Az identitás és a csoport kívülről és belülről történő, változó meghatározására vonatkozóan történeti-szociológiai szempontból, valamint a magyarországi zsidóság 19. és 20. századi történetére alkalmazva az elméleti keretek: Karády 2000, 2001.

<sup>4</sup> Az identitás fogalmának két véglet közötti mozgásáról és az azonosulás folyamatának hangsúlyozásáról: Brubaker–Cooper 2000: 1; az esszencialista felfogás veszélyei mellett a képlékenység határaitól: Calhoun 2003: 549.

<sup>5</sup> Pataki 2001.

<sup>6</sup> Berman 1988 [1982]; Connerton 2009.

Az ember önmagáról alkotott képe és annak állandósága szorosan összefügg az őt körülvevő világgal és annak változásával. Ezt a rugalmasságot az önmeghatározás sokszor megengedi, néha azonban nem. Az eszköz, ami ezt a képlékenységet lehetővé teszi, a nyelv, illetve az a tény, hogy az identitás lényegét, ebben az esetben tartalmát és formáját tekintve, egy elbeszélte történet.<sup>7</sup> A narratív identitás fogalma értelmében az önazonosság az éppen előadott történetnek felel meg. A történet bizonyos elemei a múlthoz kötődnek, mások inkább az aktuális helyzetet tükrözik. Az én változó perspektívája, önértékelése és céljai a múlt felidézését is befolyásolják, életünk során változó helyekről és helyzetekből tekintünk vissza múltunkra, és ez az előadott narratív identitáskonstrukciókat is változatossá teszi.<sup>8</sup> A különböző életkorokban vagy történelmi időszakokban megfogalmazott önértékelések a tudatos torzítás szándéka nélkül is eltérésekhez vezethetnek, ami a perspektíva és vele az önkép megváltozását tükrözi. A múlt átértékelése természetesen felveti a személyes múlt hitelességének kérdését is. Melyik pillanatban és miért tekinthető egyszer inkább, máskor kevésbé annak? A hitelesség ebben az esetben a személyes sors körülményeinek, „igazságának” perspektívájából ítéltető meg leginkább. A hangsúly ezzel a társadalmi környezet és a történelem változásaira helyezhető. Vajon a 19. és a 20. század nagy vízváltásai mennyire befolyásolták a perspektíva megváltozását és járultak hozzá a személyes múlt átírásához? A szabadságharc bukásától a jobbágyfelszabadításon keresztül a gyáripar megszületéséig és a kivándorlásig, valamint az első világháború elvesztésétől a forradalmakon és ellenforradalmon keresztül a második világháborúig, majd a diktatúra sztálini, 1956 után kádári változatáig számos esemény befolyásolhatta visszamenőleg az önértékelést. A történelem sodrában ez szükségszerűnek is mondható.

## VISZONYÍTÁSI PONTOK, NARRATÍV ÖNTÖFORMA

Az identitást az önéletrajzi emlékezet narratívái táplálják. A múlt bizonyos eseményei azért kerülnek elő újra és újra a visszaemlékezések során, ha idővel változó hangsúllyal vagy szerepben is, mert valamilyen módon fontosak az egyén számára, pontosabban az aktuális önmeghatározás szempontjából. Az identitás nem lehet teljesen változatlan, mert akkor az ember képtelen volna alkalmazkodni a változásokhoz, amelyeket néha feltétlenül szükségesnek tart.<sup>9</sup> Az egyéni változatok felett csoportszintű kereteket is találhatunk az identitás számára a narratív megközelítés alapján. A nagy közös történetek, amelyek a múlt eseményeinek bemutatásában a közös érintettség alapján jelölik ki a csoport és tagjai helyét térben és időben, viszonyítási alapként is szolgálnak az egyéni önértelmezés

<sup>7</sup> A narratív identitáskonceptióról, amely *idem* és *ipse* között biztosítja az állandó kapcsolatot a változó időben: Ricœur 2004 [2000]: 84–85.

<sup>8</sup> Halbwachs 1994 [1925].

<sup>9</sup> Ricœur 2004 [2000]: 84–85.



számára.<sup>10</sup> A fentiek alapján adódik a kérdés, hogy az identitás szempontjából vajon a változékonyság, a képlékenység-e a fontosabb, vagy az állandóság. Ha az azonosságot egy időben alakuló, de állandó elemekkel is jellemezhető történeti képződményként fogjuk fel, akkor a két tényező viszonya lesz a legfontosabb szempont. Az önkép változását a külső tényezők (elvárások, előírások, az életforma átalakulása) hatásához kapcsolhatjuk, ahogy ezt, részben a két tényező dinamikus viszonyát is érintve, Hanák Péter tette a *Másokról alkotott kép* című, szociálpszichológiai elemzést alkalmazó tanulmányában.<sup>11</sup> Az önmagunkról és a másokról kialakított sztereotípiák szerepének jelentőségéről szólva fontos megjegyezni, hogy ezek a tudás szervezésének fontos, olykor egyedüli eszközei. A közhelyek láthatóan előszeretettel „tapadnak” népcsoportokhoz, bizonyos jegyeket felnagyítva vagy egyenesen kizárólagossá téve, egyben elősegítve az etnikai hovatarozás következményeit leegyszerűsítő, néhány látványos vagy ekként megjelenített vonás esszencialista felfogását. Az auto- és heterosztereotípiák, noha olykor nagyon tartósak is lehetnek, azért mégsem teljesen változatlanok.

A másokról alkotott kép szociálpszichológiai funkcióit elemezve a 19. századi Magyarországon élő zsidók és németek kapcsán Hanák Péter a mi csoportunk (*ingroup*) és mások csoportja(i) (*outgroup*) egymást szükségszerűen feltételező voltára is figyelmeztet, aminek a nemzetek és a nemzetállamok születésének idején, a 18. század végétől különös jelentősége lesz. Az etnikai – némileg leegyszerűsítve a kérdést, nevezhetjük ezt a nyelv és az egyébként ennek közösségtől függetlenül rendkívül változatos anyagi és szellemi kultúra szerepét hangsúlyozva népinek is – alapokon szerveződő csoportok létéhez feltétlenül szükséges ezek határainak kijelölése, ami kézenfekvő módon más csoportokhoz képest, többnyire azokkal szemben történik meg.<sup>12</sup> A narratív azonosság koncepciója és a sztereotípiák működése annak hangsúlyozásával is összekapcsolható, hogy ezek valójában a társadalom tagjai számára jól ismert történetekből bontakoznak ki. Ezen a ponton érdemes utalni a narratív megismerésmód jelentőségére, ami az emberek közötti bonyodalmak megismerésére és megoldására is lehetőséget nyújt.<sup>13</sup> A tapasztalat és értelmezése e szerint mélyen beágyazódik a történetekbe, amelyek jelentéssel, azaz értelemmel ruházzák fel az eseményeket. A változó történelmi keretek között a különböző társadalmi csoportok önmagukról és egymásról alkotott képe is változik, amit a narratív forma képlékenysége tesz lehetővé. Az állandóság vagy ismétlődés és a változás kapcsolata tulajdonképpen a különböző csoportok és intézmények egymáshoz fűződő viszonyából következik. Egymástól térben is távolabb élő, elszigetelt, hosszabb időn át változatlan életmódot folytató csoportokat kevesebb külső hatás ér, ezért esetükben az állandóság inkább lehet jellemző. Az iparosodás előtti agrártársadalmak nagy, látszó-

<sup>10</sup> Somers 1994: 605–606.

<sup>11</sup> Hanák 1988.

<sup>12</sup> A népi alapokról ebben az értelemben: Szabó 1990 [1941], az etnicitásról: Hutchinson–Smith (szerk.) 1996.

<sup>13</sup> Bruner 2001.

lag mozdulatlan „tömbje” juthat eszünkbe, amelynek elhelyezkedéséből következően voltak zártabb vagy nyitottabb csoportjai. Ezek az őket érő hatások iránya, ereje és gyakorisága szerint válaszolhattak az őket érő kihívásokra. A 19. századi nemzeti mozgalmak, a nemzetek születése, átfogó jellegéből adódóan, rendkívül fontos hatást gyakorolt az önkép alakulására a mi és a mások csoportjának alakításán keresztül.<sup>14</sup> A változások értékeléséhez hozzátartozik, hogy a hatások nem minden esetben járnak gyökeres átalakulással. A történelem során ezek a hagyományosnak vélt identitás megerősítését, a változatlan hangúlyozását is előidézhetik.<sup>15</sup> Az identitás a változó történelmi keretek között egy folyamatos válaszadás eredményének tekinthető. A válasz eredménye mindig az előzmények és az adott helyzet összefüggésében értelmezendő.

## AZ ÁLLANDÓSÁG FORRÁSA

A zsidóságot szokás az emlékezet népének is nevezni, a szentírásban ismétlődő parancs és az ebből fakadó gyakorlat miatt.<sup>16</sup> Az emlékezetet úgy is meghatározhatjuk, mint identításvonatkozású tudást, amely önmagunkra, történetünkre, azaz saját diakrón identitásunkra vonatkozik, akár egyénként, akár egy csoport tagjaként tekintünk magunkra.<sup>17</sup> Identitás és emlékezet összefüggéseiről szólva fontos kiemelni, hogy kölcsönösen feltételezik egymást: emlékek nélkül, ahogy erről a súlyos amnéziás esetek is árulkodnak, csak azonosságunk szűkebb értelemben vett alapelemei maradnak meg, felismerjük magunkat (a név és a külső alapján), de egyéni sorsunk részletei nélkül.<sup>18</sup> A múltra vonatkozó tudás elvesztése az identitás elvesztésével jár. Nem tudjuk, kik vagyunk, hova tartozunk, mit kell tennünk bizonyos helyzetekben.<sup>19</sup> A kollektív identitás, amelyet itt a fentiek alapján a csoporthoz való tartozásból eredő identításvonatkozású tudásként értelmezünk, a közös történetek egyéni „elsajátításából” fakad.

A zsidók számára ezt nagyrészt a vallás alapozza meg, amely az egyéb, népek feletti vallásoktól eltérően szorosan összefonódik a kiválasztott nép történetével. Felekezet és etnikum kapcsolata a bibliai történetekbe ágyazódva marad fenn, illetve a rituális naptár és az istentiszteletek rendje szerint rendszeresen ismételt megemlékezések segítségével. A kommemoratív ceremóniák hatékonyságát a hit

<sup>14</sup> Például az egyenlőtlen elmagyarosodás folyamatára vonatkozóan: Karády 1990.

<sup>15</sup> Assmann 2010: 133. A zsidóság konzervatív csoportjai is így válaszoltak a kihívásokra a 18. század közepétől (Katz 1995a: 149, 165–167; Komoróczy 2012: 991–1004).

<sup>16</sup> Jerushalmi (2000) könyvének címe, a *Záchor* is erre utal. Ugyanígy működik az „el ne feledkezz!” felszólítás is: „Vigyázz magadra, hogy el ne felejtkezzél az Úrról, a te Istenedről, meg nem tartván az ő parancsolatait, végzéseit, rendelkezéseit [...]. Fel ne fuvalkodjék akkor a te szíved, és el ne felejtkezzél az Úrról, a te Istenedről, aki kihozott téged Egyiptom földjéről, a szolgaságnak házából” (Deuteronomium, nyolcadik fejezet, idézi Jerushalmi 2000: 112).

<sup>17</sup> Assmann 2010: 122–123.

<sup>18</sup> Részletesebben: Keszei 2015: 75–78.

<sup>19</sup> Schacter 1998: 187–223, Draaisma 2014: 75–97.

és az ebből származó csoporttudat tükrözi.<sup>20</sup> A zsidó vallás, történelem és emlékezet összefonódása egy rendkívül tartós kollektív identitást eredményez, ami az ókortól napjainkig töretlenül működik, bár nyilvánvalóan nem változatlan formában.<sup>21</sup> A nép történetére a vallás hagyományos eszközeivel emlékező közösség identitása az emlékezet révén lesz tartós, és alakítja ki azt a sajátos látószöveget, melyből a saját múlt eseményei jelentésre tesznek szert. Ez a perspektíva a múltat a csoport történetét kísérő jó vagy balszerencsével való érzelmi azonosulás alapján szűkíti le és teszi „fogyaszthatóvá” az egyén számára. A modern történetírástól megkövetelt objektivitást ebben az esetben kizárja az azonosulás elsődlegessége. A pártatlan, minden féltől egyenlő távolságot tartó beszámoló a csoport emlékezetében szükségszerűen felveszi a „mi” perspektíváját, és ennek alapján azonosul a múlt eseményeivel, osztja annak szereplőit ellenségekre és barátokra. Az emlékek és az érzelmek összekapcsolódásával a közös öröm vagy gyász ereje összeköti az egyéni emlékezőket, közösséget kovácsolva belőlük a múlthoz fűződő azonos viszony alapján.

Az egyén, Halbwachs radikális szociológiai szemlélete értelmében, csak társadalmi lényként képes emlékezni.<sup>22</sup> Innen származnak az emlékezés eszközei és az emlékek hordozói, a nyelv és a különböző jelképek, valamint az emlékezetes élmények forrásaként a társas viszonyok is. Az egyéni szintet övező társadalmi keretek történelmi képződmények, amelyek a történelem részesévé teszik az egyént. A társadalmak a történelem során mintegy beleírják magukat a térbe, olvashatóvá téve a tulajdonviszonyok, a társadalmi hierarchia, struktúra helyekhez fűződő jelentéseit.<sup>23</sup> Az emlékezet helyekhez kötődő működése tartósságot kölcsönöz a társadalmi csoportnak a természeti képződmények és az épített környezet maradandóságán keresztül. A csoport léte és térbeli keretei, mondjuk egy nép és hazája esetében a közös emlékezeti kultúra fennmaradásának két legfontosabb záloga. Ha széthullik a csoport, akkor elveszik az emléket rendszeresen felidézve fenntartó kommunikatív közeg, és a közös múlt a felidézés híján lassan feledésbe merül. Ha a csoport megmarad, de hazája, amelyet történelme során olvasható térbe kihelyezett jelentésekkel ruházott fel, elveszik, akkor a rendszeres felidézés lehetősége megmarad, de csak a valódi helyekhez rögzített események által kijelölt haza emlékezetben tartásával. E nélkül a csoportot meghatározó történelmi emlékek valódisága kérdőjeleződik meg: a nem létező helyeken zajló események kevésbé hihetőek. A haza fogalmának megtartása tehát fontos a valódi történelmi emlékekből építkező csoporttudat számára, valahova rögzíteni kell az emlékeket.

A zsidóság a diaszpóralét viszontagságai között az emlékezés parancsát és a felejtés tilalmát elrendelő vallás megtartásával hatékonyan őrizte meg az ókori

<sup>20</sup> Ezekről, valamint a vallás és a saját történelem összefonódásáról a rituális megemlékezések során: Connerton 1989.

<sup>21</sup> Katz 1995a: 7–13; Yerushalmi 2000; Komoróczy 2012: 1004.

<sup>22</sup> Halbwachs 1994 [1925].

<sup>23</sup> Halbwachs 1997 [1950]: 232.

haza képzetét, amely a majdani visszatérés reményében segített átvészelni a megpróbáltatásokat. A felejtés tiltása a kötelező emlékezést szolgálja, ami a közös történelem részesévé téve újra és újra visszarepíti az emlékezőt a múltba. A felejtés az Ószövetség alapján a zsidók szemében egyenesen bűn, amelynek súlya a szétszórattatásban az őket fenyegető veszélyek és a haza hiánya miatt csak növekszik.<sup>24</sup> A zsidóság emlékezetének élő kommunikatív közegét a különböző országokban elszigetelten élő közösségeik biztosították, tartalmát pedig az örökségként kapott, illetve különös gonddal ápolt és továbbadott kulturális emlékezet őrizte meg.<sup>25</sup> A hagyományos intézmények, rítusok működését a szentírás szövege és a köré szerveződő írott értelmezések alapozták meg. Az írott szónál, amelyet időről időre felidéznek, nincs hatékonyabb őrzője a múltnak, a zsidóság esetében a vallásnak és a nép történetének együtt. Története és adottságai alapján vallási közösségként szerveződő etnikumként határozhatjuk meg e népet. A meghatározás azonban nem számol azzal a társadalmi dinamikával, amely a 18. század közepétől kibontakozva jelentős kihívások elé állítja a társadalmakat. A zsidó identitás hagyományos, a *Záchor!* parancsával a múlthoz kötődő („múltba néző”) formája óhatatlanul szembekerült a felvilágosodás eszméi által hirdetett haladásal, ami épp a múlttal való szakítást és az előretekintést hangsúlyozta.<sup>26</sup>

## AZ ÚJ IDŐK ÉS A DINAMIKUS NOMINALIZMUS HASZNA

A 18. század második felében kibontakozó *haszkala*, a felvilágosodás zsidó változata, a Berlinben élő Moses Mendelssohn munkásságával vette kezdetét. Mendelssohn német nyelvre fordította a Tórát, és a zsidók polgárosodásának, azaz egy korszerűbb műveltség elsajátításával a többségi társadalomhoz való közeledésének híve volt.<sup>27</sup> A vallás kérdésében – noha keresztény kortársai többször is megkeresték, hogy szakítson a zsidó felekezettel – a polgárosodás, a közeledés Mendelssohn számára nem jelentett szükségszerűen távolodást a judaizmustól. Úgy vélte, hogy a zsidó vallás, a lényegét érintő változtatások nélkül, korszerűbb formában, akár német nyelven is elfogadtatható a porosz társadalommal. Ez keresztény kortársai többsége és a konzervatívabb zsidóság számára egyaránt elfogadhatatlan megoldásnak tűnt.

A hagyományos, felvilágosodás előtti szemlélet vallási alapon a zsidóságot a kereszténységgel összeegyeztethetetlennek tartotta, ami az állam és az egyház szétválasztásáig nagyjából kijelölte az izraelita felekezet helyét az egyes társadalmakban. Ezekben a zsidók felekezetként nem integrálódhattak teljesen, csak állampolgároként. A zsidóság konzervatív képviselői más okból, de szintén elutasították a közeledés lehetőségét. Ők a leginkább attól tartottak, hogy

<sup>24</sup> Yerushalmi 2000: 112.

<sup>25</sup> Assmann 2004 [1999]: 66–102, 193–223.

<sup>26</sup> Katz 1995a: 72.

<sup>27</sup> Katz 1995a: 63–86.

a hagyománynak a lényegét látszólag nem érintő megváltoztatása is veszélyes a zsidóság jövőjére nézve. A német nyelv térnyerése, az új típusú, korszerűbb oktatást nyújtó iskolák felállítása, a zsidók polgárosulása egyre inkább eltávolította volna a zsidóságot eredeti szokásaitól, múltjától, kultúrájától, amelyek változatlan formában képesek csak megőrizni a népet a jövőnek. Az orgona és a kórus bevezetése a 18. század végétől egyes zsinagógákban számukra nem pusztán a liturgia korszerűsítését jelentette, hanem a keresztény szokások térnyerését, következésképpen a hagyomány megsértését. A hagyomány természetesen az ókortól kezdve sem volt változatlan, csak egy későbbi fejleményt idézve: a jiddis nyelv, a héber és a német keveredése, amit hagyományosként óvtak volna, maga is a változás eredménye.

Az újítók, közeledni vágyók és a konzervatívok társadalomtörténeti hátterét vizsgálva látható, hogy a tehetősebb kereskedők, az elismert értelmiségiek, a befolyásos udvari zsidók (bár ők voltak a legkevesebben), azok, akik hivatásuk és életmódjuk folytán eleve közelebb kerültek a többségi társadalom középső és felsőbb rétegeihez, nyitottabbak voltak.<sup>28</sup> Az elszigeteltebb, inkább magukba zárkózó, elsősorban falvakban, kisebb vidéki városokban élő közösségek zártabbak, az újításokra is kevésbé fogékonyak. Volt azonban még egy tényező, amelynek szerepe a zsidó közösségek/községek életében rendkívül fontos: a rabbi személye. A vallási vezető útmutatása, magyarázatai nemegyszer közösségformáló erővel bírtak, noha az is előfordult, hogy a közösség és például az újításra hajlamos rabbi nem találták meg a közös hangot. A jelentős vallási tekintélyek híre országhatárokon átlépve szerzett ismertséget egy-egy kiemelkedő személyiségnek, tanítónak.<sup>29</sup> A belső viták és egyéb fejlemények folytán a zsidóság a 18. század végére nem tekinthető egységesnek, a korábbi különbségeket (szefárd/askenázi) a modernizációs hatásokra adott válaszok nyomán kirajzolódó új vagy megerősödő hagyományos önértelmezések egészítik ki és részben írják felül. A magyarországi zsidóság a 19. század első felében az újítók és a konzervatívok mellett a lengyel területről érkező haszidizmus misztikus irányzatát is felöleli, az igazi törésvonal azonban a felvilágosodás ésszerűségét elfogadó újítók és a többiek között húzódik.<sup>30</sup>

A fentiek alapján a különböző zsidó csoportokat részben a judaizmus mint hivatkozási alap köti össze, de egészen eltérő értelmezésekkel és az ezekből fakadó következményekkel. Ha az önértelmezés változása különböző változatokat teremt, és ez jórészt a külső hatásokra adott válaszok eredménye, akkor a zsidóságot nem tekinthetjük egységes csoportnak, mi több, azt is nehéz megmondani, mi is a zsidóság valójában. A kérdés eldöntéséhez a dinamikus nominalizmus

<sup>28</sup> Katz 1995a: 116; Karády 2000: 30–32; Komoróczy 2012: 963.

<sup>29</sup> Magyarországon a 19. század első felében a konzervatív pozsonyi Szófér Mózes és az új irányzat képviselőjeként Löw Lipót, nagykanizsai, pápai, majd szegedi rabbi a legismertebbek közé tartoztak (Komoróczy 2012: 991–1004, 1069–1077).

<sup>30</sup> A magyarországi irányzatokra és elhelyezkedésükre, valamint a modernizációs kihívásokra adott különböző válaszokra vonatkozóan: Komoróczy 2012: 844, 866.

irányzatát hívjuk segítségül.<sup>31</sup> Ian Hacking az 1980-as évek közepétől több írásában is foglalkozott a természetes fajták (natural kinds) mellett az ember alkotta fajtákkal (human kinds).<sup>32</sup> John Stuart Mill 1843-as munkája nyomán a „valódi fajtákról”, amelyekkel később „természetes fajtákként” találkozunk a filozófiában, mint lényeges közös vonások alapján meghatározható kategóriákról beszélhetünk, Mill szerint például a lovakról és a foszforról.<sup>33</sup> Hogy ezek történetesen fehérek, az nem lényeges tulajdonságuk, a színváltozatok a lovak és a foszfor esetében sem jelentenek nagy különbséget. Ezzel szemben az emberi rasszok nem természetes fajták, mert a különbség a formák, külsőségek szintjén ragadható meg, a színekhez hasonlóan. Ennek ellenére az ember alkotta kategóriák, ha Millt követve nem is természetes alapon, de időnként rendkívül jelentős következményekkel járó besoroláshoz vezetnek. Ez a felismerés indította Hackingot Nietzsche és Foucault nyomdokain arra, hogy behatóbban foglalkozzon az „emberi fajták” keletkezésével, változásával és társadalomra gyakorolt hatásával.<sup>34</sup> A rasszokhoz hasonlóan az etnikumok is idetartoznak, ezek sem természetes képződmények, noha „primordiális” felfogásuk szerint mindig is léteztek.<sup>35</sup> Valójában jórészt ezek is a besorolás, osztályozás, illetve ezek változásának eredményei, tehát egyik etnikum sem tekinthető állandó kategóriának. A név alapján meghatározható egység – innen a nominalizmus elnevezés - mint társadalmi konstrukció, különböző szereplők és intézmények összetett kölcsönhatásának eredményeként jelenik meg a kortársak számára. Természetesen nem elegendő pusztán megnevezni valamit ahhoz, hogy életre keljen, egyéb mechanizmusok működését is figyelembe kell vennünk, hogy a különböző névvel illetett társadalmi egységeket jobban megértsük. Hacking modellje a következő tényezők kölcsönhatását emeli ki:

1. *Osztályozás, besorolás*, melynek során megnevezik a csoportot. Az elképzelés, mely szerint az emberek természetes módon etnikumokra, nemzetekre oszthatók, a nemzetállamok kialakulásával vált uralkodóvá, jöllehet az etnikai különbségek az ókor óta ismertek voltak.<sup>36</sup>
2. *Az egyének, emberek*, akiket besorolnak, különbözőek lehetnek szokásaik, az általuk alkotott társadalmi csoport zártsága alapján. A birodalmak hatalmi logikája általában nem törődik a részletekkel, lehetőség szerint igyekszik kikerekíteni a besoroltak körét, akik idővel kénytelenek alkalmazkodni ennek következményeihez, és legalább részben önmeghatározásuk részévé tenni az osztályozást.

---

<sup>31</sup> Hacking 2007.

<sup>32</sup> Hacking 1995, 2002 [1986].

<sup>33</sup> Hacking 2007: 313–314.

<sup>34</sup> Hacking 2007: 294–295.

<sup>35</sup> Smith 2004: 204–205.

<sup>36</sup> Hacking 2007: 289. A perzsák által meghódított népeket a hatalom számára részben az adóztatás, igazgatás érdekeit is szem előtt tartó osztályozás teremti meg.

3. A különböző állami *intézmények*, például az igazgatás, adóztatás során eljárva megszilárdítják a besorolás tényét.
4. A besoroltakra vonatkozó *tudás* a társadalomban. A megnevezett csoporttal kapcsolatos uralkodó vélemények, sztereotípiák megléte.
5. A véleményformáló *szakértők* – a tudomány, politika, a művészetek vagy az egyházak részéről – jelentős mértékben hozzájárulnak a tudás ki-, illetve átalakításához. A két utolsó pont jelentősége nyilvánvaló, ha a besoroltaknak a rájuk vonatkozó általánosító véleményekhez való viszonyát vizsgáljuk. A negatív vélemény elleni küzdelem vagy a pozitívna való megfelelés igénye egyaránt következhet ebből.

A fentiek minden esetben kiegészülnek egy visszacsatolási szakasszal (*looping effect*), ami az érintettek egyéni és csoportos válaszait tartalmazza, általában azzal a céllal, hogy az adminisztratív besorolást és az ezt kísérő általános vélekedéseket, ha ezek kedvezőtlenek volnának, javítsa, ha pedig kedvezőek, megerősítse. Az így létrejövő és változó társadalmi csoportok afféle mozgó célpontként írhatóak le a modell segítségével, ami a történeti elemzésekből sokszor hiányolt dinamika szempontjából kifejezetten kedvező lehetőségnek tűnik. A fentieket szem előtt tartva és a magyarországi zsidóság külső erőktől és belső küzdelmekről befolyásolt önmeghatározására alkalmazva, tekintsük át vázlatosan helyzetük alakulását a 18. század utolsó harmadától 1848-ig.

## A MAGYARORSZÁGI ZSIDÓK HELYZETE A 18. SZÁZAD VÉGÉTŐL 1848-IG

II. József még 1781 májusában, a türelmi rendelet kiadása előtt rendezni kívánta a magyarországi zsidóság helyzetét: „Hogy az ország nagyobb hasznára váljék, mint eddig volt korlátolt kereskedése és fölvilágosodása miatt”.<sup>37</sup> A rendelet értelmében a zsidók beköltözhetnek a városokba, foglalkozhatnak földműveléssel, kézműiparral, bérelhetnek földbirtokot és korlátozás nélkül látogathatják a nyilvános iskolákat, illetve maguk is állíthatnak iskolákat. A zsidók beilleszkedésének előmozdítására a héber nyelvet csak az istentiszteletek során használhatják, egyébként az ország nyelvét használják.<sup>38</sup> A kancellária javaslatára a fentieket még azzal is megtoldották volna, hogy eltiltják őket a szakállviseléstől és az előkelőbbeknek engedélyezik a kardviselést – ám ezek az érintettek heves ellenállása következtében nem valósultak meg. A rendeletet csak két évvel később tették közzé, amit a beköltözés engedélyezése miatt a városok nem kevés ellenérzéssel

<sup>37</sup> Idézi: Venetianer 1986: 76. A téma részletesebb (és általában a magyarországi zsidók történetének legalaposabb) feldolgozása: Komoróczy 2012. A „bürgerliche Verbesserung” eszméjéről és az európai zsidók helyzetének javulásáról: Katz 1995a: 65–75.

<sup>38</sup> II. József elképzeléseire vonatkozóan érdemes idézni egy leveléből: „a szélesebb körű kereset és karjaik hasznosítása, a gyűlöletes korlátozó törvények és megvetést keltő jelvények eltörlése elő fogja segíteni sajátos előítéleteik kiirtását, úgy hogy az állam hasznos polgáiraivá lesznek” (Márczi 1885: II. 273).

fogadtak. A türelmi politika jegyében fogant intézkedések alapján 1782-ben az akkor még Budán működő egyetlen orvosi diplomát szerezhetett az itt tanuló zsidók közül elsőként Oesterreicher József Manes, igaz, még külön királyi engedéllyel.<sup>39</sup> A rendezést megelőző időszakban a zsidóktól különféle jogcímenek szerzett adók (türelmi adó, Schutzgeld) helyzetük biztosítását eredményezte, amit a későbbiekben a rendi társadalom „polgárosodásának” előrehaladása közben egyre inkább sikerült a hátrányos megkülönböztetések felszámolásával, a törvény erejével is alátámasztani. A türelmi adó elnevezést 1785-ben kamerális taksára változtatták, amit a zsidóknak ettől függetlenül továbbra is a pusztá megtűrésért kellett fizetniük. Ez összegét tekintve nem volt jelentéktelen, az 1780-as évek közepén valamivel több mint 80 ezer forint, így a kincstár sem egykönnyen mondott le róla.<sup>40</sup> A 19. század első felében aztán sikerült ettől a kötelezettségtől egyszer s mindenkorra megszabadulni: miután beszédese nem volt túl hatékony, vagy egész egyszerűen elmaradt, tetemes hátralékok halmozódtak fel, s végül a hazai zsidóság többszöri kérésére az uralkodó 1846-ban eltörölte a türelmi adót. A hátralékot azonban (1828-tól mintegy 2,5 millió forintot), ha kedvezményekkel is, de törleszteni kellett (végül 1,2 millió forintot).<sup>41</sup>

A 18. század első felében a fennhatóságtól függően különböző jogállású zsidó csoportokat találunk a birodalomban. A legnagyobb szabadságot, sőt befolyást az udvari politikára az udvari zsidók tudhatták magukénak, akik a hatóságok védelmében még a szabad királyi városokban is kereskedhettek, ezenkívül leginkább szállítással, pénzügyletekkel foglalkoztak. Jogi helyzetüket személyre szóló kiváltságlevelék biztosították.<sup>42</sup> Külön csoportot alkottak a földesúri birtokon élő zsidók, akik családonként, főúri birtokra történő befogadás esetén többnyire zsidó községenként fizették az oltalomdíjat (Schutzgeld) a letelepedés fejében. Szerepük itt elsősorban a birtok gazdasági életével kapcsolatos: a terményértékesítés megszervezése és a földesúri haszonvételek bérlése kínálkozott megélhetési forrásként. Utolsó sajátos jogállású csoportjuk a városban élőké volt, amely a szabad letelepedést biztosító rendelet folytán hirtelen megnő, majd a városokkal folytatott fél évszázados küzdelem és fokozatos gyarapodás után a szabad letelepedést immár (a bányavárosok kivételével) csaknem maradéktalanul biztosító 1840-es törvénynek köszönhetően a legjelentősebb lesz. A különböző jogállású városok közül a leginkább a számottevőbb kézműipari és kereskedelmi tevékenységgel jellemezhető szabad királyi városok húzódoztak a zsidók befogadásától, akikben általában (sokan közülük kereskedők lévén) a nemkívánatos versenytársat látták.<sup>43</sup> A jozefinizmust követő visszarendeződés részeként a szabad királyi

<sup>39</sup> Venetianer 1986: 79. Az engedély szerint „az orvos-doktorság nem katolikusoknak is azon módon valamint a katolikusoknak megadassék”.

<sup>40</sup> Gyurgyák 2001: 39.

<sup>41</sup> Gyurgyák 2001: 47.

<sup>42</sup> A zsidók különböző jogállásáról: Gyurgyák 2001: 31–35.

<sup>43</sup> A budai polgárok véleményét idézi Virág 1935: 61: „Mi a zsidóságot nemcsak hogy soha nem akartuk tűrni, hanem a keresztény nép ellen támasztott botrányai és a polgárok keresetének megrontása miatt mindenáron száműzni igyekeztünk őket.”



városok sikerrel korlátozhatták ismét a falaik között megtelepedő zsidóság számát. Az 1790/91. évi országgyűlés visszamenőlegesen az 1790. január 1-jei állapotok visszaállításáról rendelkezett, ami a későbbi letelepedők helyzetét jócskán megnehezítette. Ettől kezdve a városi hatóságok letelepedést korlátozó politikájának érvényesítését a törvény kijátszásán túl a kormányhatóságok (Helytartótanács) segítségével lehetett megakadályozni. Ez, ahogy a pesti zsidóság esetében is, nem mindig sikerült, de alapjában véve mégiscsak sikeres volt, hiszen az újabb kiűzetésnek elejét vette, mi több a létszámgyarapodást is lehetővé tette.<sup>44</sup> Hozzá kell tennünk, hogy 1840-ig csak korlátozott mértékben, ekkor a magyarországi zsidóság 7,5%-a lakott városokban, ráadásul ez utóbbiak körülbelül fele Pest-Budán.<sup>45</sup>

Az országgyűlés által kiküldött bizottság törvényjavaslat-tervezetében a zsidóság jogainak bővítését művelődési, iskolázási lehetőségeik javításával, illetve ezzel együtt beilleszkedésük előmozdításával képzeli el. Azt szeretné tehát, hogy az addig fennálló és látványos kulturális különbségek a zsidóság és az ország egyéb lakosai között idővel elmosódjanak.<sup>46</sup> A feltételekhez kötött emancipáció a későbbiek során a magyarországi zsidóság jövőjével kapcsolatos vélemények egyik határozott csoportját alkotja majd, a reformkor politikusainak tekintélyes része a régi szokások elhagyását, a bezárkózás megszüntetését, általában véve a magyarosodást szabja az egyenjogúsítás feltételül.<sup>47</sup> A magyarországi zsidó közösségek erre az igényre alapvetően kétféle választ adhatnak: elfogadják és polgárosodnak, vagy továbbra is szigorúan ragaszkodnak az elkülönülést fenntartó hagyományokhoz. A „polgárisodás” és magyarosodás mellett állást foglaló értelmiségiek a régi szokások, korszerűtlen hagyományok reformálására szólítanak fel, aminek leghatékonyabb eszközt az iskolarendszer átalakításában s ezzel párhuzamosan, a hatékonyság elengedhetetlen feltételeként, a zsidó tanítóképző felállításában látták. A magyarosodás ügyét előmozdító pesti egyesület 1844-től olvasóteremmel és könyvtárral, magyar tanoda megnyitásával, felolvasások tartásával igyekezett megvalósítani célkitűzését. Ezt Diósy Márton egyesületi titkár a következőképpen fogalmazta meg:

„Lám! politikailag mi nem emancipálhatjuk magunkat, de társaságilag igen, sőt a szociális emancipáció egyedül mitőlünk függ. Ez legyen végcélunk; oda vigyük rokonainkat, hogy az okvetlen bekövetkezendő polgárrttatásunk ne nagylelkű alamizsnaként – ilyennek tekintetik még, fájdalom! az, minek megadását az örök igaz-

<sup>44</sup> A törvény egyébként e visszamenőleges hatályú rendzést ideiglenesnek tekintette, míg „ügyük és némely szabad királyi városnak rájuk vonatkozó privilégiumai egy országos bizottság által [...] tárgyalatnának”, és az országgyűlés ezek után másként nem rendelkezik majd (idézi Ventioner 1986: 93).

<sup>45</sup> Haraszi 1999: 131. 1787-ben csak 64 városban laktak zsidók, és a zsidó népesség 2,9%-át tették ki. Egyes városok, például Kassa és Nyíregyháza, 1840-ig nem engedték letelepedni őket.

<sup>46</sup> Gyurgyák 2001: 41.

<sup>47</sup> Katz 1995a: 174; Katzburg 1999: 42; Katz 2005: 32; Komoróczy 2012: 1030–1031, 1045.

ság, az emberiség, mint kivált maga a közhon jóléte, fennen követeli –, hanem kiérdemlett díjul adassék meg.”

Érdeemes idézni még egy mondat erejéig a folytatást is, ami a többségi társadalom szempontjából láttatja a magyarosodás kívánatos mivoltát:

„A magyar a németes zsidótól idegenkedett, féltette tőle nemzetiségét, s elzárta előtte köreit; a magyarul értő és érző zsidót, vagyis magyarzsidót – higgyétek el – szívesen fogadandja föl – amint már szívesen is fogadja föl – köreibe.”<sup>48</sup>

Bloch Mór 1840-ben megjelent *Zsidó szózat a magyar néphez* című írásában az emancipáció szükségességét a zsidósággal kapcsolatos, annak sajátos foglalkozásszerkezetét lelki alkattal, vallással magyarázó előítéletek felszámolásával indokolja. Az előítélet szerinte a műveltebb zsidókat érinti a legérzékenyebben: „a míveltséggel ellenben becsületérvése felébredvén, a tiszteltetés vágya annál inkább sürgeti, mennél lehetetlenebb annak elérése”. A kézműipartól és a földműveléstől való ódzkodást külföldi példákkal cáfolja, a kedvezőtlen megítélés hivatkozási alapjaként szolgáló kereskedelmi tevékenységek, az elzárkózás az egyenjogúsítás következtében átalakuló, polgárosodó zsidóság előtt nyíló új lehetőségek, az érvényesülés egyéb útjai révén már nem szolgálhatnának ürügyként a zsidókkal kapcsolatos ellenséges állásfoglalásokhoz. Ugyanakkor, írja Bloch, ők is „[c]sak akkor hagynának fel teljességgel [...] egyoldalúságaik-, elkülönzésük- és csereberélésökkel, ha a társaságban az egyenlőség jogát éldelve, a keresztényben hontársokat, testvérüket szemlélhetnék”.<sup>49</sup> A reformkor polgárosodási és magyarosodási programjához fűzött remények egy harmonikusan működő érdem- és teljesítményelvű társadalom képét idézik fel, ahol a felekezeti, nemzetiségi ellentétek az igazságos polgári rendben oldódnak fel. Az idézett gondolatok ezzel együtt nemcsak jelzik a korszak törekvéseit, hanem az egyletekben és általában a közéletben hirdetett, illetve követett életvezetési elvek formájában megvalósulásra is törekcszenek, igaz csak korlátozottan, főként az értelmiségiek körében.

Míg a 18. század végéig ideérkező morvaországiak egy polgárosultabb, a kor európai viszonyaihoz igazodó csoportot alkottak, addig a keleti származásúak a nehezebben integrálható, hagyományaikhoz merevebben ragaszkodó, „középkorias” viszonyokkal jellemezhető társaságként mutatkoztak a kortársak előtt.<sup>50</sup> Ez a már korábban említett kulturális különbségekre utal, és az idő előrehaladtával azok felszámolását kívánja meg a politikai elit részéről az emancipáció előfeltételeként. Ennek az igénynek, ahogy korábban már utaltunk rá,

<sup>48</sup> Az idézet Diósy Márton 1848-ban, az *Első Magyar Zsidó Naptár és Évkönyv*ben megjelent Vezérszózatából való (idézi Kőbányai 2000: 117).

<sup>49</sup> Bloch Mór írása: Kőbányai 2000: 7–14. Az idézetek helye uo. 10–11.

<sup>50</sup> A két csoport különbségét és az utóbbiak beilleszkedési nehézségeit Szekfű a *Három nemzedék*-ben a magyarországi zsidóság egyik alapvető problémájának tartotta.

csak a magyarországi zsidóság egyik része igyekezett megfelelni, azok, akik a 19. század első felében megfogalmazott polgári átalakulás programjától helyzetük javulását várták. A gazdaság és a kultúra terén tapasztalható társadalmi integrációnak köszönhetően a reformkorban már jelentős számban szakadtak el a régi hagyományörző közösségektől és közeledtek a késő rendi társadalom modernizációs lehetőségeket rejtő szegmenseihez. Ez elsősorban a nagyobb városok lakosságára igaz, ahol az új, vállalkozó típusú kereskedőréteg és az értelmiségi réteg látványosan gyarapodó része közülük kerül ki. Ők szinte kivétel nélkül támogatják a zsidóság modernizációjának ügyét az egyenjogúság, a társadalmi integráció érdekében. A haladó törekvések, ahogy az egész magyarországi zsidóság központja is, a század első felében Pest lesz, ahol az 1840-es években sorra alakulnak a magyarosodást, a kézműipar előmozdítását célzó egyletek. A sikeres gazdasági integráció egy korai példájaként említhető a már eleve nem felekezeti alapokon szerveződő nagykereskedők testülete.<sup>51</sup>

A magyarországi zsidóság társadalomszerkezete sajátos képet mutat. Ez főképp abban nyilvánul meg, hogy a kor rendi társadalmának széles talapzatát alkotó jobbágyparaszti réteg szinte teljesen hiányzik, nem túl jelentős a kézművesek aránya sem, annál nagyobb viszont a különböző ágazatokba sorolható kereskedők száma és aránya, a nagykereskedőktől a házalókig. Ennek okát sokan főleg társadalmi helyzetükben, jogállásukban találhatjuk meg: a zsidók, mivel a többségi társadalom által kijelölt korlátok erre kényszerítették őket, csak a rendi szerkezet által kitöltetlen területeket foglalhatták el megélhetésük biztosítására.<sup>52</sup> Ez Magyarországon a kereskedelem és a pénzügyek területét jelentette, melyek a foglalkozások között a nemesi értékrend alapján felállított hierarchia szerint hivatászerűen úzve meglehetősen csekély presztízzsel bírtak. A reformkorban megfogalmazott polgárosodási program e foglalkozások elismerésével tulajdonképpen a zsidóság egy tekintélyes részének társadalmi integrációját jelentette volna. A hagyományos közösségekből való kiemelkedés másik útja, miként a rendi társadalom egyéb közrendű tagjai számára is, az iskoláztatáson keresztül vezetett. A zsidók „pallérozódásának” előmozdítása a kortársak számára egyet jelentett hagyományos iskolarendszerük modernizációjával. Ebben a reformkor végére jelentős eredményeket értek el, de a túlnyomó többséget még mindig a héderekben és a jesivákban képezték, tehát a hagyományos, felekezeti szempontokat előtérbe helyező reprodukció biztosításával. Ezekben az iskolákban ugyanis főként a Talmud és a régi szokások, a hagyományoknak megfelelő életvezetés tanulmányozása, elsajátítása volt a cél.<sup>53</sup> A kor színvonalának megfelelő, nyelveket, korszerű ismereteket (reáliákat) oktató intézmények száma még 1850-ben is mindössze 50 körül lehetett, melyek közül 8 Pesten működött.<sup>54</sup>

<sup>51</sup> Erre vonatkozóan: Büchler: 1901; Venetianer 1986: 135–147; Bácskai 1995: 18–19; Haraszti 1999: 151.

<sup>52</sup> Karády 2000: 16–18; Silber 2005: 77.

<sup>53</sup> Erről bővebben: Felkai 1998.

<sup>54</sup> McCagg 1992: 100.

Ez a zsidóság körében mutatkozó rendkívül kedvező beiskolázási arányok körültekintőbb értelmezését teszi szükségessé, egyszersmind megerősíti a modernizáció szempontjából mintának tekintett pesti zsidóságról kialakított képet.<sup>55</sup>

## KIHÍVÁSOK ÉS VÁLASZOK

A 18. század második felétől Hacking dinamikus nominalizmuskonceptiója alapján a magyarországi zsidók meghatározása és válaszai a következőkben foglalkozhatók össze. A besorolás a vallási alapon szerveződő különálló néptől indul, amelyet a felvilágosult abszolútizmus az 1780-as évektől, majd a reformkori országgyűlések igyekeztek közelíteni az egyébként távolról sem homogén keresztény társadalomhoz a polgárosítás jegyében.<sup>56</sup> Ez a polgári átalakulás erősödő nemzeti érzésekkel, törekvésekkel jellemezhető programjában a zsidó vallású magyarok elképzeléséig terjedt, ami felvetette azt a lehetőséget, hogy a zsidóság népi különállását feladva a magyar polgári társadalom egyenjogú tagjaként csupán felekezeti kötődést jelentsen.

A reformkor politikai programja alapján a polgári átalakulást szorgalmazó liberális nemesség a rendi kötöttségek felszámolását sürgetve segítette elő a zsidók helyzetének javítását. A magyar nemesség gazdasági, társadalmi és politikai érdekei találtak ezen a téren.<sup>57</sup> Korábban láthattuk, hogy felekezet és nép sajátos összefonódása miatt a pusztán felekezeti kötődés nem magától értetődő megoldás, inkább kettős kötődést jelenthet.<sup>58</sup> 1848-ig, bár fontos lépések történtek ez irányba, az emancipáció nem valósult meg. A besorolást jogilag 1867-ben az egyenjogúsítás, majd 1895-től az izraelita vallás bevetté nyilvánítása alakította tovább. A 18. században kijelölt úton haladva a zsidóságot egyre inkább felekezetként igyekeztek meghatározni, bár az 1860-as évek végétől az ortodox csoportok működését is elismerte az államhatalom, annak ellenére, hogy ők tudatosan ellenszegültek a polgári integrációs törekvéseknek.<sup>59</sup> Maguk a besoroltak többféleképpen reagáltak a hatalmi adminisztráció működésére, a 18. század végétől többször folyamodtak helyzetük javításáért az uralkodóhoz, ez azonban inkább a későbbi neológ csoportokra volt jellemző, amelyek elfogadták a közeledést és a magyarosodást a jogokért és a szabadságért cserébe.<sup>60</sup> Az állami intézmények

<sup>55</sup> A pesti zsidóságról a korszakban: Bácskai 1995.

<sup>56</sup> Katz 1995a: 161–162; Komoróczy 2012: 866–868.

<sup>57</sup> Komoróczy 2012: 1024. Gazdasági szerepükről: Silber 2005 [1992].

<sup>58</sup> Connerton 1989; Karády 2000: 29; Yerushalmi 2000: 20.

<sup>59</sup> Amellett, hogy a 19. század végére körükben is tapasztalható a magyar nyelv térhódítása, sőt egyfajta elmagyarosodás is. Jacob Katz ortodox közösségben szocializálódva a 20. század elején az első világháború idején nemzeti érzelmeket táplált, amelyek a háború utáni zsidóellenes megmozdulások hatására változtak meg (Katz 1995b: 13, 27).

<sup>60</sup> A zsidók folyamodványai helyzetük javítása érdekében a 18. század végétől 1848-ig: 1790, 1807, 1826, 1840, 1847–1848 (Komoróczy 2015: 59–67, 72–77, 78–80, 184–188, 279–286).

a keresztény, nem keresztény különbségből kiindulva külön testként kezelték a zsidóságot, ami 1848-ig nem nagyon változott. Ez egyéb intézmények működésében is tetten érhető, noha a felvilágosult elképzelések szerint az integráció fontos színterei lennének, elegendő felidézni például a kaszinók és a zsidók ellentmondásos viszonyát.<sup>61</sup> A pesti nagykereskedők testülete e tekintetben kivételnek számít.

A másokról alkotott kép kapcsán már említettük az etnikai csoportokra vonatkozó általánosító véleményeket, amelyek jelentős mértékben befolyásolták az ezekkel kapcsolatos tudást. A zsidókról a 19. századi kortársak tudni vélik, hogy dörzsöltek, haszonlesők, becstelének, piszkosak és műveletlenek, ugyanakkor intelligensek és műveltek is, hogy csak néhány gyakori jelzőt említsünk.<sup>62</sup> A negatív vélemények az elkülönülésből kiindulva azt emelik ki, hogy a zsidóság saját törvényei alapján a keresztényekével összebékíthetetlen életmódot folytat, ezért nem integrálható, amire nem is törekszik, inkább kihasználná a többségi társadalmat a kereskedelem és a pénzügyek révén. Az elmaradottság és az idegenség, ami főleg a keletről érkező újabb tömegek esetében volt látványos, a beilleszkedési törekvések hiányát erősítette a kortársak szemében.<sup>63</sup> A zsidó társadalom hagyományos foglalkozásstruktúrájának átalakítása ennek megfelelően fontos szempontként szerepelt a polgárosító törekvésekben. Az egyoldalú kereskedőhajlandóságot, ahogy láttuk, általában a történelmi kényszerrel igyekeztek magyarázni, mondván, abból élnek, amiből lehet, amit engedélyeznek számukra.<sup>64</sup> A nép vagy felekezet kérdése a reformkori vitákban rendre előkerül. A zsidóság sorsán és lehetőségein vitázva a befogadó társadalom részéről a szakértői vélemények alapján három irányzat rajzolódott ki, a zsidóság pedig a befogadást szorgalmazó vagy elutasító válaszokat fogalmazott meg.<sup>65</sup>

Az irányzatokat meghatározó három véleményt Eötvös József, Kossuth Lajos és Széchenyi István fogalmazta meg a 19. század első felében. Eötvös a zsidók helyzetének javítását célzó 1840-es törvényjavaslat felsőházi vitáiban foglalta össze érveit, melyek részletesebb változatát később a *Budapesti Szemle* is közölte. A feltétel nélküli emancipáció híveként azt az álláspontot képviseli, hogy a zsidók kárhóztatott egyoldalú foglalkozásstruktúráját és elkülönülését a kényszer, illetve a szabadság, a jogok hiánya szülte. Ha a helyzet megváltozik, akkor a zsidóság, mivel lehetőség nyílik számára bekapcsolódni a társadalmi életbe, közeledni fog a többiekhez. A zsidók helyzetét így jellemzi:

<sup>61</sup> Silber 1992; Konrád 2014: 154, 165–167.

<sup>62</sup> Hanák 1988: 101.

<sup>63</sup> Az integrációs nehézségek fokozódását a folyamatos bevándorlás miatt Katz is kiemeli: Katz 1995a: 228.

<sup>64</sup> Lásd például Eötvös József (1840) és Löw Lipót (1845) véleményét (Komoróczy 2015 [szerk.]: 196, 269–270).

<sup>65</sup> Katzburg 1999: 39–43; Komoróczy 2012: 1045–1050.

„Az örök zsidó nem képzelet; ő él és szenved. Menj a piacra, s hol a néphullámok legtömöttebbek, hol a zaj lehangosabb, ott áll ő, előtte az asztalon vagy földön kitérve koldusholmija, melyet nagy hangon, mintegy esdekelve ajánlgat; menj a puszta, s a csárdához közel, honnan víg hangok zengenek elébe, görnyedve terhe alatt gázol a nehéz homokon át; menj akárhová e honnak egyik határától a másikig és fel fogod találni. [...] Gúnyolva mutat rá a gyermekcsapat, s az átmenő egy megvető tekintetet vet arra, kiből az utolsó nem vallaná hasonlóját. S ott áll magányosan annyi emberek között, elszigetelve egy előítélet által, melyet legyőznie nem lehet, százezre szerencsétlenebb, mintha rossz tettek által vesztene a közbecsülést, mert ő nem jobbulhat, véle született vétkét a kegyetlen világ meg nem bocsátja, s bármint ragaszkodjék az erényhez, bármint kövesse becsülete utait: szegény maradhat, de zsidó lenni meg nem szűnt. [...] Megvetve néz reá az átmenő, s e semmisítő tekintet felébreszté benne a zsidót; azaz mit annak nevezünk, a szívtelen idegent, ki senkivel rokonságot nem érez, a szerencsétlen fukart, ki, mert más célja nem maradt, csak nyereség után vágyódik, a szemtelen uzsorást, kinek becsülete nem vala, melyet veszthetne, s ki azért csak szívének forró kívánatát s nem az erkölcs szabályait követi tetteiben – az örök zsidót egyszóval, a jogtalant, a száműzöttet, azt, kit őseink minden emberi jogtól megfosztának, kit minden emberi jogra érdemtelennel hirdetünk.”<sup>66</sup>

A megvetés, a jogfosztottság ábrázolása és a részvét felébresztése arra hívja fel a figyelmet, hogy a zsidók is emberek, ezért ugyanolyan jogokkal kell rendelkezniük, mint a többieknek. A meghatározás ebben az esetben a természetjogon alapuló érvelés szerint emberként, távlatilag egyenjogú polgárként tekinti a zsidókat. Eötvös a szabadság, egyenjogúság hiányát kárhoztatja az előítéletek és a zsidók természetes elzárkózása, reakciói miatt.

Széchenyi 1844-es felszólalásában, amelyet a városi kérdés vitájában fogalmazott meg, a zsidóságot rokonszenvre érdemes „szerencsétlen népfajként” határozta meg, de azt sem hallgatta el, hogy az emancipációt nemzeti szempontból közelíti meg és túlzásnak tartja.<sup>67</sup> „Mindelőtt áll előttem: hűség a fajtámhoz” – ami alatt a magyarságot értette, amelyre nézve a zsidók szabadságát kifejezetten veszélyesnek tartotta. Érveiben a zsidóság túlságosan nagy létszáma és ebből is következő integrálhatatlansága kap hangsúlyt, továbbá a vélt előnyök és várható következményeik, nyilván először gazdasági, majd társadalmi téren:

„Tehát annak, ki a nemzetiséget őszintén pártolja, lehetetlenség, hogy most oly elemnek, melynek több intelligenciája, több szorgalma van, a nemzetiség rovására kedvezéseket nyújtson. [...] holott én részemről az istennek minden teremtményét tisztelem, és bizonytalán a zsidóságnak sem vagyok ellensége, sőt méltánylom előmenetelőket, és azt, mit a nemzetiség dolgában tettek [...], továbbá] azt szeretném,

<sup>66</sup> Eötvös József: *A zsidók emancipációjára*. In: Komoróczy (szerk.) 2015: 190.

<sup>67</sup> Széchenyi István: Két felszólalás a főrendi házban. (Ezen szerencsétlen népfaj...) In: Komoróczy (szerk.) 2015: 258–260.

hogy e hazában minden ember, ki az isten képére van alkotva, egyenlő jogokkal bírjon [...], de] miután magyaroknak teremtett az alkotó, legyünk is azok, és legyünk tisztán magyarok.”<sup>68</sup>

A probléma tehát számára elsősorban az, hogy „népfajként” olyan különbségeket lát a csoportok, végső soron ember és ember között, amelyek nem szüntethetők meg egykönnyen. Ez a besorolás inkább az esszencialista felfogást tükrözi és az elkülönülés természetesnek tekintett alapjaira utal.

Kossuth Lajos az 1840-es évek közepén a *Pesti Hírlap* hasábjain fejtette ki az emancipációval kapcsolatos nézeteit.<sup>69</sup> Különbséget tett politikai és társadalmi emancipáció között, az előbbit a jogok kiterjesztéseként, az utóbbit a társadalmi befogadás, beilleszkedés kérdéseként határozva meg. Miután megállapítja, hogy a politikai emancipáció ideje eljött ugyan, de az csak a kezdet, a társadalmi befogadás/beilleszkedés útja még hosszú és rögzös lehet, visszautasítja a zsidókat erkölcstelenséggel illető vádakát. A zsidóságot a következőképpen határozza meg: „azon szempontból indulunk ki, hogy a zsidóságot, hazánkban nem másnak, mint honunk összes lakosai oly töredékének kell tekinteni, mely a többiektől csak vallásos hitben különbözik. A zsidók eszerint hazánkban egy vallásfelekezet.” Elvileg, teszi hozzá, de valójában tudjuk, hogy többről van szó, hiszen maguk a zsidók is népként hivatkoznak és tekintenek magukra, annál is inkább, mert Mózes „nemcsak vallásalkotó volt, hanem polgári törvényhozó is [...]. Mózes vallása statusalkotmány, valóságos országlási rendszer, mégpedig theocratiai országlási rendszer.” A diaszpórában azonban megváltozott a helyzet: „A boldogtalan zsidónép hontalanná lévén, vallásának ezen szabályai elveszték politikai érvényüket, de mint dogmák, mint rituálék fennmaradtanak; és képezték a castai elzárkózást, mely a socialis egybeolvadást szintúgy gátolá, mint politikai elnyomattatásuk.” A megoldás Kossuth szerint az volna, ha francia mintára gyűlést tartanának, és közös megegyezéssel eltávolítanák azokat a szabályokat, amelyek „a polgárok többi osztályaivali egybeforrásuknak állja útját”.<sup>70</sup> Ez a definíció tehát (Széchenyihez hasonlóan) még népként határozza meg a zsidókat, de abban a reményben, hogy hamarosan egyszerű felekezetté válnak. Azt is megemlíti, hogy a zsidók iránti rokonszenv az 1840-es törvény óta csökkent, aminek a töretlen „népi” elkülönülés is alapja lehet. Az emancipáció feltétele a vallás és ennek nyomán az életvitel megváltoztatása.

A zsidó közösség részéről a reformpártiak egyik hazai vezéralakja, Löw Lipót nagykanizsai rabbi válaszolt, aki leszögezte, hogy a zsidóság politikai értelemben már nem nép, csupán vallásfelekezet:

<sup>68</sup> Vagyis a saját nemzetiségnek, legalábbis amíg kellőképpen meg nem erősödik, előnyt kell élveznie másokkal szemben (Széchenyi István: *Két felszólalás a főrendi házban* [Ezen szerencsétlen népfaj...] In: Komoróczy [szerk.] 2015: 258–260).

<sup>69</sup> Kossuth Lajos: *Zsidó-emancipatio*. In: Komoróczy (szerk.) 2015: 238–239.

<sup>70</sup> Kossuth Lajos: *Zsidó-emancipatio*. In: Komoróczy (szerk.) 2015: 238–239.

„Ha a zsidók származásuk – s hason eredetükre nézve népnek neveztetnek, az ellen semmi kifogás nem lehet, ha pedig azoknak különös népiség – vagy ha az ellenvetést szorosabban fejezzük ki – nemzetiség tulajdonítottik, az bizonyára félreértésen alapszik, s a legtagadhatatlanabb tapasztalással nyilvánosan ellenkezik.”<sup>71</sup>

Haza, nyelv, alkotmány, saját politikai élet vagy az ezekért való küzdelem – ez volna a nemzet ismérve, de a zsidóság láthatóan nem törekszik erre, tehát nem nemzet vagy nép, ahogy Kossuth értelmezte őket. Hozzáteszi, hogy valójában népi kultúrája sem nagyon van (néptánc, -zene, -viselet), ebből a szempontból a Magyarországon élő különböző kultúrájú népek között nem a zsidók különülnek el leginkább. A vallási előírások, ha egyszer megvalósul a törvény előtti egyenlőség, Löw szerint nem lesz akadálya a polgárosodásnak és a további, már eddig is szép eredményeket hozó magyárosodásnak. A válasz tehát alapvetően felekezetként határozza meg a zsidóságot, amely a magyar nemzet egyenjogú tagja lehet.

A konzervatív zsidóság választát Szófér Mózes pozsonyi rabbi állásfoglalása jelzi. Az 1840-es évek vitáiba személyesen már nem kapcsolódhatott be, mert 1839-ben meghalt, de ismert és idézett véleményén keresztül, mint európai hírvélemény konzervatív tekintély, nagyon is jelen volt. Az újítások ellenfeleként a németen és általában a jiddisen kívül más nyelv használatát elítélte. A filozófiát a felvilágosodás racionalitást középpontba állító törekvése miatt különösen veszélyesnek tartotta.<sup>72</sup>

„Népünk elhajlói a Tóra minden egyes parancsát racionálisan meg akarják magyarázni. Ennek következtében egyszer csak el fog tűnni a Tóra, mert majd azt fogják mondani, hogy ha a magyarázat elveszti értelmét, akkor a parancsolattal sem történhet más.”<sup>73</sup>

Az újítás és a racionális okoskodás tilalma a Tóra és a későbbi szabályok változatlan megőrzését célozta, ami egyben a zsidóság megmaradásának záloga is volt a konzervatívok szemében. Mindenfajta közeledés a keresztény társadalmakhoz és szellemi áramlataikhoz megengedhetetlen volt, mert főként a 18. századi zsidó felvilágosodás, a haszkala kibontakozása óta, az újítás, a változás veszélyével járt. Ennek jegyében az emancipációt is elutasították, mert megváltoztathatta a zsidóság zárt, hagyományörző közösség jellegét. Szófér Mózes unokája a pozsonyi zsidók nevében 1843-ban az uralkodót arról tájékoztatta, hogy a zsidók nem Magyarország, hanem Palesztina polgárai, jelezvén, hogy továbbra is szeretnének

<sup>71</sup> Löw Lipót: *A zsidó-emancipatio ügyében*. In: Komoróczy 2015 (szerk.): 245.

<sup>72</sup> Véleménye szerint az orvostudomány, a matematika és a geometria elfogadható a zsidók számára. Személyére és nézeteire vonatkozóan: Komoróczy 2012: 991–998.

<sup>73</sup> Idézi Komoróczy 2012: 994.



kimaradni az emancipációból és a polgárosodásból.<sup>74</sup> Ez a zsidóság bezárkózó, szigorú vallási előírásokon alapuló népként való meghatározásából fakadt.

A zsidóság az idézett véleményekhez képest valójában árnyaltabb képet mutat a 19. század első felében, de a két meghatározó pólust az újítók és a konzervatívok képviselik, a többiek leginkább ezek változataiként értelmezhetők. Ahogy Komoróczy Géza írja, a kihívások tükrében módosuló önmeghatározás a magát változatlanak tekintő ortodoxia, sőt ultraortodoxia irányzatát is újként mutatja, mert a diaszpóra története épp a folyamatos alkalmazkodásról és a rugalmasság jelentőségéről szólt.<sup>75</sup> A zsidó mivolt meghatározása saját hagyományuk alapján anyai leszármazás útján történik, de nem kizárt a betérés lehetősége sem.<sup>76</sup> A betérő azonban nemcsak vallást választ, hanem népet is. Hogy a vallás és a nép miként függ össze és mit is jelent pontosan, az láthatóan értelmezés kérdése is, ami dinamikus történelmi folyamatként tekintve teszi időben változó társadalmi valósággá vagy – Hacking fogalmai szerint – „emberi fajtvá” a zsidóságot.

## HIVATKOZOTT IRODALOM

- Assmann, Jan 2004 [1999]: *A kulturális emlékezet*. Atlantisz, Budapest.
- Assmann, Jan 2010: Globalization, Universalism, and the Erosion of Cultural Memory. In: Assmann, Aleida – Conrad, Sebastian (eds): *Memory in a Global Age. Discourses, Practices, Trajectories*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 121–137.
- Bácskai Vera 1995: A pesti zsidóság a 19. század első felében. *Budapesti Negyed* (3.) 2. 5–21.
- Berman, Marshall 1988 [1982]: *All That Is Solid Melts Into Air. The Experience of Modernity*. Penguin Books, New York.
- Brubaker, Rogers – Cooper, Frederick 2000: Beyond Identity. *Theory and Society* (29.) 1. 1–47.
- Bruner, Jerome 2001: A gondolkodás két formája. In: László János – Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. Kijarat Kiadó, Budapest, 27–57.
- Büchler Sándor 1901: *A zsidók története Budapesten a legrégebb időkől 1867-ig*. Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat kiadványai, Budapest.
- Calhoun, Craig 2003: 'Belonging' in the Cosmopolitan Imaginary. *Ethnicities* (3.) 4. 531–553.
- Connerton, Paul 1989: *How Societies Remember*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Connerton, Paul 2009: *How Modernity Forgets*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Draaisma, Douwe 2014: *A felejtés könyve*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Felkai László 1998: *Zsidó iskolázás Magyarországon 1780–1990*. OPKM, Budapest.
- Gyurgyák János 2001: *A zsidókérdés Magyarországon*. Osiris Kiadó, Budapest.

<sup>74</sup> Komoróczy 2012: 1045.

<sup>75</sup> Komoróczy 2012: 1004.

<sup>76</sup> Komoróczy 2011: 159.

- Hacking, Ian 1995: The Looping Effects of Human Kinds. In: Sperber, Dan – Premack, David – Premack, Ann James (eds): *Causal Cognition: a Multidisciplinary Debate*. Oxford University Press, New York–Oxford, 351–383.
- Hacking, Ian 2002 [1986]: Making up People. In: uő: *Historical Ontology*. Harvard University Press, Cambridge MA, 99–114.
- Hacking, Ian 2007: Kinds of People: Moving Targets. *Proceedings of the British Academy* 151. 285–318.
- Halbwachs, Maurice 1994 [1925]: *Les cadres sociaux de la mémoire*. Albin Michel, Paris.
- Halbwachs, Maurice 1997 [1950]: *La mémoire collective*. Albin Michel, Paris.
- Hanák Péter 1988: A másokról alkotott kép. In: uő: *A kert és a műhely*. Gondolat, Budapest, 81–111.
- Haraszti György 1999: *Két világ határán*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest.
- Hutchinson, John – Smith, Anthony D. (eds) 1996: *Ethnicity*. Oxford University Press, Oxford–New York.
- Karáczy Viktor 1990: Egyenlőtlen elmagyarosodás, avagy hogyan vált Magyarország magyar nyelvű országgá? Történelmi-szociológiai vázlat. *Századvég* (6). 2. 5–38.
- Karáczy Viktor 2000: Zsidóság és modernizáció a történelmi Magyarországon. In: uő: *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867–1945)*. Replika Kör, Budapest, 7–38.
- Karáczy Viktor 2001: *Önazonosítás, sorsválasztás. A zsidó csoportazonosság történelmi alakváltozásai Magyarországon*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Katz, Jacob 1995a: *Kifelé a gettóból. A zsidó emancipáció évszázada 1770–1870*. MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest.
- Katz, Jacob 1995b: *With My Own Eyes. The Autobiography of an Historian*. Brandeis University Press, Hanover–London.
- Katz, Jacob 2005: A magyar zsidóság kivételessége. In: Varga László (szerk.): *Zsidóság a dualizmus kori Magyarországon. Siker és válság*. Pannonica Kiadó – Habsburg Történeti Intézet, Budapest, 31–39.
- Katzburg, Nathaniel 1999: *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon*. MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris Kiadó, Budapest.
- Keszey András 2015: *Emlékek formájában. Egyéni, társadalmi és kulturális hatások a múlt felidézésében*. L'Harmattan, Budapest.
- Komoróczy Géza 2011: Zsidó nép, zsidó nemzet, zsidó nemzetiség. In: uő: *Meddig él egy nemzet. A nemzet történeti látószöge*. Kalligram, Pozsony, 154–188.
- Komoróczy Géza 2012: *A zsidók története Magyarországon I. A középkortól 1849-ig*. Kalligram, Pozsony.
- Komoróczy Géza (szerk.) 2015: *Zsidók a magyar társadalomban. Írások az együttélésekről, a feszültségekről és az értékekről 1790–2012. I. rész*. Kalligram, Pozsony.
- Konrád Miklós 2014: *Zsidóságon innen és túl. Zsidók vallásváltása Magyarországon a reformkortól az első világháborúig*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest.
- Kőbányai János (szerk.) 2000: *Zsidó reformkor*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest.
- Kövér György 1998: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In: Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris Kiadó, Budapest, 11–165.
- Marczali Henrik 1885: *Magyarország története II. József korában*. Budapest.

- McCagg, William 1992: *Zsidóság a Habsburg birodalomban, 1670–1918*. Cserépfalvi, Budapest.
- Pataki Ferenc 2001: *Élettörténet és identitás*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Ricœur, Paul 2004 [2000]: *Memory, History, Forgetting*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Schacter, Daniel L. 1998: *Emlékeink nyomában. Az agy, az elme és a múlt*. Háttér Kiadó, Budapest.
- Silber, Michael K. 1992: A zsidók társadalmi befogadása Magyarországon a reformkorban: a „kaszinók”. *Századok* (126.) 1. 113–141.
- Silber, Michael K. 2005: Zsidó kisebbség egy elmaradott gazdaságban. In: Varga László (szerk.): *Zsidóság a dualizmus kori Magyarországon. Siker és válság*. Pannonica Kiadó–Habsburg Történeti Intézet, Budapest, 73–92.
- Smith, Anthony D. 2004: A nemzetek eredete. In: Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek*. Rejtjel Kiadó, Budapest, 204–229.
- Somers, Margaret 1994: The Narrative Constitution of Identity: A Relational and Network Approach. *Theory and Society* (23.) 5. 605–649.
- Szabó István 1990 [1941]: *A magyarság életrajza*. (A Magyar Történelmi Társulat Könyvei 8; Az Akadémiai Kiadó Reprint Sorozata.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szekfü Gyula 1989 [1934]: *Három nemzedék és ami utána következik*. ÁKV – Maecenas, Budapest.
- Tóth Zoltán 1996: A rendi norma folytonossága és a polgári átalakulás. In: Orosz István–Für Lajos–Romány Pál (szerk.): *Magyarország agrártörténete. Agrártörténeti tanulmányok*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 141–172.
- Yerushalmi, Yosef Hayim 2000: *Záchor. Zsidó történelem és zsidó emlékezet*. Osiris Kiadó–ORZSE, Budapest.
- Venetianer Lajos 1986: *A magyar zsidóság története*. (Az 1922-es kiadás bevezető fejezettel bővített változata.) Könyvértékesítő és Könyvtárellátó Vállalat, Budapest.
- Virág István 1935: *A zsidók jogállása Magyarországon 1657–1780*. Sárkány Nyomda, Budapest.

Tarafás Imre

## Nemzetiségek a nemzeti történelemben

*Magyarországi nemzeti kisebbségek reprezentációja történelmi összefoglalókban, a dualizmus korában*

Egy 1924-ben tartott nemzetközi történészkonferencián a nagy belga történész, Henri Pirenne az összehasonlító történelmi módszer mellett érvelt. Stratégiájának lényege abban állt, hogy az összehasonlító megközelítést a „nemzeti történelmekkel” állította szembe. Meglátása szerint a nemzeti történelmek aláásták a közös európai tudat kialakulását, mivel a partikuláris, nemzeti látószöveget tették dominánssá, ily módon hozzájárulva az első világháború szellemi előzményeihez is. Négy évvel később Pirenne francia kollégája, Marc Bloch hasonló véleményt fogalmazott meg.<sup>1</sup>

A 20. századi történetírás kiemelkedő alakjai által kritizált „nemzeti történelem” szorosan kötődött a történettudomány 19. századi intézményesüléséhez, tudományos diszciplínaként való létrejöttéhez. Az immár professzionális történészek kettős célt tűztek maguk elé: a tudományos módszertan és az objektivitás maximájának követése mellett a nemzetépítés folyamatában is meghatározó szerepet vállaltak. A német területeken, ahol a történetírás metodológiai szabályait először kodifikálták, a porosz történetírói iskola jelentős részt vállalt a Hohenzollern-dinasztia, valamint az 1871-ben létrejött német egység történelmi legitimálásában.<sup>2</sup> Hasonló tendenciát tapasztalhatunk a század végi francia történészek és a Harmadik Köztársaság vonatkozásában.<sup>3</sup>

A nemzeti történetírás feladata az adott nemzet létének legitimálása volt. Ennek érdekében művelőik a nemzetként definiált kollektíva egyedi történeteként beszélték el a múltat, amely végül elkerülhetetlenül és szükségszerűen torzkollik a 19. századi nemzetállamba.<sup>4</sup> E történelemfelfogás talán legeklektantsabb példája az Ernest Lavisse által szerkesztett Franciaország-történet, amelyben Franciaország múltja I. Klodvig frank királytól a Harmadik Köztársaságig egy oszthatatlan, egységes nemzet történeteként tárul elénk.<sup>5</sup>

A történelemnek ez a fajta felfogása egyértelműen problematikus a dualista Magyarország kontextusában, ahol a magyarság mellett másik öt nemzetiség lét-

<sup>1</sup> Haupt 2004: 112. A fiát a háborúban elvesztő Pirenne több fórumon is kritizálta a történetírás szerepvállalását a világháborúban. Úgy látta, hogy a kémia mellett éppen a történetírás állt be leginkább a lövészárokbá. Ugyanakkor, míg a kémia nem tagadta meg tudományos lényegét, a történetírás gyakran lemondott legfontosabb alapelveiről, nevezetesen a kritikai hozzáállásról és az objektivitásról (Moretti 2010: 34).

<sup>2</sup> Iggers 1999. Iggers alapműve szintén behatóan foglalkozik a kérdéssel: Iggers 1988.

<sup>3</sup> Bourdieu 1983: 153; Nora 1997a.

<sup>4</sup> Gyáni 2000: 33.

<sup>5</sup> Nora 1997a: 317–375.

száma is elérte vagy meghaladta az egymilliót. Ezek a nemzetiségek – a 19. századi szellemi áramlatoknak megfelelően – kialakították saját nemzettudatukat és saját nemzeti történelmüket. Tanulmányomban Fraknoi Vilmos, Marczali Henrik, Acsády Ignác és Baróti Lajos történeti összefoglaló munkáiban, valamint a Szilágyi Sándor által szerkesztett, a millennium tiszteletére kiadott tízkötetes opusban vizsgálom a magyarországi nemzetiségek történeti reprezentációját a honfoglalásra, valamint a szabadságharcra vonatkozó fejezeteken keresztül.

## MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE VAGY A MAGYARSÁG TÖRTÉNETE? TÖRTÉNETI NARRATÍVÁK A NEMZETISÉGI KÉRDÉS POLITIKAI DISKURZUSAIBAN

Gabriel Monod gyakran idézett mondása szerint a 19. század a „történelem évszázada” volt; 1866 és 1876 között kiadott szótárában Pierre Larousse pedig egyenesen úgy látta, hogy a modern civilizáció számára a történelem olyan jelentőséggel bír, mint a középkori ember életében a teológia.<sup>6</sup> Bár Larousse megjegyzését túlzónak tekinthetjük, a történelem valóban központi helyet foglalt el a filozófiai gondolkodásban,<sup>7</sup> valamint meghatározó szerepe volt a politikai és jogi érvelésben is.<sup>8</sup>

Ismeretes, hogy e tendenciának megfelelően mind a nemzetiségek, mind a magyarok történeti érvekkel alapozták meg igényeiket. A történelmi igazságra való apellálás, a történelem példatárként való használata, a történelmi tapasztalatok emlegetése tetten érhető valamennyi, a nemzetiségi kérdéssel<sup>9</sup> foglalkozó politikai röpiratban, amelyek az 1860-as évek enyhülésével párhuzamosan jelentkeztek nagyobb számban. Ezekben az írásokban sem a nemzet, sem a nemzetiség fogalma nincs egységesen definiálva,<sup>10</sup> közös pontjuk azonban a történelemre való szüntelen hivatkozás. Ez megvalósulhat olyan egyszerű szófordulatok által, mint „ahogyan azt a történelem is igazolja”, vagy részletesebben kifejtett történelmi narratívákkal is, mint ahogyan azt a későbbiekben tárgyalt Grünwald Béla és Michal Mudroň esetében tapasztalhatjuk.

<sup>6</sup> Hartog 2013: 10.

<sup>7</sup> Löwith 1969: 49–53.

<sup>8</sup> Iggers 1988: 58.

<sup>9</sup> Legújabb monográfiájában Varga Bálint felveti, hogy a „nemzetiségi kérdés” valamint az „asszimiláció” fogalmainak használata több szempontból kifogásolható, én most mégis indokoltnak tartom használatukat annak jelölésére, ahogyan a korszak szereplői maguk megnevezték tárgyukat. Vö. Varga 2017: 18.

<sup>10</sup> Mocsáry Lajos definíciója szerint a nemzet nem más, mint közös eredettel, közös nyelvvel rendelkező és egymás iránt családi érzelmeket tápláló egyének halmaza. Ennek megfelelően a nemzetiségeket is nemzetnek tekinti (Mocsáry 1858: 41–42). Ezzel szemben *Hazafiság és nemzetiség* című írásában az ügyvéd és közíró Peláthy István ezt a kategóriarendszert kizárva az ország valamennyi népére – a magyart is beleértve – a nemzetiség szót használja, a „nemzet” fogalmát pedig ezen népek összességére, a magyar államra érti (Peláthy 1865). Milos Popovich viszont megint csak nemzetként hivatkozik a magyarországi szerbekre (Popovich 1865).

Kissé egyszerűsítve a helyzetet, azt mondhatjuk, magyar részről két meghatározó elképzelés létezett a nemzetiségi kérdés kezeléséről: egyfelől a politikai nemzetkoncepció, ahogyan azt Eötvös és Deák az 1868-as kisebbségi törvényben megfogalmazta, másfelől ennek az 1880-as évektől egyre inkább dominánssá váló nemzetállami átértelmezése.<sup>11</sup> Mindkét elképzelés köré jól elkülöníthető, explicit módon kifejtett történelemkoncepció épült.

Noha természetesen a *politikai nemzet* főbb teoretikusai szerint Magyarországon a magyarság rendelkezett bizonyos vezető szereppel (amelyet egyebek mellett a történelemből vezettek le), e gondolkodók számára az ország története a területen élő valamennyi nép története volt, amely alapul szolgálhatott egyfajta közösségi érzés kialakulásához. Ez a gondolat, amelynek az ún. „hungarus-tudatig” nyúlnak a gyökerei,<sup>12</sup> megtalálható Eötvös Józsefnél<sup>13</sup> vagy a „fehér hollóként” emlegetett, a nemzetiségek törvényes jogai érdekében fáradhatatlanul fellépő Mocsáry Lajosnál is.<sup>14</sup> Ezzel szemben a homogén nemzetállam gondolkodói szerint Magyarország története az etnikai-nyelvi értelemben vett magyar nemzet története, amely minden érdemi tett kivitelezője, a „nyers tömegként” megjelölt nemzetiségek passzivitása mellett. Az elképzelés megtalálható a homogén nemzetállam valamennyi jelentős gondolkodójánál, Bánffy Dezsőtől<sup>15</sup> a demográfus Balogh Pálig.<sup>16</sup>

A két elképzelés gondolkodóinak egymástól független bemutatása helyett célszerűbbnek tűnik egy olyan vita felidézése, amelynek során a két gondolkodásmód frontálisan is ütközött egymással. A *Felvidék* című híres-hírhedt munkájában Grünwald Béla a magyarság vezető pozíciójának bizonyítása érdekében egyebek mellett annak kimutatására törekedett, hogy a szlovákságnak nincs történelme: „A tótnak nincs külön történelme, nincs nemzeti hagyománya. Neki nincsenek nemzeti hősei, nemzeti nagy férfiai. Az ő hősei a magyar hősök, az ő nagy emberei a magyar nemzet kiváló egyéniségei.”<sup>17</sup> Válaszában Michal Mudroň szlovák ügyvéd egyetértett Grünwald azon megállapításával, miszerint nincsenek tót történelmi hősök. Ugyanakkor tagadta, hogy az országban egyetlen nemzetiség is kisajátíthatná bármelyik történelmi hőst, hiszen ezek *Magyarország* történelmének nagy alakjai, s nem valamely nemzetiségé.

„[A] nemzetiségek egyikének sincs külön történelme, külön nemzeti hagyománya, külön nemzeti hősei, külön nemzeti nagy kormányfőférfiai, mert ezek mind a nemzetiségre való tekintet nélkül az ország összes honpolgárainak mint az egységes és oszthatatlan magyar nemzetnek közös magyar történelmét [...] képezik.”<sup>18</sup>

<sup>11</sup> A két nemzetértelmezést bemutatja: Gyurgyák 2007.

<sup>12</sup> A hungarus tudatról remek eszmetörténeti összefoglalót ad: Miskolczy 2014.

<sup>13</sup> Eötvös 1865: 70.

<sup>14</sup> Mocsáry 1858: 125–126.

<sup>15</sup> Bánffy 1903.

<sup>16</sup> Balogh 1902: 18.

<sup>17</sup> Grünwald 2011: 30.

<sup>18</sup> Mudroň 2011: 138. A vitát felidézi Gyurgyák János is (Gyurgyák 2007). Ugyanakkor érdemes megjegyezni, hogy a vita ezzel nem zárult le, egészen az 1890-es évek közepéig elhúzódott,

Az ország történelme Mudroň szerint valamennyi hazai nép történelme, amelyet, ha valaki megpróbál kisajátítani, az ország ellen vét.

„Mihelyt azonban e hon nemzetiségei között ezen közösség érzelme meglazult, és latolgatni kezdtük, hogy ki mit hozott a közös háztartáshoz, ki mit áldozott a haza oltárára, odavolt házi boldogságunk is.”<sup>19</sup>

## A NEMZETISÉGI KÉRDÉS ÉS AZ INTÉZMÉNYESÜLŐ MAGYAR TÖRTÉNET-ÍRÁS PROGRAMJAI

Az eszmetörténeti kontextus felvázolásával arra kívántam felhívni a figyelmet, hogy a nemzetiségek történeti reprezentációja túlmutat a szorosabb értelemben vett historiográfián, hiszen egy politikai diskurzus központi tényezőjét jelentette. Emellett azonban létezett egy hasonló jelentőségű, a történettudományon belüli tényező, nevezetesen az, hogy a történészek maguk is reflektáltak a nemzetiségi kérdésre és arra, hogy nekik mint történészeknek mi a feladatuk ezzel kapcsolatban. Tették ezt még hozzá az intézményes történetírás normáit és céljait lefektetni kívánó programadó beszédekben és írásokban.

Horváth Mihály, a Magyar Történelmi Társulat alapító ülésén elmondott, majd a *Századok* első számában közzétett ünnepi beszédében a történész társadalmi feladatának kijelölésére törekedett. Ezt szerinte világtörténelmi folyamatok határozzák meg. Horváth úgy látta, hogy a kor egyik uralkodó fogalma a *nemzetiség*, amely gyújtópontja a „népek kebelében” zajló folyamatnak. E folyamat lényege Horváth szerint az, hogy „azon népek, [...] melyek különféle viszonytárságok következtében, idegen kormány, vagy más nép uralma alá jutottak, függetlenségük helyreállításával akarják megállapítani szabadságukat. Felkutatják történelmi jogaikat s elvülhetetlennek kiáltják ki azokat.”<sup>20</sup> Mi több, Horváth úgy látja, hogy „e folyamat oly egyetemes, még a kisebb, fejletlenebb néptöredékeknél is oly annyira szembeszökő, hogy korunkat leghelyesebben a nemzetiségek századának nevezhetjük”.<sup>21</sup> Ez a folyamat pedig versenyt hív életre a népek között, amelyben, ha egy nép lemarad, az „önmaga írja alá szegénysége, ügyefogyottsága bizonyítványát”. A külön nemzetiség ugyan Horváth szerint csupán eszköz egy magasabb cél eléréséhez, ugyanakkor e nélkül a fejlődés elképzelhetetlen, mivel „a nemzetiségek különféleségében leghatékonyabb rugója rejlik a haladásnak”.<sup>22</sup> Ezen a ponton lép színre a történettudomány, hiszen „nem lehet

---

ekkorra azonban már az eredeti szereplők nem vettek részt benne.

<sup>19</sup> Mudroň 2011: 138–139.

<sup>20</sup> Horváth 1867: 3.

<sup>21</sup> Horváth 1867: 3.

<sup>22</sup> Horváth 1867: 4.

öntudatos nemzeti érzelem senkiben, a ki nemzete történelmét nem ismeri”.<sup>23</sup> Horváth tehát úgy látta: a történettudomány társadalmi haszna abban rejlik, hogy a külön nemzetiségre törekvő népek versenyében a leghatékonyabb eszközként szolgálhat a magyar nemzetnek.

A Társulat korai történetének következő fontos állomásán, az 1885-ös kongresszuson, a nemzetiségek szintén fontos szerepet kaptak a történettudomány feladatával kapcsolatos nézetekben.<sup>24</sup> A bevezető előadást Ipolyi Arnold tartotta. E rendkívül gazdag szövegből most csupán egyetlen dologra szeretném felhívni a figyelmet. Ipolyi úgy látta, hogy a magyarokat a nemzeti eszme tette naggyá, melynek alapja a nemzeti történelmi tudat. A nemzeti történelmet azonban Ipolyi szerint ma már nem lehet szóvirágokra építeni, hanem tudományosan kell művelni. Erre Németország és Franciaország nyújt példát, különösképpen Leopold von Ranke.<sup>25</sup> Ugyanakkor Ipolyi meglátása szerint nem szabad megelégedni a politika- és hadtörténettel, minthogy ezek „a nemzet élete felületén felmerülő” jelenségeket vizsgálnak csupán, ehelyett a nemzeti és népélet mélyébe leereszkedő „nemzeti műveltség-történetet” kell kutatni.<sup>26</sup> Ipolyi a történettudományi horizont kitágításának szükségességét azzal indokolja, hogy Magyarországon a magyar nemzet hozta létre mindezt, nemcsak új társadalmat és államot, hanem „új történetet” is alapítva.<sup>27</sup>

Előadása végén Ipolyi az ún. „idegen elemek” kérdését explicit módon is felveti. A történész szerint a magyarságnak semmiképpen sem szabad ezen elemek kizárására törekednie, hanem a több évszázados gyakorlatnak megfelelően a befogadás és beolvasztás politikáját kell követnie.<sup>28</sup> E beolvasztás pedig (megfogalmazása szerint: „a nemzet testéhez való idomítás”) nemzet-történeti tanítással valósulhat meg. Ezen a ponton a történészek és az oktatás feladata összekapcsolódik: a nemzet összefüggő történelmével kell történelmi érzéket és valódi történelmi szellemet teremteni.<sup>29</sup>

<sup>23</sup> Horváth 1867: 5.

<sup>24</sup> A kongresszus fontos állomása volt a magyarországi történetírás professzionalizációjának. A fő előadók, köztük Thallóczy Lajos, Marczali Henrik és Fejérpataky László a felsőoktatásról – ezen belül is a szemináriumi rendszerről – és a forráskritikáról szóló előadásaikban végleg elhatárolták az autodidaktizmustól, és a fejlett kutatómódszer meghonosodását kívánták előkészíteni.

<sup>25</sup> Ipolyi 1885: 4.

<sup>26</sup> Ipolyi 1885: 6.

<sup>27</sup> Ipolyi 1885: 9.

<sup>28</sup> Ipolyi 1885: 18.

<sup>29</sup> Ipolyi 1885: 18–19. Ipolyi álláspontját némileg ellenpontozza a kongresszuson szintén előadó Pulszky Ferenc, aki az általa vezetett szekcióban kifejtette: „Egyébként, ha nálunk történelemről van szó, mi ez alatt kizárólag a magyar történelmet szoktuk érteni, még pedig nem is az országát, hanem a nemzetét [...] elhanyagoljuk azon különböző népek históriáját is, melyek mostanáig az ország különböző részeiben laktak.” Felvetésére azonban érdemben senki nem reagált (Pulszky 1885: 23).



## AZ ÖSSZEFOGLALÓ MUNKÁK ÉS SZERZŐIK

A nemzetiségek reprezentációjának vizsgálatához történelmi összefoglaló munkákat választottam fő forrásul. A „műfaj” maga nem problémamentes, hiszen népszerűsítés és tudományos igényesség határán állva ezek a munkák voltaképpen se ide, se oda nem tartoznak. Mindazonáltal olyan tulajdonságokkal rendelkeznek, amelyek kifejezetten ideálissá teszik őket a bevezetőben megfogalmazott téma kutatására. Mindenekelőtt azért, mert a kezdetektől a jelen korukig, vagyis a 19. századig tárgyalva a történelmet, teljes „nemzeti nagyregényt” nyújtottak. Továbbá, ahogyan arra Hayden White rámutatott, a 19. századi tudományos történetírás legfontosabb jellemzője, hogy a folytonosság, teljesség, lezártág és egyediség képzetét kelti, ami éppen az összefoglaló munkák esetében mutatkozik meg a legjobban.<sup>30</sup> Fontos szempontot vetett fel Pierre Nora is, aki amellet érvelt, hogy az összefoglaló munkák minden esetben reprezentatív művek, amelyek a kollektív emlékezet közvetlen formálásának igényével készülnek.<sup>31</sup> Valójában mindezen tulajdonságok, amelyek a történelmi összefoglalókat a nemzeti történelem első számú közvetítőjévé teszik, egyben kielezik a nemzeti kisebbségek reprezentációjának problematikáját, hiszen ezek esetében egy nemzet tökéletes élettörténetébe kellett integrálni azt a „másikat”, akinek magának is határozott elképzelései vannak az ország múltjáról.

Mindemellett a történelmi összefoglalók közönsége is szélesebb körű volt: nemcsak „céhtagok” olvasták, hanem egy szélesebb, középosztálybeli olvasóközönség is. A Szilágyi által szerkesztett millenniumi kiadványt például mintegy húszszázren vásárolták meg<sup>32</sup> – természetesen nem szabad naivnak lennünk azzal kapcsolatban, hány példányt olvastak el ebből valójában.<sup>33</sup>

Az elemzendő munkák kiválasztásakor fontos szempont volt az is, hogy szerzőik a történészközösség különböző szegmenseiből származzanak.<sup>34</sup> A püspöki széket is elfoglaló Fraknoi Vilmos a korszak egyik legbefolyásosabb tudománypolitikusa, jóllehet autodidakta történész volt. Politikai elképzeléseire nézve feltétlen támogatója volt a 67-es kiegyezésnek, emellett harcos klerikális volt – Romsics Ignác historiográfiai összefoglalójában a legillusztrisabb Habsburg-párti klerikális gondolkodónak tekinti,<sup>35</sup> mindazonáltal a marxista historiográfusok is jelen-

<sup>30</sup> White 1987: 71.

<sup>31</sup> Nora 1997b: 40.

<sup>32</sup> Romsics 2011: 163.

<sup>33</sup> Ebben a tekintetben az egyik legszkeptikusabb megfogalmazás Angyal Dávidtól, a kiadvány egyik nagy sikerű kötetének szerzőjétől származik: „Sokan vették, a vevők jó része nem is próbálta olvasni a hazafias kötelességből megvásárolt képes könyveket. Megnézte a képeket s aztán elhelyezte az egész gyűjteményt az almárium fölé, vagy más olyan helyre, ahonnan egykönnyen már nem volt levehető” (Angyal 1971: 100).

<sup>34</sup> A szakirodalom szerint négy fontos vízvonalzó létezett a korszak történészei között: (1) a felekezeti hovatartozás, ami szorosan összefüggött (2) a Bécshez való viszonyukkal. Emellett léteztek különbségek (3) a módszertan, valamint (4) a képzettség vonatkozásában – a dualizmus kori historikusok jelentős része még autodidakta volt (Gunst 1995: 89; Romsics 2011: 110–111).

<sup>35</sup> Romsics 2011: 130.

tős történészként tartották számon.<sup>36</sup> Történelmi érdeklődése rendkívül sokoldalú volt, a középkortól az első világháborúig terjedt.<sup>37</sup> Történelmi összefoglalóját, amelyet még Frankl néven adott ki, a Szent István Társulat megrendelésére írta.

Bár Fraknóihoz hasonlóan Acsády Ignác is zsidó származású, autodidakta történész volt, politikai meggyőződését és történelemfelfogását tekintve tökéletes ellentétét képezi a püspöknek. Acsádyt a szakirodalom harcos antiklerikalizmusa és azon meggyőződése okán, miszerint a kiegyezést Magyarország nagyobb függetlenségének irányába kell továbbfejleszteni, a kurucos, antiklerikális történelemszemlélet emblematikus alakjaként tartja számon.<sup>38</sup> Historiográfiai jelentőségét mindenekelőtt az általa indított gazdaságtörténeli folyóiratnak,<sup>39</sup> valamint a történelmi demográfia terén kifejlesztett úttörő tevékenységének köszönheti. Noha mára szinte valamennyi eredményét megcáfolták,<sup>40</sup> Acsády olyan forrásokat vont be a kutatásba, mint előtte senki, és több szempontból párhuzamosan haladt nyugati kortársaival.<sup>41</sup> Újságíróként (élete végéig ez maradt a kenyérkereső foglalkozása) a korszak valamennyi közéleti kérdésében kifejtette véleményét. Politikai meggyőződését nagyban befolyásolta a nemzetiségektől való félelme. Emiatt szorgalmazta egy központosított, erősebb közigazgatás bevezetését, és ezért tiltakozott az általános választójog bevezetése ellen is.<sup>42</sup> Külpolitikai megfontolásait a pánszlávizmustól való félelme határozta meg.<sup>43</sup> Bár elméletben elfogadta Eötvös és Deák alapelveit a nemzetiségi kérdés vonatkozásában, pályája végén már az 1868-as törvény újragondolását szorgalmazta.<sup>44</sup>

Az általam vizsgált történelmi összefoglaló munkáját a 20. század első éveiben, hosszas tervezés után írta, bevezetőjében pedig azt az ambíciót fogalmazta meg, hogy nemcsak a politikai történetet, hanem a társadalom különböző osztályainak históriáját is meg fogja benne írni.<sup>45</sup> Ezt a törekvését nem sikerült megvalósítania. A korszakban a munkát azonban átütő antiklerikalizmusa miatt érte a legnagyobb támadás: Dudek János gimnáziumi igazgató mintegy ötszáz oldalas monográfiát szentelt annak, hogy Acsády – meglátása szerint – igazságtalan és egyházellenes kijelentéseit cáfolja. Munkáját azzal a sommás megállapítással zárja, mely szerint „Acsády jelen műve [...] nem haladást, hanem hanyatlást jelent; azért valóban kár volt a nagy fáradságért, melyet szerzője reá fordított. A tudományak nem lesz belőle haszna.”<sup>46</sup>

<sup>36</sup> Vö. Lederer 1969: 132.

<sup>37</sup> Áldásy 1924: 837.

<sup>38</sup> Romsics 2011: 145.

<sup>39</sup> Kövér 2006: 284.

<sup>40</sup> Kovacsics (szerk.) 1957.

<sup>41</sup> Gunst 1961: 92.

<sup>42</sup> Gunst 1961: 25, 37.

<sup>43</sup> Gunst 1961: 94.

<sup>44</sup> Gunst 1961: 38.

<sup>45</sup> Acsády 1903: 2.

<sup>46</sup> Dudek 1904: 487. Az 1960-as évek elején Gunst Péter, egy másik világnézeti szemzőből vizsgálva a munkát, éppen azt értékelte benne, hogy felveszi a küzdelmet az egyház szerepét nagyra becsülő történétrókkal (Gunst 1961: 183).

A 19. század utolsó harmadának legjelentősebb magyar történésze, Marczali Henrik két munka révén is képviselve van a kutatásban. Marczali, aki megjárta a párizsi és a berlini egyetemeket, olyan meghatározó személyiségekkel kötve ismeretséget, mint Leopold von Ranke vagy Gabriel Monod, már valóban professzionális történésznek tekinthető. Sokat felidézett és részleteiben elemzett munkásságának tárgyalása helyett itt érdemes rögtön két elemzett munkájára, valamint a nemzetiségekhez fűződő viszonyára rátérni. Az 1920-as évek végén, a *Nyugat*-ban közzétett visszaemlékezéseiben<sup>47</sup> Marczali több helyen kitér a nemzetiségekkel kapcsolatos korabeli álláspontjára. Ennek az önvizsgálatnak természetesen a trianoni békeszerződés okozta trauma az elsődleges oka. A nemzetiségek, pontosabban a szlovákság Marczali Párizsban töltött évei alatt tűnnek fel először az emlékiratban. Ekkor visszaemlékezése szerint a történész a többiekkel ellentétben toleránsan lépett fel a magyarul csak hibás kiejtéssel beszélő szlovák diákokkal szemben, mi több, vigasztaló gesztusként Szent István toleranciára fel szólító szavait idézte fel az *Intelme*kéből.<sup>48</sup> A századforduló feszültséggel teljes politikai légkörét tárgyalva Marczali ismét visszatér a nemzetiségi kérdésre. Bevallása szerint mindig is az önkéntes asszimiláció pártján volt, amelynek szükségességéről szerinte a magyarságnak anyagi, szellemi és erkölcsi vonzerejével kell meggyőznie a nemzetiségeket; az erőszakos magyarosítás viszont csak árthat, hiszen elmérgesíti a kisebbségekkel való viszonyt.<sup>49</sup> Mindennek fényében furcsának hat, hogy Grünwald Bélára emlékezve Marczalinak csak elismerő szavai vannak.<sup>50</sup> 1911-ben megjelentetett összefoglaló munkájának írása közben egyik meghatározó élménye volt egy Erdélyben tett látogatás, amelynek során a történész a magyarul tudók számának apadása mellett a kulturális szint általános hanyatlását tapasztalta. Mint látni fogjuk, ez a benyomás rányomta bélyegét a románság reprezentációjára a könyvben, amelyet már „a látottak és megértettek hatása” alatt készített el.<sup>51</sup> Ezt a munkát, egyetemi előadásainak anyaga alapján a *Műveltség könyvtára* számára írta, és ellentétben művei többségével, nem provokált vele komoly vitákat.<sup>52</sup>

Marczali másik vizsgált írása a Szilágyi Sándor által szerkesztett történelmi összefoglaló első kötetének az Árpád-házi királyok történetét feldolgozó része. Szilágyi Sándor több évtizedes szerkesztői tapasztalatának köszönhetően remekül

<sup>47</sup> A visszaemlékezések azóta könyv formájában is megjelentek Gunst Péter előszavával: Marczali 2000. A továbbiakban ez alapján adom meg a hivatkozásokat. Marczali visszaemlékezéseiről már több remek tanulmány született, amelyek a legkülönbözőbb szempontok alapján vizsgálják a munkát: Gyáni 2002, 2007; Baráth 2008; Kövér 2014.

<sup>48</sup> Marczali 2000: 82. A Marczali által itt használt verzió: Gyenge és törekeny az egynyelvű ország. (Unius linguae uniusque moris regnum imbecille et fragile est.) A mondás nagy karriert futott be a korszakban a nemzetiségi kérdés vonatkozásában. A nemzetiségekkel kapcsolatban nemcsak a tolerancia pártján lévő szerzők idézték fel, de a homogén nemzetállam hívei is, próbálván a saját álláspontjuk szerint értelmezni Szent István *Intelme*inek ezt a passzusát (például Balogh 1908: 21–22).

<sup>49</sup> Marczali 2000: 255.

<sup>50</sup> Marczali 2000: 160.

<sup>51</sup> Marczali 2000: 186.

<sup>52</sup> „Csodálatos, de ebbe a könyvembe tudtommal senki nem kötött bele” (Marczali 2000: 186).

értett ahhoz, hogy a legkülönbözőbb tudományos beállítottságú és politikai vérmérsékletű, valamint több esetben egymással személyes konfliktusban álló történészeket is megnyerjen a vállalkozásnak. Ez azonban hozzájárult ahhoz, hogy a végeredmény eklektikus lett; a korabeli sajtó pedig több alkalommal kritizálta Szilágyi választásait.<sup>53</sup> A főszerkesztőnek komoly gondot okozott, hogy alkalmas történészt találjon a szabadságharc történetének megírásához, jelöltjei ugyanis rendre visszautasították.<sup>54</sup> Végül Márki Sándort kérte fel a fejezet megírására, aki Marczali generációjához tartozott, de nem volt lehetősége arra, hogy külföldi tanulmányutakkal egészítse ki magyarországi képzését. Elsőként a Dózsa-felkelésről szóló munkájával tűnt fel, amelyben a parasztlázadást egy igazságosabb társadalmi és politikai rendszerért való küzdelemként értelmezte. Az itt vizsgált historikusok közül leginkább Márki Sándort foglalkoztatta a nemzetiségi kérdés. Életművében sokrétűen és változatosan tárgyalta ezt a problémát, ugyanakkor sajnálatos módon ezek az írásai még feltáratlanok.<sup>55</sup> A nemzetiségi kérdést mindenestre a korszak egyik legfontosabb társadalmi kérdésének ítélte. Ezt több olyan írása bizonyítja, amelyek szokatlanok és merésznek számítanak a századforduló szellemi légkörében.<sup>56</sup> Legtöbbet, személyes okokból kifolyólag is, a románsággal foglalkozott. Érdeklődése a háború után is megmaradt, lefordította Xenopol Románia-történetét (igaz, a francia kiadás alapján).<sup>57</sup>

A Szilágyi-féle történeti szintézis nem készült el az ünnepi évrre, egy másik reprezentatív kiállítású összefoglaló azonban igen. Az eredeti munka szerzője a huszoneg éves korában elhunyt Szalay József volt. Munkája az Árpád-ház kihalásától 1815-ig tárgyalta az ország történelmét. A hiányzó fejezetekkel Baróti Lajos egészítette ki a munkát. Ő elsősorban középiskolás történelemtankönyvek szerzőjeként volt népszerű, az Akadémia bizottsága azonban a Szilágyi által szerkesztett többszerzős munkával helyezte egy kategóriába a végül négy kötetre rúgó szintézist.<sup>58</sup>

## MAGYARORSZÁGI NEMZETISÉGEK REPRESENTÁCIÓJA A SZINTÉZISEKBEN

A nemzetiségek reprezentációjának vizsgálatát több szempont szerint szűkítettem. A kutatás tárgyát azon, a magyar politikai elit által „nem-nemzet” nemzetiségekként jelölt csoportokra korlátoztam, amelyek megszervezték az 1895-ös nemzetiségi kongresszust: a szlovákokra, a románokra és a szerbekre. Noha

<sup>53</sup> A millenniumi történeti opus keletkezési körülményeit bemutatja: Mann 1968.

<sup>54</sup> A kiszemeltek között volt Marczali Henrik is, aki a következőképpen hárította el a felkérést: „Sándor bácsi talál mást, akárhányat, ki e feladattal meg mer birkózni, én nem merek” (idézi: Mann 1968: 1123).

<sup>55</sup> Kemény 1974: 81.

<sup>56</sup> Legfőképpen Márki 1905.

<sup>57</sup> Kemény 1974: 80.

<sup>58</sup> Hajnik–Pauler–Thallóczy 1896: 372.

közvetlen eredményei nem voltak, a kongresszus jelentős eseménnyé vált a magyarországi nemzetiségek történetében: az addigi passzív tiltakozás helyét átvevő aktív politikálás kezdetét jelentette. Román értelmiségi körökben ennek révén megváltozott a magyar politikai ellittel való kapcsolat megítélése: immár nem utóbbiban keresték a „szláv tengeren” belüli szövetségést. Az új generáció a pánszlávizmust nem tartotta fenyegetőnek, a magyarosítási törekvések, valamint az 1868-as törvény áthágásai azonban mindennapos tapasztalatot jelentettek számukra.<sup>59</sup> A konferencia azt is megmutatta, hogy a magyar elit kategóriáit a nemzetiségek is interiorizálták: míg a román és szerb reprezentánsok rendezni tudták egymás közötti konfliktusukat, a horvátok nem voltak hajlandók részt venni a „nem-nemzetek” kongresszusán.<sup>60</sup>

A vizsgálat további szűkítését jelenti, hogy csupán két eseményre koncentrálok: a honfoglalásra és a szabadságharcra. Ezek tekinthetők ugyanis a magyarok és a nemzetiségek közötti kapcsolatok legproblematisabb pontjainak. A honfoglalás mindkét fél számára a történelmi érvelés egyik legfontosabb tárgya volt, az 1848–49-es forradalom és szabadságharc során pedig a nemzetiségek először deklarálták nemzet voltukat és fogtak fegyvert ennek érvényesítésére. Az esemény megítélése továbbá tudvalevőleg központi jelentőséggel bírt a dualista korszak politikai életében.

Bár a kongresszus kiáltványaiban – a megelőző évtizedekkel ellentétben – már nem domináltak a történelmi érvek,<sup>61</sup> a millennium alkalmával a három nemzetiség közös nyilatkozatban prezentálta saját történelmi narratíváját, az ünnepségek elleni tiltakozásként. A nyilatkozatban felháborodásukat fejezték ki amiatt, hogy egy olyan – egyébként meglátásuk szerint a történelmi bizonyosságot különben is nélkülöző – eseményt készül megünnepelni az állam, amely a lakosok többsége számára a leigázásnak, a „nemzeti függetlenség” elvesztésének az emlékét jelenti. A tiltakozás mellett átfogó narratívát is prezentáltak az ország múltjáról. Eszerint Magyarországnak soha nem volt magyar karaktere: az ország története egyenjogú népek békés együttélésének története, amelynek az 1790-es években kezdődő, a magyar nyelvet igazságtalanul előnyben részesítő törvények vetettek véget.<sup>62</sup> Értelmezésük szerint ez ellen az idők során egyre fokozódó igazságtalan magyarosítás ellen keltek fel a nemzetiségek 1848–49-ben.<sup>63</sup>

<sup>59</sup> Hitchins 1983: 172.

<sup>60</sup> Hitchins 1983: 176.

<sup>61</sup> Szarka 1995: 32.

<sup>62</sup> Érdemes a szövegrészletet szó szerint idézni, még hozzá úgy, hogy egyes kulcsfogalmak a kiáltvány eredeti nyelvén szerepeljenek: „A millenniumi ünnepségnek azt kell Európa előtt bebizonyítania, hogy Magyarország [uhorský] magyar [mad'arský] nemzeti állam volt, s az most is. Ez viszont mind történelmileg, mind pedig hazánk néprajzi viszonyait tekintve valótlan, amely ellen tiltakoznunk kell” (*A nemzetiségi kongresszus tiltakozása a millenniumi ünnepségek ellen*. Kemény [szerk.] 1952: 473). Szlovák és cseh történészek a Trianon előtti Magyarországot Uhorskónak nevezik, ez ugyanis kifejezi azt, hogy egy többnemzetiségű államról van szó, ahol nem csak magyarok éltek, szemből a poszt-trianoni nemzetállam Madarskóval.

<sup>63</sup> *A nemzetiségi kongresszus tiltakozása a millenniumi ünnepségek ellen*. Kemény (szerk.) 1952: 473.

## Nemzet és honfoglalás

A honfoglalás narratíváinak elemzése két fő kérdés köré szerveződik. Az első a nemzet-, illetve nemzetiségdefiníciókat illeti: mit vallottak a történészek a magyar nemzet régiségéről, általában milyen nemzetfelfogás tapasztalható náluk, és ez miként befolyásolta „az itt talált népek” megítélését, reprezentációját? A másik a nemzetiségi narratívákra adott válaszokat vizsgálja.

### *Nemzet és nemzetiség: fogalomhasználat*

A tanulmány előző fejezetében a vizsgált történészeket mutattam be, kitérve – amennyiben erre volt forrás – a nemzetiségekkel való kapcsolatukra, szakmai képzettségükre, politikai nézetrendszerükre. Azt is mondhatjuk, ezzel egy olyan, klasszikusnak is nevezhető eszmetörténeti eljárást követtem, amelynek elsődleges ambíciója a vizsgált gondolkodók szándékainak, „valódi” gondolatainak, valamint képességeinek bemutatása és elemzése a kiválasztott munkákon keresztül. Bár ez az eljárás részét képezi a tanulmányomnak, a nemzetfogalom használatának vizsgálatánál Michel Foucault munkájára támaszkodom.<sup>64</sup>

Foucault elvetette a klasszikus eszmetörténeti megközelítés céljait és módszereit. Az egyes alkotók személyes tulajdonságainál (képességeinél, szándékainál stb.) fontosabbnak tartotta a vizsgált tárgy történelmi-társadalmi környezetét.<sup>65</sup> Véleménye szerint a diskurzusok nem feltétlenül azt fejezik ki, amit a beszélő gondolt, kimondásuk pillanatában ugyanis a gondolatok önálló életre kelnek. Vizsgálatukban ezért fontosabb a történelmi kontextus, valamint a „beszélő” pozíciójának elemzése, mint annak kutatása, mi volt a szerző szándéka valójában.<sup>66</sup>

Ebben a megközelítésben tehát a történészek nemzetfelfogása egészen más megvilágításba kerül, mint egy „klasszikus” elemzés esetében. Utóbbi alapján ugyanis akár el is vethetnénk e kutatási kérdést azzal, hogy a vizsgált szerzők adott esetben nem értették, nem is igen foglalkoztak a *nemzet*, *nemzetiség* és *faj* között fennálló fogalmi különbségekkel, nem törekedtek pontos meghatározásukra.<sup>67</sup> Foucault felvetéseit követve azonban nem az a legfontosabb, hogy Fraknói Vilmos vagy Marczali Henrik elgondolkodtak-e mindezen. Ennél sokkal lényegesebb, hogy a történelmi érvelés központi elemét képezte a nemzetiségekről szóló diskurzusoknak, a történettudomány intézményesülésével pedig létrejöttek azok a pozíciók, amelyeknek birtokában egyesek fel lettek jogsítva arra,

<sup>64</sup> Foucault 2001. Foucault gondolatai elsősorban inspirációt jelentenek; radikális eljárásokat a különböző diskurzusok újragondolására nem áll módomban véghezvinni, ezt nem is tartanám célravezetőnek.

<sup>65</sup> Foucault 2001: 38.

<sup>66</sup> Foucault 2001: 68.

<sup>67</sup> Így tett például Rottler Ferenc Ipolyi kapcsán (Rottler 1981: 82).

hogy ők, és csakis ők mondják meg, mi történt a múltban valójában.<sup>68</sup> Ez alapján pedig nemhogy jogos kérdésfeltevés, hogy a történészek miként, milyen összefüggésben használták a nemzet és nemzetiség fogalmait, de egyenesen kitüntetett pozícióba kerül a sokféle (politikai, irodalmi) nemzetdiskurzus közül.

Anthony D. Smith szerint a 19. századi történészek a nemzet eredetét a perennializmus szerint gondolták el, melynek megfelelően „a nemzetek vagy legalábbis egyes nemzetek nagyon régóta léteznek, akármilyen okból kifolyólag is [for whatever reason].”<sup>69</sup> Gyáni Gábor pedig arra mutatott rá, hogy a millenniumi szintézisben a szerzők az állam történelmi kontinuumára fűzték fel a nemzet historikumát.<sup>70</sup> Mindkét megállapítás igaz, ugyanakkor a magyarországi kontextus miatt érdemes mélyebben megvizsgálni annak kérdését, mindez milyen hatással van a nemzetiségek reprezentációjára.

Ebből a szempontból két csoportra oszthatók a vizsgált történészek. Az elsőt Fraknói Vilmos és Baróti Lajos alkotja, akik nemzetként hivatkoznak nemcsak a honfoglaló, de a még Ázsiában tartózkodó magyarokra is.<sup>71</sup> Fraknói szerint továbbá azok a magyarok is nemzetet alkotnak, akik Ázsiában maradtak, a történész szerint kezdetleges műveltségi állapotban.<sup>72</sup> Fraknói a hunokra is nemzetként hivatkozik, a románokat („oláhokat”) pedig, egyértelműen Anonymusból kiindulva, egységes népnek írja le, amely egy fejedelem uralma alatt él, akinek bukása után a nép meghódol. Az oláhok ugyanakkor Fraknóinál nem minősülnek nemzetnek, hanem Barótihoz hasonlóan a többi itt talált népekkel együtt ő is „törzsként” vagy „bennszülöttként” hivatkozik rájuk.

A nemzet mibenléte tehát esetükben nem függ sem a politikai struktúráról, sem a műveltségi állapotoktól, és a két történész nem reflektál arra a kérdésre, mégis mi határozná meg ezt. Érdemes azonban a korszak politikai irodalmában is tájékozódni és megvizsgálni, hogy e történeti narratívák mely politikai diskurzus történelemképére rímeltek, találhatunk ugyanis olyan szerzőt, aki ezt a fajta gondolkodásmódot fogalmilag is kifejtette. Baloghy Ernő függetlenségi képviselő és publicista szerint a magyarok és a nemzetiségek közötti alapvető különbség az, hogy utóbbiak soha nem voltak képesek *primordiumot* alkotni, és ezért önálló nemzetet sem tudtak létrehozni.<sup>73</sup> A *primordium* fogalmát a szerző nem tisztázza, mindössze annyit jegyez meg vele kapcsolatban, hogy nemzeti géniusz szükséges hozzá, amely „a belső erő. Ezt az erőt nem lehet deklarativ módon megteremteni, ennek ösztönszerűen jelen kell lennie.”<sup>74</sup> Baloghy szerint nem a történelem alakítja a nemzetet, épp ellenkezőleg: csakis egy nemzetnek lehet

<sup>68</sup> Vö. Foucault 2001: 68.

<sup>69</sup> Smith 2001: 49–50.

<sup>70</sup> Gyáni 2003: 65.

<sup>71</sup> Frankl 1872: 2, 8; Szalay–Baróti 1896a: 83.

<sup>72</sup> Frankl 1872: 4.

<sup>73</sup> Baloghy 1908: 17.

<sup>74</sup> Baloghy 1908: 31.

történelme, ennek megfelelően pedig az ország történelme során létrehozott valamennyi érték és történelmi tett a magyar nemzet érdeme.<sup>75</sup>

A nemzettel kapcsolatban e két történésznél tehát Baloghy végső soron faji logikáját találjuk, de természetesen nem az ő hatásáról van szó, hiszen Baloghy könyve csak 1908-ban jelent meg. Mindazonáltal a gondolkodásmód egy az 1880-as évektől jelen lévő szellemi áramlatba illeszkedett, amelyet Marius Turda *Herrenvolk liberalizmusnak* nevezett. E szerint az elképzelés szerint a nemzeti homogenizáció a legsürgetőbb politikai feladat. Mivel az áramlatra nagy hatással volt a szociáldarwinizmus, a történelmi érvek faji érvekkel keveredtek, ahogyan azt Baloghy esetében is tapasztalhatjuk.<sup>76</sup> Ugyanakkor ez a faji logika nem kirekesztő, amennyiben az asszimilációt elfogadja megoldásnak, és ezért ismerik el ezek a történészek például azt is, hogy „[e]gy évezred alatt annyi sok néppel érintkezve, kereszteződve, művelődve, népünk eredeti mivoltából okvetlenül kivetkőzött”.<sup>77</sup>

A másik csoportot Marczali Henrik és Acsády Ignác képviseli. Szerintük a magyarok az államalapítás óta alkotnak nemzetet. Acsádynál ez a pillanat Szent István megkoronázásával jött el, szerinte a nemzet a történeti fejlődés magasabb fokán megjelenő formáció, ahová egy népnek fejlődnie kell. Munkájának bevezetőjében így ír erről: a „századok folyamán ez a kis nép hatalmas nemzetté nőtt”; az első Árpád-házi királyok eredményeit pedig a következőképpen összegzi:

„A kormányzat egysége megteremté az államélet egységét, törhetetlen érczkapcsokkal fűzte egymáshoz a legtávolabbi országrészeket [...] gyarapította az anyagi jólétet, a magyar katona-népet valóságos nemzetté idomította át, s megteremté számára az anyagi és szellemi gyarapodás szükséges szerveit és közegeit.”<sup>78</sup>

Az istváni államalapításig Acsády következetesen magyarokként vagy népként hivatkozik a magyarságra. Ugyanakkor, ha a nemzettel kapcsolatban más elképzelései voltak is, mint Baloghynak, a nemzetiségek vonatkozásában ugyanúgy a kisebbségek teljes, akár kényszerrel történő asszimilálása és a magyar nemzetállam pártján állt, mint a publicista.

Marczali Henrik hasonlóan az államalkotástól kezdve gondolja nemzetnek a magyart, ugyanakkor szerinte ez már Szent István előtt, Árpád fejedelemmé választásával megtörtént, mivel Marczali számára egy fejedelem vezetése alatt élő, szervezett nép már állami szervezettel bír és így nemzetnek tekinthető. Marczali nemzetértelmezését következetesen alkalmazza a nemzetiségek vonatkozásában is: Szvatopluk államáról mint a szláv nemzet birodalmáról beszél, mégpedig a millenniumi szintézisben.<sup>79</sup> Ezt az állam- és nemzetfelfogását megerősíti

<sup>75</sup> Baloghy 1908: 23.

<sup>76</sup> Turda 2004: 71–72.

<sup>77</sup> Szalay–Baróti 1896a: 91.

<sup>78</sup> Acsády 1903: 151.

<sup>79</sup> Marczali 1895: 111.



1911-ben kiadott munkájában is, amelyben az Árpád megválasztását tárgyaló fejezetnek *Az első állami szervezet* címet adta, a honfoglalásról szóló rész felvezetésében pedig a következőket olvashatjuk: „Árpád és a fejedelemség nem a békét jelentette, hanem a háborút. Csakhogy ezt már nemzetül viselték, nemzeti célért.”<sup>80</sup> Marczali egy 1905-ben tartott előadásban lényegében meghatározás formájában is összegezte a nemzetfogalomra vonatkozó, itt elemzett álláspontját: „A nemzetség, a törzs, a község sokkal régebbi a nemzetnél, az országnál és mindenhol az állam az, mely ezeket a sokféle elemeket összeforrasztva nemzetet alkotott belőlük.”<sup>81</sup>

### *Civilizációs misszió*

A honfoglalás elbeszélésével kapcsolatos második nagy kérdés az, hogyan reagáltak e történészek a nemzetiségek narratívájára. A már említett nemzetiségi kongresszus kiadványa szerint ők voltak a terület legrégebbi lakosai, így jogosan formálnak rá igényt; a magyarok ezzel szemben agresszív hódítók voltak, akik megzavarták békés együttélésüket. Az 1867-es szlovák nemzeti kongresszus hasonló elképzeléseket fogalmazott meg:

„Őskori történetünk s nemzeti hagyományainknak tanulsága szerint a Kárpátok által bekerített ezen földnek mi vagyunk legrégeb lakói. Még a magyarok bejövetele előtt őseink édes hazájoknak nevezték e földet: már akkor hosszú és véres harcokat vívtak itt, nemzeti függetlenségükért.”<sup>82</sup>

A román nemzeti mozgalom számára a Római Birodalommal való – eredetileg tiszta és egyenes, majd a dákokat is magába foglaló – kontinuitás bírt hasonló jelentőséggel.<sup>83</sup> Ezeknek az elképzeléseknek mitikus alapjai voltak, mindazonáltal teljes cáfolatukhoz a történészeknek ugyanúgy a népi mitológiához kellett volna visszanyúlniuk, vagy legalábbis olyan állításokhoz, melyeket a tudományos történelem módszereivel bizonyítani nem lehetett. Ilyen például a hunokkal való rokonság, amely szerint a magyarok csupán visszatértek egy olyan területre, amely egyszer már az övék volt. Mocsáry Lajos például ezt felelegeti, noha nem tulajdonít neki nagy jelentőséget.<sup>84</sup> A professzionális történetírásnak ugyanakkor

<sup>80</sup> Marczali 1911: 36.

<sup>81</sup> Maczali 1905: 11.

<sup>82</sup> *A turócszentmártoni szlovák nemzeti gyűlés felterjesztése az országgyűléshez*. Kemény (szerk.) 1952: 28.

<sup>83</sup> Cipoș 2010: 33–35.

<sup>84</sup> „[N]em vagyunk-e mi a hunoknak valóságos vérbeli maradékai s rokonai s egyenes törvényes örökösei? [...] őseink [...] nem voltak hát rablók s bitorlók, hanem csak megrövidített utódok, kik csak törvényes örökségüket követelték s ki is perelték a magyarok istenének segítségével. De ne hagyjuk magunkat ábrándos régiség-búváraink által feltűzletetni, nem hagyjuk magunkat suhancz fiaink által orrunknál fogva vezetetni [...] csak azt nézzük, hogy volna most legjobb?” (Mocsáry 1858: 121–122).

az volt az ambíciója, hogy megmutassa, mi történt valójában a múltban, elválasztva egymástól mítoszt és valóságot. Mint láttuk, Ipolyi is felszólalt a nemzeti mítoszok ellen, szóvirágoknak minősítve azt. Mikó Imre pedig a Magyar Történelmi Társulat 1867-es választmányi ülésén elmondott beszédében azt mondta: azt a népet, amely mítoszoknak hódol, ugyanúgy nem lehet nemzetnek tekinteni, mint férfinak azt a gyereket, aki lepkéket kerget.<sup>85</sup> Valamennyi itt elemzett történész nyíltan és egyértelműen szemben áll a történelmi mítoszokkal, Marczali a leginkább: szerinte a mítoszok egyenesen a posványba vezetnek.<sup>86</sup>

Mindazonáltal kimutatható egy stratégia, amelyet a nemzetiségi narratívára adott válaszként is értelmezhetünk. Valamennyi itt elemzett munka honfoglalást tárgyaló fejezete egy viszonylag hosszú résszel kezdődik, amelyben a történészek felsorolnak minden egyes népet, amely vélhetőleg hosszabb-rövidebb ideig a terület bármely pontját uralta. A Szilágyi Sándor által szerkesztett millenniumi kiadványban ez az első kötet felét teszi ki, a harminckilencedik oldalon harmincegy nép van felsorolva, csupán a korai ókorra vonatkozólag.<sup>87</sup> Noha más szerzők nem mennek ilyen messzire, azt valamennyien kijelentik, hogy a terület nagyon színes és változatos volt története folyamán. Ezzel felhívják a figyelmet arra, hogy még a szlávok és a románok előtt is rengeteg különböző nép lakott már itt. Az olvasó viszont egyben azt is megtudhatja a különféle történeti összefoglalásokból, hogy ez érdemben nem jelent semmit, mivel egyik nép sem volt képes arra, hogy kihasználja a terület előnyeit, és – ami a legfontosabb – hogy államot alapítson. Az „ország” folytonosan „darabokra szakad” (millenniumi összefoglaló).<sup>88</sup> A sok nép „mind letűnt, alig hagyva nyomot a népek országútján”, minthogy „senki nem volt képes akár erkölcsi súlya, akár anyagi hatalma által a többiek fölött magának fölényt kivívni” (Marczali).<sup>89</sup> A terület egy „elhagyott ősvadon, lakatlan pusztaság” volt, amely „sírja lett az összes nemzetnek, melyek egymás után uralkodtak rajta. [...] Hiányzott a folytonosság, amit felépített az egyik, lerombolta a másik, hogy aztán hasonló sorsra jusson” (Acsády).<sup>90</sup>

A történészek szerint a magyarság volt az, amely rendet hozott ebbe a káoszba, ahogyan Marczali fogalmaz: „ezt a történelmi átkot részben eloszlatta a magyar telepedés és államalkotás”.<sup>91</sup> Ami ugyanis történeti perspektívában számít, az a historikusok szerint nem „az első foglalás”,<sup>92</sup> hanem az, hogy ki volt képes civilizálni a területet. Ahogyan Acsády fogalmazott: „bárhol ríngott bölcsője [...] erős, anyagilag, szellemileg virágzó birodalomná [változtatta] az eredetileg sivatag földet, melyen a honfoglaláskor megtelepedett”.<sup>93</sup> Marczali

<sup>85</sup> Mikó 1867: 13.

<sup>86</sup> Frankl 1872: 1; Szalay–Baróti 1896a: 74; Acsády 1903: 19–20; Marczali 1911: 22.

<sup>87</sup> Fröhlich–Kuzsinszky–Nagy 1895.

<sup>88</sup> Fröhlich–Kuzsinszky–Nagy 1895: vii.

<sup>89</sup> Marczali 1895: 3.

<sup>90</sup> Acsády 1903: 1.

<sup>91</sup> Marczali 1911: 17.

<sup>92</sup> Vö. Pohl 2013: 33; Geary 2014: 21.

<sup>93</sup> Acsády 1903: 1.

szerint a magyarok rendet hoztak a népek vad hullámzásába, megoldva ezzel az ezeréves történelmi kérdést.<sup>94</sup> Baróti értelmezésében a magyar nemzet a kultúra fejlesztésével az országot a Nyugat határává tette.<sup>95</sup> Valójában ugyanezt a gondolatot fogalmazza meg Fraknói Vilmos is, azzal a különbséggel, hogy a püspöknél keresztény értékek szerepelnek nyugatiak helyett.

Valamennyi történész elismeri azt is, hogy az „itt talált népek” fontos alapokat tettek le. Acsády szerint az őslakosok fogékonnyá tették a magyarokat a nyugati intézmények iránt. Ugyanakkor azt is mindahányan világossá teszik, hogy ezek az alapok primitívek, kezdetlegesek voltak, a bennszülöttek semmi tartós értéket nem tudtak létrehozni, az kizárólag a magyarok érdeme. Acsády Ignác megfogalmazásában:

„Csakhogy mélyebbre ez az idegen polgárosodás nem hatolt [...] Ellenkezőleg, abból a kezdetleges, elemi polgárosodásból, melyet új hazája földjén talált, csupán a magyar teremtő szellem, politikai érték, szervező tehetség birt az idők folyamán maradandót alkotni.”<sup>96</sup>

A civilizációs misszió eszméje mint az „itt talált népekkel” szembeni többséget legitimáló gondolat Fraknói Vilmos könyvében a leginkább szembeötlő. 1872-ben publikált munkájában a történész még nagyban támaszkodik a többi szerző által már hiteltelennek vélt Anonymus-gestára, ennek megfelelően elfogadja a hun–magyar kontinuitást, ugyanakkor semmilyen kapcsolatba nem hozza azt a magyarok területi jogaival. Hasonlóképpen, a románságot fejlődési rendszerbe szerveződött népként mutatja be, ám ez semmiben nem zavarja a magyar szupremácia gondolatát, hiszen ez nem az „első foglaláson”, hanem a magyarság „gondviselés-szerű” küldetésén alapul.<sup>97</sup>

A civilizációs misszió gondolata már megtalálható Szalay László emigrációban írt és a Horváth Mihály szintéziseivel egyenrangúként emlegetett 1852-es összefoglalójában is.<sup>98</sup> Utóélete is jelentős, hiszen központi tényező volt a párizsi béke delegáció érvrendszerében, valamint a két világháború közötti revíziós diskurzusban is.<sup>99</sup>

<sup>94</sup> Marczali 1895: 4.

<sup>95</sup> Szalay–Baróti 1896a: 416.

<sup>96</sup> Acsády 1903: 52. A polgárosodás pedig ekkori szóhasználatban civilizálódást jelent, jóllehet ez a fajta szóhasználat a századfordulón már eltűnően volt (Halmos 1991: 141–149).

<sup>97</sup> Frankl 1872: 17.

<sup>98</sup> „A’ feladás nagy volt, ’s megfajtásával a’ magyar fajt bírta meg a’ gondviselés. Első fellépésünk Európa’ színe előtt hatalmas szolgálat vala, mellyet állodalmunk’ alkotása által a’ polgárisodásnak tevének; ’s nagyobb hasznát senki nem vette e’ szolgálatnak mint a’ németiség, melly az általunk meghódított földön soha sem birt alkotó erővel, ’s melly a’ magyarnak köszönheti, hogy az itt egymás mellett élőködött tehetetlen népségek’ romjain elvégre egy roppant szláv birodalom nem emelkedett [...]” (Szalay 1852: 3).

<sup>99</sup> Amikor Apponyi Albert a Pax Britannicára hivatkozik, azt nemcsak Lloyd George-ra való tekintettel teszi, hanem egy jelentős eszmetörténeti hagyományba is illeszkedik. Vö. Zeidler 2009: 36, 84.

## Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc

Az 1848–49-es forradalom és szabadságharcról szóló fejezetekben hasonló tendenciát találhatunk a kisebbségek vonatkozásában. Gergely András szerint a 19. századi magyar történetírás Bécs és Szentpétervár által szított ellenforradalmi jellegű megmozdulásoknak minősítette a nemzetiségi mozgalmakat, e leegyszerűsítő magyarázattal mintegy „felmentve” a „megtévesztett” nemzetiségeket. Az összefoglalók szabadságharc-narratíváiban valóban a „titkos kéznek” tulajdonított szinte kizárólagos jelentőség a közös elem.

A nemzetiségi csoportok öntudatra ébredésében a történészek három tényező közrejátszását látják: az európai tendenciát, a pánszláv lázítást, illetve a bécsi kormány közreműködését. Meglátásuk szerint a legfontosabb tényező az utóbbi, mely nélkül ezek a mozgalmak jelentéktelenek maradhattak volna.<sup>100</sup> Hasonló magyarázattal szolgálnak a szerzők a nemzetiségi felkelésekre: az esemény tudatos cselekvői a magyarok és a bécsi kormány, a nemzetiségek csupán a „titkos kéz” (a bécsi udvar) ármányai folytán lázadtak fel a magyarok ellen. A „titkos kéz” valamennyi szerzőnél fontos tényező, Acsády munkájában azonban kizárólagossá válik. Szerinte a nemzetiségek lázadása már elő volt készítve, csak egy jelre vártak, így mind a nemzetiségek nemzeti kongresszusai, mind az erre adott magyar válasz elveszíti jelentőségét.

A bécsi manipulációnak tulajdonított, néha kizárólagos jelentőség egyrészt ismét Baloghy és eszmetársai gondolatára rímel, amely szerint a nemzetiségek pusztán egy befolyásolható, fejletlen „nyers tömeget” képeznek, ugyanakkor egyfajta megbocsátó, felmentő attitűdöt is tükröz a kisebbségek irányába, amely leginkább Márki Sándornál tapasztalható: „A szegény elámitott nép, ha jó bánással képessé teszik a dolgok felfogására, a nép, mely ma feszítsdmeget kiabál, felvilágosíttatva a legszebb jutalmat nyújtja: az elismerést és szeretetet.”<sup>101</sup>

Mindazonáltal felfedezhetők különbségek a történészek között a nemzetiségek és a magyar kormány felelősségének megítélésében. Acsády és Baróti például a kisebbségek nacionalizmusának csak a destruktív elemeit hangsúlyozzák.<sup>102</sup> Acsády megfogalmazásában: „[az udvar] csupán a magyaroktól félt, őket tartotta veszedelmeseknek, mert ők nem beteges agyrémekért lelkesültek, hanem szabadságot, jogegyenlőséget, alkotmányosságot kívántak”.<sup>103</sup> Ezzel szemben Márki Sándor szerint a horvát és a szerb mozgalom valódi eszméket követett, Marczali pedig a vonatkozó fejezetet azzal a kijelentéssel indítja, hogy minden nemzeti mozgalmat tiszteletben kell tartani.<sup>104</sup> Utóbbi bizonyos mértékben szakít az általános struktúrával is: ő nem a bécsi politika tárgyalásával kezdi a fejezetet,

<sup>100</sup> Szalay–Baróti 1896b: 403; Ballagi 1897: 444; Acsády 1904: 13; Marczali 1911: 631.

<sup>101</sup> Márki 1898: 307.

<sup>102</sup> Szalay–Baróti 1896b: 402.

<sup>103</sup> Acsády 1904: 717.

<sup>104</sup> Márki 1898: 88; Marczali 1911: 630.

melynek intézkedései közül csak az *egyik* a kisebbségek izgatása, hanem viszonylag hosszan tárgyalja a nemzetiségek helyzetét.<sup>105</sup>

A magyar kormány felelősségét a nemzetiségekkel fenntartott viszony alakulásában szintén különbözőképpen ítélik meg a szerzők. Sem Baróti, sem Acsády nem említi meg, hogy az áprilisi törvények elmulasztották a nemzetiségi kérdés behatóbb rendezését. Acsády az áprilisi törvényeket feltétlenül ünnepli, míg a szegedi rendelkezéseket, amelyek az önvédelmi harc összeomlása előtt nem sokkal széles körű jogokat biztosítottak a nemzetiségeknek a nyelvhasználat és az oktatás terén, meg sem említi. Voltaképpen semmilyen kritikával nem illeti a magyar kormányt, a nemzetiségi problémát befejezett epizódnak látja, olyan akadálnak, amelyet a magyar nemzet sikeresen vett, az egész világnak bizonyítva ezzel, hogy jogszerűen illeti meg a vezető szerep az országban:

„[A] magyar leverte összes belső ellenségeit s ezzel újra megmutatta a világnak, hogy mint ezer év óta, most is ő a magyar birodalomban az egyedüli tényező, mely számbeli és értelmi erejénél fogva az uralmat kezelni hivatva van.”<sup>106</sup>

Égészen más magyarázattal szolgál Márki Sándor. Szerinte az áprilisi törvények – amelyeket természetesen ő is dicsőséges eredménynek tart – csak mellékesen érintették a nemzetiségi kérdést, noha ez a „legfőbbek közé” tartozott.<sup>107</sup> Márki továbbá az egyetlen történész, aki nemcsak a nemzetiségek rémtetteit beszéli el, hanem a magyar csapatok kegyetlenkedéseit is megemlíti.<sup>108</sup> Mindemellett a szegedi törvények említése után, amelyben a románok azon igényüket is megfogalmazták, hogy ezentúl „románként”, ne pedig „oláhként” nevezzék meg őket, a történész maga is románokként hivatkozik rájuk. Ezt az elfogadás gesztusának lehet tekinteni, hiszen úgy nevezi meg a csoportot, ahogyan az önmagát definiálja, és nem külső kategóriát erőltet rá.<sup>109</sup>

Marczali Henrik Acsádyhoz és Barótihoz képest differenciáltabb képet nyújt a nemzetiségi mozgalmakról. Nála a nemzetiségek nem egy tömböt képeznek: kiemeli, hogy az általa „tótokként” emlegetett szlovákság „magyar érzésű volt minden ízében” és „nem csekély tényezője a szabadságharcnak”.<sup>110</sup> Ugyanakkor a románság reprezentációja mintha ellentmondana a Marczalinál eddig tapasztalt tendenciának. 1911-es munkájában a dákoromán kontinuitást nem a honfoglalást bemutató fejezetben tárgyalja, részleteiben cáfolva az elképzelést korabeli források alapján, mint tette azt a millenniumi szintézisben. Ehelyett a kérdés a reformkori nemzetiségi mozgalmak kapcsán jön csak elő, és a történész csu-

<sup>105</sup> Marczali 1911: 627–633.

<sup>106</sup> Acsády 1904: 754.

<sup>107</sup> Márki 1898: 68.

<sup>108</sup> Márki 1898: 169.

<sup>109</sup> Vö. Koselleck 2003: 242.

<sup>110</sup> Marczali 1911: 630.

pán annyit jegyez meg, hogy az elméletet papok találták ki és terjesztették el.<sup>111</sup> A szabadságharc alatti román felkelés megjelenítése ugyancsak szokatlan stílusban történik. Marczali szerint „a félvad oláh [...] szívesen elhiszi, hogy a magyar, kinek vérére, vagyonára áhítozik [...] ellensége”. Marczali stílusa visszavezethető az emlékirataiban említett, az 1911-es összefoglaló *Magyarország története* egyik alapélményeként elbeszélte esetre, mikor is erdélyi utazása során a románság térhódításával párhuzamos kulturális süllyedést tapasztalt.<sup>112</sup>

\* \* \*

Amint azt igyekeztem demonstrálni, a nemzetiségek megítélésében érezhető különbségek vannak a vizsgált történészek között. Ezek a szabadságharcról szóló fejezetekben a leginkább tetten érhetőek, és egyértelműen köthetőek a történészek személyes élményeihez (Márki, Marczali), valamint politikai meggyőződéséhez (Acsády). Nem értek egyet Lederer Emma azon megállapításával, amely szerint a dualizmus kori történészek mind „vad sovíniszták” lettek volna.<sup>113</sup>

Mindazonáltal ezek a különbségek egy átfogó, általános értelmezés keretein belül jelennek csak meg. E szerint Magyarország területén a magyar nemzet az egyedüli cselekvő, minden jelentős tettet ez vitt véghez a történelem során, civilizálva a passzív nemzetiségeket. A nemzetiségeknek tulajdonított passzivitás, amelyet a szerzők a „nemzeti karakterekkel” is érzékeltetnek, nemcsak legitimálja, hanem történelmi szükségzerűséggé teszi a magyar szupremáciát.<sup>114</sup> Ez a narratíva a nemzetállam teoretikusaiéhoz áll közel, és mint láttuk, a két világháború között is domináns volt.

Ugyanakkor látnunk kell, hogy az a gondolkodásmód, amely mentén a történészek elképzelték az ország történetét, a korszak meghatározó eszméiből épült fel. Először is, amint azt a lelegején említettem, a nemzeti történelem koncepciója szorosan összefüggött a történelem 19. századi tudományossá válásával. Az államnak tulajdonított kiemelkedő jelentőség, és ennek megfelelően annak a népnek a felsőbbségébe vetett hit, amely képes volt államot alakítani, szintén a században gyökeredzik, olyan nagy hatású filozófusok gondolataiban, mint Hegel vagy Fichte, nem beszélve a történelem rankei felfogásáról. Végül, de nem utolsósorban a civilizációs misszió koncepciója is általánosnak tekinthető a korszakban. Nemcsak a gyarmatosító hatalmak *mission civilisatrice*-éről van szó, a civilizációs misszió gondolata Közép-Európában is jelen volt.<sup>115</sup>

<sup>111</sup> Marczali 1911: 630–631.

<sup>112</sup> Marczali 2000: 186.

<sup>113</sup> Lederer 1969: 33.

<sup>114</sup> Ilyen például: „szervezetlenül tanyáztak”; „aránként, észrevétlenül mintegy suttomban terjeszkedtek vala”; „türelmesen cserélték fel az egyik idegen uralmat a másikkal”. Valamint idetartozik az is, hogy noha valamennyi történész említ harcokat a honfoglaláskor, az „itt talált népek” gyors, önkéntes meghódolása nagyobb hangsúlyt kap. Valamennyi tulajdonságuk egyenes ellenétét képezi a magyarokéinak, amelyek az aktivitás benyomását keltik.

<sup>115</sup> Az osztrák németiség által a Habsburg Birodalomnak tulajdonított civilizációs küldetésről: Heiss et al. 2010: 387–389; Judson 2016.

## FORRÁSOK

- Acsády Ignác 1903: *A magyar birodalom története I.* Budapest.
- Acsády Ignác 1904: *A magyar birodalom története II.* Budapest.
- Angyal Dávid 1971: *Emlékezések.* London.
- Ballagi Géza 1897: *A magyar nemzet története IX. A nemzeti államalkotás kora.* (Szerk. Szilágyi Sándor.) Budapest.
- Balogh Pál 1902: *A népfajok Magyarországon.* Budapest.
- Baloghy Ernő 1908: *A magyar kultúra és a nemzetiségek.* Budapest.
- Bánffy Dezső 1903: *Magyar nemzetiségi politika.* Budapest.
- Dudek János 1904: *Kritikai tanulmányok Acsády Ignácnak A Magyar Birodalom története című művéről.* Nyitra.
- Eötvös József 1865: *A nemzetiségi kérdés.* Pest.
- Frankl Vilmos 1872: *A magyar nemzet története I.* Pest.
- Fröhlich Róbert – Kuzsinszky Bálint – Nagy Géza 1895: Magyarország a királyság megalapításáig. In: Szilágyi Sándor (szerk.): *A magyar nemzet története I.* Budapest, ix–ccxxxix.
- Grünwald Béla 2011: A Felvidék. In: *A Felvidék. Grünwald Béla és Michal Mudroň vitairatai.* Pozsony, 9–127.
- Hajnik Imre – Pauler Gyula – Thallóczy Lajos 1896: Jelentés a Semsey-féle magyar történelmi pályázatkérdésre beérkezett műről. *Akadémiai értesítő* (7.) 80. 370–396.
- Horváth Mihály 1867: Horváth Mihály beszéde. *Századok* (1.) 1. 3–11.
- Ipolyi Arnold 1885: A történelem s a magyar történelmi szellem. In: Szilágyi Sándor (szerk.): *A magyar történelmi társulat 1885. jul. 3–6. napján Budapesten tartott Congressusának irományai.* Budapest, 1–21.
- Kemény G. Gábor (szerk.) 1952: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában 1867–1918. I. 1867–1892.* Budapest.
- Marczali Henrik 1895: A vezérek kora és a királyság megalapítása. In: Szilágyi Sándor (szerk.): *A magyar nemzet története I.* Budapest, 3–311.
- Marczali Henrik 1905: *A nemzetiség történetbölcséleti szempontból.* Budapest.
- Marczali Henrik 1911: *Magyarország története.* Budapest.
- Marczali Henrik 2000: *Emlékeim.* Budapest.
- Márki Sándor 1898: Az 1848–49-ik évi szabadságharc története. In: Szilágyi Sándor (szerk.): *A magyar nemzet története X.* Budapest, 3–202.
- Márki Sándor 1905: *Eötvös és nemzeti feladataink.* Kolozsvár.
- Mikó Imre 1867: Gr. Mikó Imre elnöki beszéde. *Századok* (1.) 1. 12–16.
- Mocsáry Lajos 1858: *Nemzetiség.* Pest.
- Mudroň, Michal 2011: A Felvidék. Felelet Grünwald Béla hasonnevű politikai tanulmányára. In: *A Felvidék. Grünwald Béla és Michal Mudroň vitairatai.* Pozsony, 127–215.
- Peláthy István 1865: *Hazafiság és nemzetiség.* Pest.
- Popovich, Milos 1865: *A nemzetiségi kérdés Magyarországon szerb szempontból.* Szabadka.
- Pulszky Ferenc 1885: Elnöki megnyitó beszéd a történelmi congressus első osztályának ülésén. In: Szilágyi Sándor (szerk.): *A Magyar Történelmi Társulat 1885. jul. 3–6. napján Budapesten tartott Congressusának irományai.* Budapest, 22–24.

- Szalay József – Baróti Lajos 1896a: *A magyar nemzet története I.* Budapest.  
Szalay József – Baróti Lajos 1896b: *A magyar nemzet története IV.* Budapest.  
Szalay László 1852: *Magyarország története I.* Lipcse.

## HIVATKOZOTT IRODALOM

- Áldásy Antal 1924: Fraknoi Vilmos. *Századok* (58.) 7–10. 837–841.
- Baráth Katalin 2008: Vita est magistra historiae. Marczali Henrik önéletrajza görbe tükörben. In: Mekis D. János – Z. Varga Zoltán (szerk.): *Írott és olvasott identitás. Az önéletrajzi műfajok kontextusai.* Pécs, 118–133.
- Bourdé, Guy 1983: L'école méthodique. In: Bourdé, Guy – Marin, Harvé (dir.): *Les écoles historiques.* Paris, 137–170.
- Cipoeș, Radu 2010: *Nationalism and Identity in Romania. A History of Extreme Politics from the Birth of the State to EU Accession.* London–New York.
- Foucault, Michel 2001: *A tudás archeológiája.* Budapest.
- Geary, Patrick J. 2014: *A nemzetek mítosza. Európa népeinek születése a középkorban.* Budapest.
- Gunst Péter 1961: *Acsády Ignác történetírása.* Budapest.
- Gunst Péter 1995: *A magyar történetírás története.* Debrecen.
- Gyáni Gábor 2000: Fin de siècle történetírás. In: uő: *Emlékezet, emlékezés és a történelem elbeszélése.* Budapest, 31–47.
- Gyáni Gábor 2002: A történész mint történeti forrás. In: uő: *Történészdiskurzusok.* Budapest, 265–276.
- Gyáni Gábor 2003: *Posztmodern kánon.* Budapest.
- Gyáni Gábor 2007: A Habsburg-múlt emlékezeti kánonjai. In: uő: *Relatív történelem.* Budapest, 111–123.
- Gyurgyák János 2007: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története.* Budapest.
- Halmos Károly 1991: Polgár – polgárosodás – civilizáció – kultúra. A társadalomtörténet alapvető kategóriái a XIX–XX. századi lexikon- és szócikkirodalom tükrében. *Századvég* 2–3. 131–169.
- Hartog, François 2013: *Croire en l'histoire.* Paris.
- Haupt, Heinz-Gerhard 2004: European History as Comparative History. *Ab Imperio* (5.) 1. 111–125.
- Heiss, Gernot – Kimlő, Árpád von – Kolár, Pavel – Kováč, Dusan 2010: Habsburg's Difficult Legacy: Comparing and Relating Austrian, Czech, Magyar and Slovak National Historical Master Narratives. In: Berger, Stefan – Lorenz, Chris (eds): *The Contested Nation. Ethnicity, Class, Religion and Gender in National Histories.* New York, 367–405.
- Hitchins, Keith 1983: The Romanians of Transylvania and the Congress of Nationalities. In: Hitchins, Keith: *Studies on Romanian National Consciousness.* Montreal–Paris, 171–187.
- Iggers, Georg G. 1988: *A német historizmus.* Budapest.



- Iggers, Georg G. 1999: Nationalisms and Historiography, 1789–1996. The German Example in Historical Perspective. In: Berger, Stefan – Donovan, Mark – Passmore, Kevin (eds): *Writing National Histories. Western Europe since 1800*. New York, 15–29.
- Judson, Pieter M. 2016: *The Habsburg Empire. A New History*. Cambridge MA–London.
- Kemény G. Gábor 1974: Márki Sándor és a századforduló nemzetiségi mozgalmái. *A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei* (6.) 18. 77–84.
- Koselleck, Reinhart 2003: Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája. In: uő: *Elmúlt jövő*. Budapest, 241–299.
- Kovacsics József (szerk.) 1957: *A történeti statisztika forrásai*. Budapest.
- Kövér György 2006: A gazdaságtörténet-írás újabb útjai. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Budapest, 281–301.
- Kövér György 2014: 19. századi történetírók és a történettudomány énképe. In: uő: *Biográfia és társadalomtörténet*. Budapest, 40–54.
- Lederer Emma 1969: *A magyar polgári történetírás rövid története*. Budapest.
- Löwith, Karl 1969: *Entre Hegel et Nietzsche*. Paris.
- Mann Miklós 1968: A millenniumi „Magyar Nemzet Története” szerkesztési munkálatairól. *Századok* (102.) 1. 1117–1141.
- Miskolczi Ambrus 2014: *A múlt megszelídítése. Eszmetörténet és historiográfia határán*. Budapest.
- Moretti, Mauro 2010: Historians and the First World War. In: Porciani, Ilaria – Lutz, Raphael (eds): *Atlas of European Historiography. The Making of a Profession*. New York, 34–35.
- Nora, Pierre 1997a: L’Histoire de France de Lavissee. In: uő (dir.): *Les lieux de mémoire III. La nation*. Paris, 317–375.
- Nora, Pierre 1997b : Entre mémoire et histoire. In: uő (dir.): *Les lieux de mémoire I. La république*. Paris, 23–43.
- Pohl, Walter 2013: National Origin Narratives in the Austro-Hungarian Monarchy. In: Geary, Patrick J. – Klaniczay, Gábor (eds): *Manufacturing Middle Ages. Entangled History of Medievalism in Nineteenth-Century Europe*. Leiden–Boston, 13–50.
- Romsics Ignác 2011: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Budapest.
- Rottler Ferenc 1981: Magyar mitológia. In: Rómer Flóris – Fraknói Vilmos – Ipolyi Arnold: *Egyház, műveltség, történetírás*. Budapest, 79–89.
- Smith, Anthony D. 2001: *Nationalism. Theory, Ideology, History*. Cambridge.
- Szarka László 1995: *Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika*. Pozsony.
- Turda, Marius 2004: *The Idea of National Superiority in Central Europe 1880–1918*. Lampeter.
- Varga Bálint 2017: *Árpád a város fölött. Nemzeti integráció és szimbolikus politika a 19. század végének Magyarországn*. Budapest.
- White, Hayden 1987: The Politics of Interpretation: Discipline and De-Sublimation. In: White, Hayden: *The Content of the Form. Narrative Discourse and Historical Representation*. Baltimore–London, 58–82.
- Zeidler Miklós 2009: *A revíziós gondolat*. Pozsony.

Koloh Gábor

## Gyermekvállalás a Völgységben és az Ormánságban

*A kismányoki és a vajszlói kerület termékenységtörténetének elemző összehasonlítása (1790–1894)*

Kutatásom a hazai termékenységtörténet demográfiai alapú, társadalomtörténeti körülményeit célozza. A korábbi évek eredményei döntően az ormánsági egykezés jelenségére fókuszáltak.<sup>1</sup> Az utóbbi időszakban a völgységi svábok összehasonlító vizsgálatán dolgoztam: az alábbi dolgozat ennek első eredményeit ismerteti, összevetve az ormánsági eredményekkel. A völgységi mikrorégió kiválasztását és körülhatárolását egyrészt a Horthy-kori diskurzus, másrészt a kedvező forrásadottságok határozták meg. A két háború közötti időszakban a magyarok körében végbemenő népességfogyatkozás ellenpólusaként a hazai sváb kisebbség termékenységére irányult a figyelem. A németek szerepeltetése jellemzően negatív színezetet kapott, amelyet részben már a 18. századi betelepítésektől létező, részben a hitleri német egységtörekvés gerjesztette ellenszenv, illetve félelem táplált.<sup>2</sup> Míg a magyarok születésszabályozása esetében gazdasági, illetve többrétegű kulturális (vallási, erkölcsi, morális) indokok kerültek ellentétbe, addig a *völgységi* sváboknál az etnokulturális csoportjellemzőkkel magyarították a magasabbnak vélt értékeket (a völgységit azért kívánom hangsúlyozni, mert a kutatás jelen fázisában kifejezetten erre a mikrorégióra koncentráltam). A vizsgált tér határainak megvonásakor mindkét elemzés során az anyakönyvezési gyakorlatot vettem alapul. A huzamosan egy anyaegyház alá eső falvakat együtt dolgoztam fel, s az összehasonlítás során felekezeti, illetve lélekszámbéli arányosítást végeztem.<sup>3</sup> A mélyrehatóbb forráselemzésre az alábbiakban még kitérek. A következőkben célom a termékenységtörténeti értékek megmutatkozása, a korábbiakban feltételezett sváb etnokulturális különbségek megragadása: a gyermekvállalás kapcsán beszélhetünk-e minderről, vagy csupán a hazai németek másságát kiterjeszteni igyekvő dezinformációval van dolgunk? Egyúttal – illeszkedve az újabb nemzetközi kérdésfelvetésekhez – árnyaltabb képet kívánok adni a demográfiai átmenet, azaz a 19. század vége előtti születésszabályozás etnokulturális szempontú értelmezéséhez.<sup>4</sup>

<sup>1</sup> Koloh 2013a, 2013b, 2016.

<sup>2</sup> A jelenségről írt elemzések: Vasary 1989; Spannenberger 2009; Koloh 2015.

<sup>3</sup> A vajszlói kerület falvai: Besence, Hirics, Kísszentmárton, Lúzsok, Páprád, Vajszló, Vejti; a kismányoki: Bataapáti, Hidas, Izmény, Kismányok, Majos, Mucsfa, Tófü és Váralja. A vajszlói kerület települései közül a reformátusok, a kismányoki kerület települései közül Hidas, Kismányok és Mucsfa evangélikus népességének adatait használtam fel, tekintettel arra, hogy ezek létszáma és családszáma nagyságrendileg megfeleltethető egymásnak.

<sup>4</sup> Poppel–Derosas 2006; Brown–Guinnane 2007; Bengtsson–Dribe 2014; Pakot 2016.

A Völgyesség kiválasztását egy korábbi írásomban elemzett eset, a hidasi haranglopás története, illetve ehhez kapcsolódóan a hidasi református magyarságnak a településen való megfogyatkozása, *kipusztulása* indokolta. A hidasi magyarság pusztulása az 1930-as évekre a területvesztés ideológusai számára hivatkozási ponttá vált, amivel a magyarság pusztulásának dinamikáját, illetve ezzel párhuzamosan a németek magyarországi térnyerését kívánták példázni. Számításaim szerint a hidasi magyarság elsősorban a magas gyermekhalandóság, emellett az erőteljes elvándorlás és részben a születéskorlátozás miatt fogyatkozott meg, majd halt ki.<sup>5</sup> A kutatás folytatásának is tekinthető mostani elemzésem középpontjában a főként németek lakta völgyeségi és a magyarok lakta ormánsági települések termékenységtörténetének összevetése áll. Vajszló és Kismányok légvonalban közel 60 km-re fekszik egymástól, így a térbeli távolságuk nem számottevő, s mindkettő vizsgálata a dél-dunántúli kutatások témakörébe ágyazódik. Néhány esetben volt is személyi kapcsolat a két térség között, még ha adataim alapján ez egyelőre csak egyirányúnak mutatkozik: Gál István hidasi születésű tanító 1867-ben Vajszlón házasodott, a páprádi Fabriczi család nagymányoki származású volt, Unger Johanna magánzó pedig Bonyhádon született, s – élete egy későbbi szakaszában – Vejtin élt a 20. század első évtizedében.

A hazai történeti demográfiai szakirodalom nem büszkélkedhet a termékenységtörténet kulturális hátterét részletesebben feltáró vizsgálatok sorával – s bár korábban ezzel a nemzetközi irodalom is szűkölködött, az utóbbi évtizedben már találkozhatunk több, az újabb számítási lehetőségekkel élő, inspiráló publikációkkal.<sup>6</sup> Az etnokulturális jellegű termékenységtörténeti vizsgálatra ugyanakkor fokozottan igaz, hogy a történeti demográfia által kevésbé feltárt terület, így döntően társadalomtörténeti vonatkozásai felől közelítve válik elsődlegessé.<sup>7</sup>

## A VIZSGÁLT TÉR LEÍRÁSA KORABELI TÖRTÉNETI FORRÁSOK ALAPJÁN

Az alcímben jelzett időszakra vonatkozóan tehát a völgyeségi kismányoki kerülethez tartozó települések közül Kismányok, Hidas és Mucsfa termékenységét kívánom megvizsgálni, s eredményeit a kronológiailag és felekezetiileg az összehasonlításra alkalmas módon leszűkített ormánsági vajszlói kerületi Vajszló, Besence, Hírics, Kisszentmárton, Lúzsok, Páprád és Vejti adataival összevetni. A Völgyesség Tolna és Baranya megye határán fekvő löszös, mély völgyekkel tagolt dombvidék, az úgynevezett Schwäbische Türkei része, gazdasági-kulturális központjának Bonyhád tekinthető. Az Ormánság Baranya megye déli részén, a Dráva folyó

<sup>5</sup> Koloh 2015.

<sup>6</sup> Faragó 2006: 324; Poppel–Derosas 2006; Junkka–Edvinsson 2016; Kok 2017.

<sup>7</sup> Jelenleg ezt igazolja Husz Ildikó Zsámbék-kutatása is (Husz 2002), de várhatóan a közeljövőben ezen a téren is számolhatunk fejleményekkel (mintegy ezt előlegezi meg: Öri 2014). Sajátos helyet foglalnak el ebből a szempontból Pakot Levente székelyföldi kutatásai, tekintettel arra, hogy ugyan nem magyarországi, de magyar (anyanyelvű) közösséget elemzett (Pakot 2013).

mentén húzódó néprajzi tájegység, sík, erdős terület. Központi települései Sellye és Vajszló, melyek szoros gazdasági kapcsolatban állnak Siklóssal.<sup>8</sup>

Kismányok a Mecsek és a Völgység találkozásánál fekszik, 1719-től települt újjá a Hessen-Darmstadt, Hanau és Kassel rossz megélhetést nyújtó vidékeiről érkező német telepesekkel.<sup>9</sup> A 19. század folyamán – akárcsak Mucsfa – a hőgyészi uradalom részeként az Apponyi család birtoka volt, s a II. világháborút követő kitelepítésekig megtartotta német karakterét.<sup>10</sup> Vályi András, aki Kismányok leírását Nagymányokéval összevonta, említésre méltónak találta, hogy lakosai részben katolikusok, részben evangélikusok, „határbéli fölggyeik jól termők”.<sup>11</sup> Fényes Elek jó borát, elegendő erdejét és réjtjét, valamint a helyi dohánytermelést emelte ki.<sup>12</sup> Hidas történetileg három főbb részből, Ráchidasból, Magyarhidasból és Némethidasból állt.<sup>13</sup> Az időnkénti leírások jó bor-, búza- és dohánytermő vidékként mutatják be, nevét hídjairól eredeztetik.<sup>14</sup> Az 1696. évi Baranya megyei összeírás egyaránt feltünteti a rác és a magyar falut, s míg a rácok betelepülése 1685-re tehető, a magyarok esetében nem határozható meg ilyen pontos időpont, a németek betelepítése – noha a szakirodalom az évszámok tekintetében több lehetőséget is fenntart, de legkésőbb – 1724-ben kezdődött. Az első német betelepülők Ráchidason állapodtak meg, míg az 1730 körül érkezők hozták létre az új településrészt, Némethidast.<sup>15</sup> Mindezek eredményeként tehát egy felekezeti (római katolikus, ortodox, evangélikus és református), illetve nemzetiségileg (magyar, német, szerb) sokszínű település jött létre, viszont a településrészeket illetően eleinte csak Ráchidas esetében konstatálható az etnikai heterogenitás. Az elkülönülést példázza, hogy az 1802-ben felfektetett ráchidasi református anyakönyvet a német atyafiak kérésére kezdte el vezetni Páli István lelkész, ekként is elkülönítve őket a magyarhidas reformátu-

<sup>8</sup> Kósa–Filep 1983: 154–155, 195.

<sup>9</sup> Jeneyné–Tóth 1996: 80. Az anyagi viszonyokat Schmidt János szemlélteti (Schmidt 1939: 11): „Hogy milyen nagy volt Heszzenben a szegénység, arra nézve jellemző a Darmstadtól keletre fekvő Sembd falucska előljáróságának egy 1723. márc. 15-ről keltezett s a fejedelemséghez beküldött jelentése, amely 4 kivándorlásra jelentkezett jobbágy személyi és vagyoni adatait közli. E szerint Rapp Boldizsár varga egész vagyona 66 frt., amire van 62 frt. adóssága s így csak 4 frt. tiszta vagyonnal rendelkezik. Korn János György vagyona 80 frt., adóssága 56, s tiszta vagyona 24 frt. Ehhez feleségén kívül 7 gyermeke van. Leibig Lénárd, aki később a tolnamegyei Izményban telepedik le, 30 frt. vagyonnal rendelkezik, melyet 28 frt. adósság terhel. Brüher Henriknek pedig semmi tiszta vagyona nincs, mert 70 frt.-ot kitevő vagyonát ugyanannyi adósság terheli.”

<sup>10</sup> Bárányné (főszerk.) 2000: 67.

<sup>11</sup> Vályi 1799: II. 571.

<sup>12</sup> Fényes 1841: I. 318.

<sup>13</sup> A források felváltva nevezik a települést, illetve a településrészeket Hidasnak, illetve Hidasdnak. A tanulmányban a ma hivatalos formát használom.

<sup>14</sup> Vályi 1799: II. 170–171; Fényes 1841: I. 46; OSZK Kt. FM/1 3814/A. Baranya vm. II. 265.

<sup>15</sup> Schmidt 1939: 53; Ódor 1991: 175–176; Geosits 1996: 4; Videczné 1999: 29; Spannenberger 2009: 95.

soktól.<sup>16</sup> A külön bíró alá rendelt három településrészt közigazgatásilag 1820-ban egyesítették, de az egykori részek közötti határok manapság is körvonalazhatóak. Mucsfát 1722–1724 között a hesseni Odenwald környékéről érkező németekkel telepítették be.<sup>17</sup> Vályi szerint lakói katolikusok, „dohánnya erőss, vagyonyyai jelesek”, Fényes szintén a dohánytermesztést, illetve a bortermelést hangsúlyozta.<sup>18</sup> Pesty Frigyes gyűjtésének keretében Mucsfáról a helyi bíró, Heinrich Tanzriss mind a betelepülés idejére, mind helyére a fentiekkel egyező adatokat közölt, s megállapította, hogy – akárcsak Hidas – Mucsfa is gazdag árkokban és forrásokban, patakokban.<sup>19</sup> A vizsgált településeket döntően evangélikusok lakták. Kismányokon 1728-ban fektették fel az evangélikus egyházi anyakönyvet, amelyben – lévén filia – 1728 és 1840 között Hidas, illetve 1728 és 1760 között Mucsfa adatait is rögzítették.

A vajszlói kerület kapcsán Vályi András 18. század végi helységnévtárában Besencéről mint katolikus tót faluról írt, melynek „határbéli földgye közepszerű termékenységu; de mivel némelly fogyatkozásain kívül, piatzozása sints, harmadik Osztálybéli”.<sup>20</sup> Bő fél évszázaddal később Fényes Elek a település mocsaras határát és szép erdejét, valamint református többségét találta kiemelendőnek, amelynek tartalmát a Pesty Frigyes által összeállított kérdésekre adott válaszok árnyalják.<sup>21</sup> Besence nevét a falu „öregjei” – az 1860-as évek közepén járunk – onnan eredeztetik, hogy „ezen községnek határát a víz bírta úgy annyira hogy a hol most a község áll a víz fogta körül úgy hogy a községbe csak egy helyen lehetett bejárni, tehát mint a víz által besánczolt hely onnét vette Besáncz nevét, mely később Besenczére lett változtatva”.<sup>22</sup> A túlnyomórészt lapályos dűlőkkel körülvett település határa megközelítette az 1700 holdat, termőföldje viszont sovány volt, így – agrárjellege mellett – fő kereskedelmi profilját a fakereskedelem adta, amit mintegy hat erdeje magyaráz. Lakossága a település belterületén élt, pusztája nem volt.<sup>23</sup>

Hirics, Vályi leírása szerint, a környék egyik gazdag falva volt: „határja három nyomásra van osztva; terem búzát, kukoritzát, kendert, szőlő hegye nintsen, bővelkedik búzával, tengerivel, hallal, mézzel, makkal, Péten, és Siklóson is van

<sup>16</sup> A református németiség kapcsán Schmidt János így fogalmazott: „Érdekes jelenség, hogy Tolnában találunk német reformátusokat is, mint *Nagyszékeley, Bonyhád, Gyönek* és *Mórágyon* s Baranyában *Hidason*. Ezek mind hesszeni eredetűek. A ma már lutheránus községekben régebben szintén akadtak szép számmal reformátusok. Ezek az idők folyamán beleolvadtak a lutheranus többségbe” (Schmidt 1939: 81 – kiemelések az eredetiben).

<sup>17</sup> Rosa 2002b: 7; „Sokáig nevezte őket a nép szája is »odenwaldiak«-nak (»Odenwälder«). Az Odenwald lakóinak üzleti szelleme és jóízű humora ma is jellemző a Mucsfaiakra” (Schmidt 1939: 75).

<sup>18</sup> Vályi 1799: II. 638; Fényes 1841: I. 318.

<sup>19</sup> Gaál–Kőhegyi 1975: 337–338.

<sup>20</sup> Vályi 1796: I. 195.

<sup>21</sup> Fényes 1851: Besence.

<sup>22</sup> OSZK Kt. FM/1. 3814/A. Baranya vm. I. Besence.

<sup>23</sup> EA St. 395. Besence.

piatkozása”.<sup>24</sup> Búza- és kukoricatermesztését, halászatát és makkos erdejét Fényes is megemlíti, a felsorolást a „kender- és lentermesztéssel” bővíti.<sup>25</sup> Pesty Frigyes gyűjtéséből kitűnik, hogy dűlői túlnyomóan lapályosak, emellett a kerületben levő mintegy tíz tó fele Híricshez tartozott, nem csoda hát, hogy fő kereskedelmi profilja a halászat, részben a vadászat volt. Tavaiban – mint például a Holt-Dráva-szakaszban – sok volt a hal, a Piszkó és Urmos berekben pedig a róka, határában folyik mindmáig a Dráva. Kelemenliget nevű pusztája a település nagyságához mérten népes volt.<sup>26</sup>

Kisszentmárton gazdasági adottságait Vályi András így írta le: „határja 3 nyomásbéli, kétszeres búzát leginkább terem, egyebet középszerűen; két berkei hallal, és tsíkkal táplálják Lakosait; telekjein sok szép gyümöltképek lévén, gyümölkével igen bővelkednek; erdeje, és rétjei jók; ide tartozik Apáti pusztája is, holott régenten a Benediktinusoknak Apátúrja lakott, most a Lakosoknak urbáriális szántóföldgyeik vagynak rajta.”<sup>27</sup> Pesty gyűjtése szerint dűlői túlnyomórészt vizenyősek, fő profilját továbbra is a halászat jelentette.<sup>28</sup>

Vályi Lúzsok három nyomással művelt határát tartotta külön említésre méltónak, amely „mindent meg terem, erdeje van”.<sup>29</sup> Pesty gyűjtéséből tudhatjuk meg, hogy Lúzsok dűlői vizenyősek, két erdeje s három tava volt. Tavait kender és len áztatására használták, míg a Cseri és Darvas erdők fái okán a település fő gazdasági profilját a fakereskedelem jelentette. Pusztai lakossága nem volt.

Páprád kapcsán Vályi András annak halászatát és csikókereskedelmét emelte ki, illetve azt, hogy „határja három nyomásbéli, kétszerest leginkább terem, semmivel sem bővelkedik, vagy az Uraságnak itten szén-égetője”.<sup>30</sup> Fényes Elek szerint „[h]atára lapályos de termékeny; erdeje derék”.<sup>31</sup> Pesty Frigyes gyűjtésében kevesebb adatot találni Páprádról, mint a többi településről, így csupán nagyrészt lapályos dűlőről tudunk, de erdeiről, fő kereskedelmi profiljáról semmi nem derül ki.

Vajszló esetében Vályi jó közlekedési helyzetét, tavait, búzatermő határát s bő erdejét, Fényes termékeny határát és nevezetes sertésvásárait emelte ki.<sup>32</sup> A jelentős részben szintén lapályos dűlőkkel és rónákkal határolt település jó termőföldjét a Pesty-féle gyűjtés is hangsúlyozta, Vajszló határa közel négyezer hold kiterjedésű volt. A fő kereskedelmi profilt itt egyértelműen az 1812-ben megszerzett mezővárosi joggal járó vásártartási jog jelentette, ahol különösen a sertéskereskedelem vált jelentőssé.<sup>33</sup> A település egyben erdészeti központ volt,

<sup>24</sup> Vályi 1799: II. 175.

<sup>25</sup> Fényes 1851: Hírics.

<sup>26</sup> OSZK Kt. FM/1. 3814/A. Baranya vm. II. Hírics; EA St. 396. Hírics.

<sup>27</sup> Vályi 1799: III. 380–381.

<sup>28</sup> OSZK Kt. FM/1. 3814/A. Baranya vm. II. Kisszentmárton, EA St. 392. Kisszentmárton.

<sup>29</sup> Vályi 1799: III. 555–556.

<sup>30</sup> Vályi 1799: III. 20.

<sup>31</sup> Fényes 1851: Páprád.

<sup>32</sup> Vályi 1799: III. 580; Fényes 1851: Vajszló.

<sup>33</sup> OSZK Kt. FM/1. 3814/A. Baranya vm. II. Vajszló.

erdőgondoksági hivatallal. Lakossága jelentősrészt a településen, néhány család a hozzá tartozó Borostyán- és Angyalóc-pusztán élt. A megélhetést a népesség döntő hányadának Vajszlón is a földművelés jelentette, lakosai túlnyomórészt rendelkeztek földdel, hozzávetőleg ötödük volt földnélküli.

Vejti kapcsán a háromnyomásos, leginkább búzatermő határa mellett a Dráva kiöntései okozta károk kerülnek említésre Vályinál, míg Fényes bőséges szilvatermését, sok sertését, összességében termékeny határát emelte ki. Holt-Dráva-szakasza halban, piszkói berke rókában volt gazdag. Emellett a településnek komoly bevétele származott a drávai révforgalomból.<sup>34</sup> Vályi Csozsi nevű pusztáját említette, a későbbiekben Daróczihalmával találkozhatunk. A vajszlói kerület településeinek gazdálkodása az alapvetőnek számító földművelési munkák mellett a vizek nyújtotta halászattal és az erdők nyújtotta vadászattal, makkoltatással és fakereskedelemmel egészült ki, amely mellett szerepet kapott a sertés- és lókereskedelem, továbbá Vajszló vásártartásai és Vejti révforgalomból származó bevételei. Kereskedelmi és kisipari tekintetben Vajszló vonzerőt jelentett. Bár a települések közt a fenti ismertetés szerint voltak kisebb-nagyobb különbségek, a kerület (s egyben a környék) ugyanakkor a főbb gazdasági és kulturális jellegét tekintve homogén volt.

## FORRÁSOK, A VIZSGÁLAT MÓDSZERE

A kismányoki kerület adatbázisának felépítésében Elmar Rosa *Familienbuch der evangelischen Pfarrgemeinde Kismányok – Kleinmaanok im Komitat Tolna/Ungarn 1728–1895* című munkájára támaszkodtam.<sup>35</sup> A családkönyv (*Ortsfamilienbuch*) adatait – az adatbázis-építés második fázisaként – a Heinz Schwab által összeállított hidasi családkönyv (*Hidas. Deutsche Siedler der Ortschaft Hidas. 1728–1895. Komitat Baranya*) adataival egészítettem ki.<sup>36</sup> Ezzel az eljárással lényegesen több hidasi család került a kutatás fókuszába, viszont Schwab feldolgozásából a halálozási adatok kimaradtak, ami a családtörténetek lezárását akadályozta. Harmadik forrásként a Magyar Evangélikus Egyház által online közzétett kismányoki, hidasi és mucsfai evangélikus halotti anyakönyveket dolgoztam fel,<sup>37</sup> amelyek az egyes személyek társadalmi státuszának megállapítása miatt – mivel a foglalkozási adatokat itt is vezették az 1850-es évektől kezdve – különösen fontosnak mutatkoztak. Egységes hidasi anyakönyvezést vezettek 1862 és 1876 között, majd 1896-tól. Bár több mint négyezer család került a kutatás látóterébe

<sup>34</sup> Vályi 1799: III. 616; Fényes 1851: Vejti; OSZK Kt. FM/1. 3814/A. Baranya vm. II. Vejti.

<sup>35</sup> A kötet 2002-ben jelent meg a Sindelfingenben, az Arbeitskreis donauschwäbischer Familienforscher e. V. gondozásában kiadott családkönyvek (*Ortsfamilienbücher*) sorozatában.

<sup>36</sup> Ezúton szeretnék köszönetet mondani Günter Junkersnek, az Arbeitskreises donauschwäbischer Familienforscher e. V. elnökének, hogy a kötetet a kutatás érdekében rendelkezésemre bocsátotta.

<sup>37</sup> Öskereső. A Magyarországi Evangélikus Egyház anyakönyvei.

a feldolgozás folyamán, csak 924 elemezhető családlapot kaptam. A lényeges különbséget egyrészt az okozza, hogy a családkönyvek részlegesek, amin jelentősen javított az anyakönyvi pótlás. Másrészt mind Rosa, mind Schwab számos esetben elkülönítve kezelték a hasonló, de nem egészen azonos nevű házaspárok adatait. Így mindkettőjüknek, s nekem is gondot okozott az az eljárás, amikor az általában kettős keresztnevű személyek nevei közül csak az egyiket használják, azt is következtetlenségül. Ez különösen a 18. századra és a 19. század első felére nézve okoz komoly problémát. Hidas esetében további gond, hogy a családok közel egyharmadánál (978 esetben) nem ismerjük a házasságkötés dátumát. Rosa külön kötetben publikálta Mucsfa adatait, mintegy kiegészítve ezzel a kismányoki kötetet.<sup>38</sup> A vizsgálat időkeretét az éves, rekonstruált termékenységi értékek nagysága határozta meg, így – mint az alább látható lesz – az 1790 és 1894 közötti időszak elemzése tűnt kivitelezhetőnek. A kezdőévszám a vajszlói kerületi eredményekkel való összevetés szempontjából került meghatározásra, míg a záróév az utolsó teljes év, amit a családkönyvek szerzői feldolgoztak.

Az összehasonlításhoz szükséges vajszlói kerületi adatbázist az egyházi és polgári anyakönyvek felhasználásával építettem fel. A kerület református anyakönyveit a Baranyai Református Egyházmegye Levéltára őrzi, a hiányzó adatokat a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárából pótoltam. Az adatfelvétel során településenként vettem fel az adatokat, majd összeállítottam belőlük a személyi, illetve családi táblákat, és végül ez utóbbiakat dolgoztam egybe egy-egy kerületi személyi és családi táblába. A polgári anyakönyveket a Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára őrzi. Bár jelen vizsgálat időkerete 1894-ig lezárul, az adatokat 1980-ig rögzítettem, elsősorban az elhalálozások, ezenfelül pedig a családok helyben maradásának megállapíthatósága miatt. Az anyakönyvek közül a születési, házassági és halálozási típusúak adatait rögzítettem. Ezeket a Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltárában 1875-től fennmaradt választói névjegyzékekkel egészítettem ki: a családlapok lezárását sok esetben csak ezek segítségével lehetett megoldani.

1. táblázat

*A családlapok megoszlása periódusonként*

Kerület	Lezárt családlapok	A termékenység megszűnésének dátuma a lezárt családlapok körében	
		1790–1854	1855–1894
Kismányoki kerület	924	356	568
Vajszlói kerület	1156	533	623

*Forrás:* Hivatkozott adatbázisok és anyakönyvek.

A vizsgált időkereten belül a többségi vallást gyakorlók körét választottam ki, így két protestáns – a vajszlói kerület esetében református, a kismányoki ese-

<sup>38</sup> Rosa 2002b.



tében evangélikus – csoportot kaptam. Az összehasonlítást erősíti, hogy a két adatbázisban szereplő családlapok száma nagyságrendileg hasonló: a kismányoki kerületből 924, a vajszlóiából 1156 család adatai kerülnek felhasználásra. A vizsgált időszakot két periódusra osztottam. A periodizáció a század első és második felére vonatkozó értékek összevetését segíti, amennyiben az úrbéri rendszer felszámolását meghatározónak fogadjuk el a döntően földműves népesség életében.

A módszert illetően leíró termékenységtörténeti elemzést végeztem. Az eljárás a klasszikus családrekonstrukciós módszernek az újabb technikai környezetbe való átültetését jelenti, így a források alapján felépített személyi és családi adatbázist összekapcsoltam, termékenységi elemzésre előkészítettem, majd a STATA-rendszerben a számításokat elvégeztem.<sup>39</sup> Külön adatbázisok készültek a vajszlói, illetve a kismányoki kerület településeire, így a számításokat is külön végeztem, s az eredményeket vetem össze. Az elemzés – ahogyan azt a tanulmány alcíme is tükrözi – a termékenységi folyamatokra koncentrálni, a társadalmi csoportok szerinti további összevetés az úrbéri és a kataszteri anyagok feldolgozásával várható.

## A VIZSGÁLAT EDDIGI EREDMÉNYEI

### Általános eredmények

2. táblázat

*A kismányoki és a vajszlói kerület népességszámának változása (1785–1941)*

	1785	1828	1857	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1941
	Abszolút számok (fő)										
Kismányoki kerület	2698	3007	3642	3870	3980	4453	4012	4088	3850	3905	3755
Vajszlói kerület	2236	3022	3290	3815	3870	3777	3753	3854	3588	3894	3926
	Alapmutató 1785=100 (%)										
Kismányoki kerület	100	111	135	143	148	165	149	152	143	145	139
Vajszlói kerület	100	135	147	171	173	169	168	172	160	174	176
Dél-Dunántúl	100	127	–	–	106	108	104	106	98	105	103
Magyarország	100	–	–	–	106	113	114	111	105	109	107

*Forrás:* Jeneyné-Tóth 1996; Kovacsics–Ódor 2001.

A legtagabb vizsgálati időkeretben szemlélve mind a kismányoki, mind a vajszlói kerület esetében népességnövekedést figyelhetünk meg. Azonban eltérést mutat ennek a dinamikussága, amely a vajszlói kerületnél sokkal erőtelje-

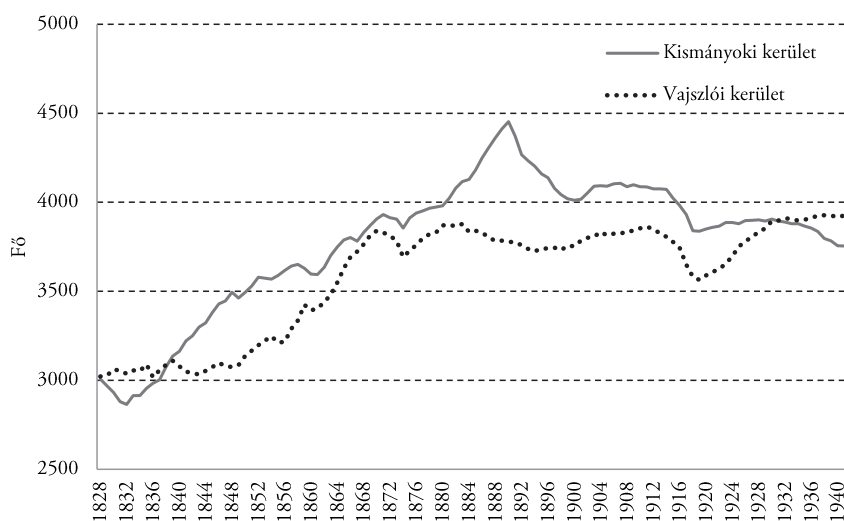
<sup>39</sup> A munkához George Alter (Alter 2009) és Pakot Levente (Pakot 2013, 2016) számítássorait vettem alapul.

sebb, hiszen a józsefi népszámlálás még 462 fő többletről tanúskodott a kismányoki kerületben a vajszlóihoz képest, 1941-re viszont már utóbbi lakossága volt a nagyobb, 171 fős többlettel. A kismányoki kerület népességnövekedési üteme fentiek szerint egyszer sem haladta meg a vajszlói kerületét, sőt, míg 1828-ban csupán minimálisan, addig 1941-ben már érdemlegesen is túllépte utóbbi népességszáma az előbbiét.

A népességszámok, illetve a születések és a halálozások száma alapján kalkulált tényleges népességszám-változást vizsgálhatjuk meg az 1. ábrán. 1830 és 1890 között a kismányoki kerületben láthatóan a lakosságszám emelkedése a meghatározó, még ha az 1850-es és az 1870-es években ennek a növekedésnek az üteme le is lassult. Ezzel szemben a vajszlói kerületben az 1850-es évekig viszonylag stagnált a lakosság száma, azt követően azonban az 1870-es évekre megközelítette a kismányoki kerületét, majd az 1880-as évektől egy 30 éven át tartó viszonylagos stagnálás után egy évtizedig a kismányoki kerülettel párhuzamosan mozgott, hogy azt követően – vizsgálati időszakunk végére – meghaladja annak népességszámát. Ez a folyamat ekként ismertetve árnyalja a 2. táblázat értékeit: míg a vajszlói kerületben hirtelen végbemenő, lendületes változásokat tapasztalhatunk, addig a kismányoki kerületben – minden ingadozásával együtt – sokkal kiegyensúlyozottabb változásról beszélhetünk, amennyiben 1828-tól 1889-ig folyamatos emelkedést, azután pedig stagnálással váltakozó csökkenést tapasztalunk. A két görbe között komolyabb elválás az 1840-es és 1850-es években, illetve a századforduló idején mutatkozik.

1. ábra

*A népességszám változása a kismányoki és a vajszlói kerületben (1828–1941)*



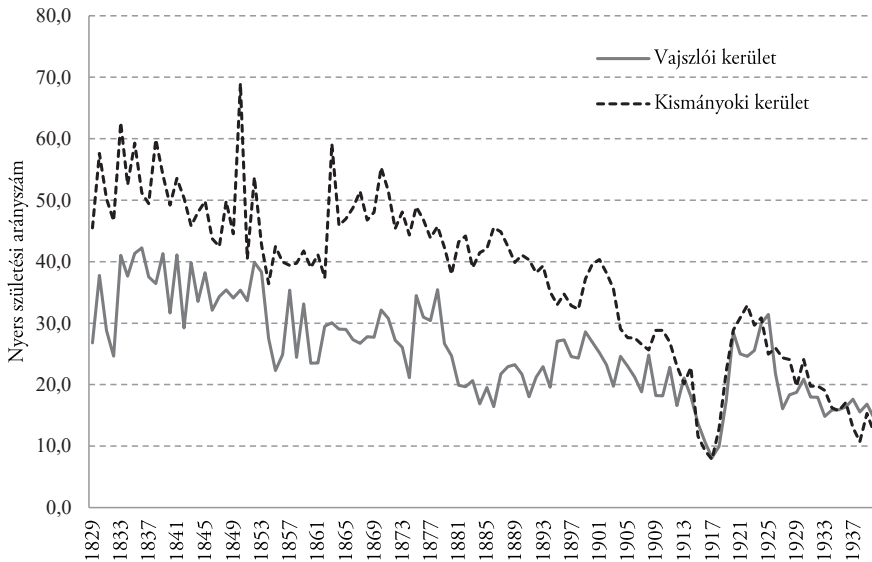
*Forrás:* Klinger 1969, 1974; Jeneyné-Tóth 1996; Kovacsics–Ódor 2001.

## A nyers születési arányszám és a nyers halálozási arányszám

Az 1. ábra értékeiből kiindulva lehetőségünk adódik a legegyszerűbb mutatók, így a nyers születési és nyers halálozási arányszámok vizsgálatára (azaz az adott évi élve születések és halálozások teljes népességhez viszonyított arányának kiszámítására egy év során, ezer főre vonatkozóan).

2. ábra

*A nyers születési arányszám alakulása (1829–1940)*

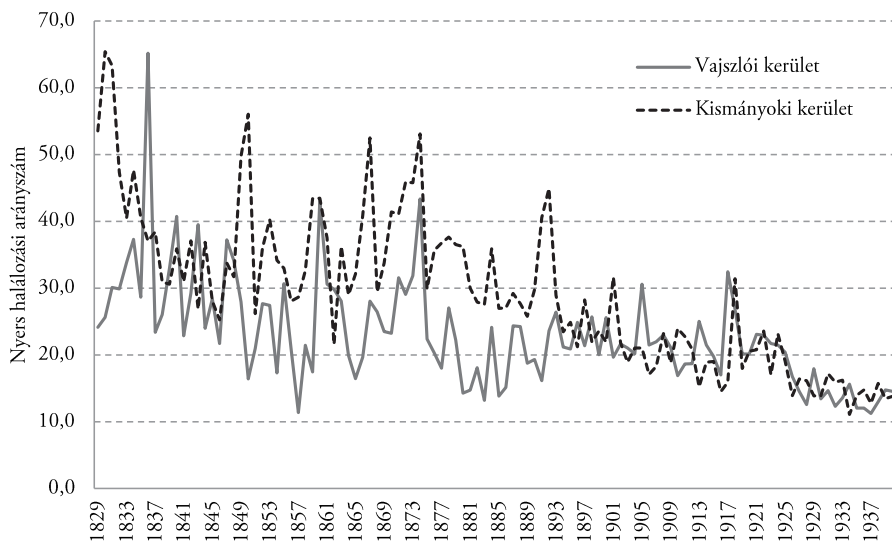


*Forrás:* Klinger 1969, 1974; Jeneyné-Tóth 1996; Kovacsics-Ódor 2001.

A 2. ábra görbéi a kismányoki kerület esetében 1829-től az I. világháborúig egy a vajszlói kerülettel több szakaszon együtt mozgó, csökkenő tendenciát mutatnak. Míg az 1850-es évek lecsökkent születési aránya csak átmenetinek tekinthető, addig az 1910-es évektől a korábban magasabb arányszámot produkáló kismányoki kerület értékei a vajszlói kerület értékeivel közel megegyeznek. A nyers születési arányszám tehát esetükben arról tanúskodik, hogy míg 1829-től hozzávetőleg a századfordulóig egy magasabb és egy alacsonyabb születési arányszámú mikrorégióról beszélhetünk, s a kettő görbéjének érintkezése esetleges volt, addig a századfordulót követően a két görbe egyre szorosabban illeszkedett egymáshoz, tehát eddigre a két kerület e tekintetben közel azonos értékeket mutatott.

A fentieket alátámasztja, hogy a nyers halálozási arányszám esetében észrevehetően kisebb az eltérés, a két kerület görbéinek tendenciája a vizsgált időszakban közel azonos, a görbék mozgása az előbbihez fogható éles eltérést nem mutat, eltekintve a vizsgált periódus első évtizedétől és a gazdasági átrendeződés-

3. ábra

*A nyers halálzási arányszám alakulása (1829–1940)*

*Forrás:* Klinger 1969, 1974; Jeneyné–Tóth 1996; Kovacsics–Ódor 2001.

sel járó 1850-es évek első felétől. Látható az is, hogy míg a magasabb születési arányokhoz viszonylag magasabb halálzási arány társul (bár hangsúlyozni kell, hogy az értékek különbsége a 2. ábra esetében számottevően magasabb, mint a 3. ábránál), addig a fent megfigyelt összeérés itt már szűk két évtizeddel, egy generációval korábban, az 1890-es évektől megfigyelhető.

Míg tehát a vajszlói kerület esetében a nyers születési és a nyers halálzási értékek mindvégig közel azonosak (a vizsgált periódusra átlagot számolva a két arányszám között kettő a különbség), addig a kismányoki esetében jól kivehető eltérést mutatnak (ott ugyanez a különbség nyolcra rúg).

Összefoglalva az eddigieket, azt láttuk, hogy a kismányoki kerület népességszáma alapvetően magasabb, de a vajszlói kerülettől lényegesen el nem szakadó, azzal a vizsgált időszakban nagyjából együtt mozgó volt, sőt, korszakunk végére a vajszlói kerület értékei megelőzték a kismányoki kerületéit. Ugyanakkor a nyers születési és halálzási arányszámok vizsgálata azt mutatja, hogy számottevő átalakulás ment végbe a korszakban, hiszen míg a 19. században a kismányoki kerület születési arányai jelentősen meghaladták a vajszlóiét, a halálzási arányai azonban ilyen nagy mértékben nem váltak el attól, addig a századfordulótól már a születési és halálzási értékei megfeleltethetőek a vajszlói kerületnek. Az eltérés, úgy vélem, látható: annak magyarázatát tehát, hogy egy magasabb születési arányokat produkáló mikrorégió népességszáma miatt marad mindvégig egy alacsonyabb értéket mutató másik mikrorégió népességszámának közelében, a vándorlási értékek alakulásában kell keresnünk.

## Térbeli mobilitás

A születések és halálozások értékeiből képet kaphatunk a két mikrorégió térbeli mobilitásának intenzitásáról. Az időszakos, majd rendszeres népösszeírások alapján kalkulált természetes és tényleges változások lehetővé teszik a vándorlási egyenleg éves átlagának meghatározását. Természetesen az egyes értékek csupán valószínűsíthetőek, mégis hűen tükrözik az egyes nagyobb folyamatokat. Alább a vajszlói és a kismányoki kerület éves vándorlási értékeit foglalom össze.

3. táblázat

<i>Vándorlási egyenleg a vajszlói és kismányoki kerületben</i>		
Periódus	Vajszlói kerület	Kismányoki kerület
1828–1856	-7	-15
1857–1869	27	-18
1870–1879	-3	-16
1880–1889	-19	-10
1890–1899	-8	-75
1900–1909	10	-34
1910–1919	-4	-19
1920–1929	13	-30
1930–1940	-10	-22

*Forrás:* Hivatkozott népszámlálások és anyakönyvek; Klinger 1969, 1974; Jeneyné–Tóth 1996; Kovacsics–Ódor 2001.

A vajszlói kerületi értékekkel szemben a kismányoki kerületben az elvándorlás mindvégig folyamatos volt, s különösen magasra emelkedett a századforduló idején. A fentiek alapján a kismányoki kerületet kibocsátó, míg a vajszlói kerületet megőrző, részint befogadó mikrorégióknak tekinthetjük (habár a befogadás utóbbi esetében leginkább Vajszlóra vonatkoztatható).

Az összehasonlíthatóság érdekében a termékenységi vizsgálatot a fenti kerületek egy-egy csoportjára szűkítve végeztem el. Mindkettő felekezeti alapú: ezt a választást alapvetően a forrásadottság magyarázza. Elmar Rosa az evangélikus anyakönyveket dolgozta fel, így természetesen a kismányoki kerület lutheránus – és többségi – közössége alkalmasnak mutatkozik a vajszlói kerület szintén többségi, református közösségével való összevetésre. Az arányokat vizsgálva láthatjuk, hogy a felekezeti csoportok létszáma itt is közel azonos (4. táblázat).

Az 1829-es kismányoki kerületi adatok az egyházlátogatási jegyzőkönyvekből, az 1828-as vajszlói kerületiek pedig a Ludovicus Nagy által jegyzett gyűjtésből származnak. Nagy összevonta az evangélikusok és a reformátusok adatait, de a vajszlói kerületben, ahol a következő időkben is alacsony volt az evangélikusok aránya, ez az érték közel azonos lehet a reformátusok tényleges számával. A kismányoki kerület esetében pedig éppen az adatok összevontsága miatt nem lehet használni Nagy értékeit, hiszen Hidason az evangélikusok mellett releváns

4. táblázat

*A kismányoki és a vajszlói kerület elemzett közösségének népességszáma (1829–1941)*

Kismányoki kerület [evangélikusok]										
Település/év	1829	1841	1869	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1941
Hidas	1177	1173	1746	1871	2050	1894	1946	1736	1906	1807
Rátzhidas	642	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Némethidas	535	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Mucsfa	820	740	779	796	916	862	803	757	748	735
Kismányok	478	443	469	509	635	548	581	578	589	576
Összesen	2475	2356	2994	3176	3601	3304	3330	3071	3243	3118
Vajszlói kerület [reformátusok]										
Település/év	1828	1841	1869	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1941
Besence	306	282	297	316	315	280	302	238	212	192
Hirics	287	200	476	498	449	403	361	283	277	230
Kisszentmárton	202	170	376	361	348	279	254	230	219	196
Lúzsok	279	201	334	312	314	328	297	271	236	204
Páprád	223	170	193	179	176	170	174	152	141	80
Vajszló	1189	972	866	849	757	734	707	586	561	564
Vejeti	209	226	386	410	402	356	301	264	265	235
Összesen	2695	2221	2928	2925	2761	2550	2396	2024	1911	1701

*Forrás:* Nagy 1828; Egyházlátogatási jegyzőkönyvek 1829; Fényes 1841; Kepecs 1997; Sebők 2005.

református közösség is élt. Nagy és Fényes Elek adatainak hiányosságaira, torzítására a szakirodalom már felhívta a figyelmet.<sup>40</sup> Legtöbbet egyelőre 1869-ből tudunk, ami alapján eddigre megközelítőleg két, közel azonos nagyságú közösségről beszélhetünk, amelyek a vizsgált településen dominánsak, annak kulturális karakterét adják s etnikai alapon is különböznek, hiszen a kismányoki kerülethez tartozók döntően németek (svábok), a vajszlói kerületiek pedig főként magyarok voltak. A népességszám alakulása kapcsán megfigyelt eltérés a kismányoki kerületi evangélikusok és a vajszlói kerületi reformátusok kapcsán is észlelhető. Az 1880-as, 1890-es évek leforgása alatt a két, közel azonos nagyságú közösség lélekszáma jelentősen eltávolodik: az olló kinyílását jól jelzi a fenti táblázat értékeiből kiolvasható csaknem ezerfős különbség. Ugyanakkor a vizsgált felekezetek esetében ez a különbség a későbbiekben is csak növekedett. Érdemes megfigyelni, hogy míg az ormánságiaknál folyamatos, egyirányú a csökkenés, addig a völgységiaknál erős ingadozásoknak lehetünk tanúi. Az 1890-es évek és az I. világháború mindhárom sváb települést érzékenyen érintette, viszont míg az 1920-ban megmutatkozó veszteséget a konszolidáció éve alatt némileg enyhí-

<sup>40</sup> B. Lukács 1979; Benda 2006: 128; Faragó 2011: 17.

teni tudták, a vajszlói kerületi reformátusok esetében ilyen pozitív változás nem tapasztalható. A századforduló idején jelentkező kismányoki kerületi csökkenés mögött a jelentős németországi, a nyelvi készségek miatt is ígéretes munkalehetőségek vonzereje mutatkozik meg. Az 1930-as évek választói névjegyzékeiben sorra találni a századforduló idején egyebek mellett a Ruhr-vidéken (Gelsenkirchenben, Dortmundban, Hernében) született kismányoki, hidasi, mucsfai lakosokat.

## Termékenységtörténeti elemzés

Az összehasonlítás egyelőre 1790–1894 közöttre korlátozódik, mert mint láttuk, a forrás csak erre az időszakra teszi lehetővé az összevetést. A kutatás későbbi fázisában szeretném 1941-ig kiterjeszteni a vizsgálatot, hiszen a századfordulótól végbemenő változás önmagában is egy mélyreható elemzés tárgyát képezhetné. Nem kevésbé fontos ugyanakkor annak a feltérképezése sem, hogy a völgyeségi svábokat is érintő úrbérrendezést követően, annak hatásait már teljes mértékben megélő, abban nevelkedő protestáns német közösségben – amely ekkor már a türelmi rendelet gyümölcseit is élvezhette frissen épült templomaiban<sup>41</sup> – milyen termékenységi magatartást figyelhetünk meg az ugyancsak hasonló adottságokkal bíró ormánsági közösséghez viszonyítva (4. ábra).

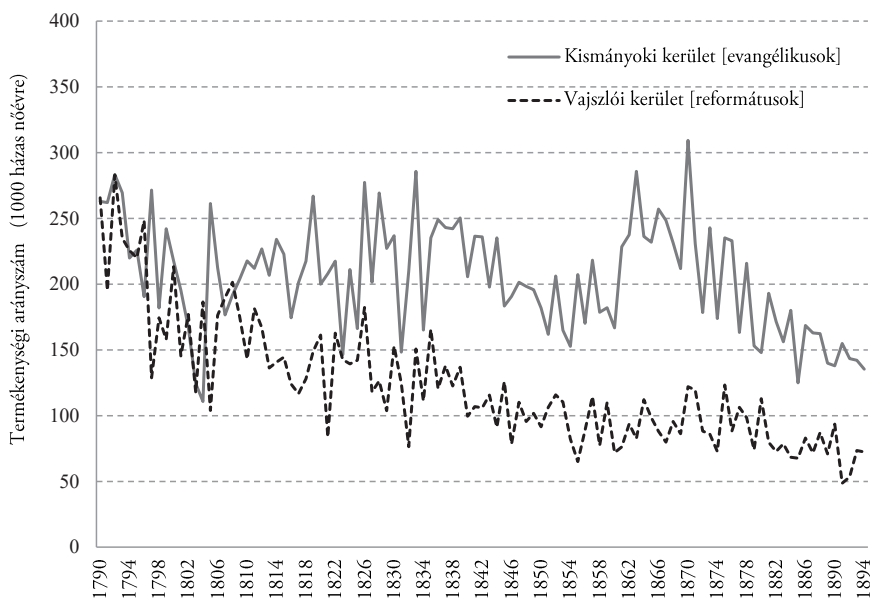
Az általános házas termékenységi arányszámot, azaz a 15–49 éves házas nőkre jutó élve születések számát<sup>42</sup> az 1790-es és az 1820-as évek között megvizsgálva azt látjuk, hogy a kismányoki és a vajszlói kerület értékei meglehetősen közel állnak egymáshoz, s jelentős elkülönüléssel csak a 19. század második harmadától számolhatunk. A termékenységi arányszám a kismányoki kerületi evangélikusoknál némi visszaesés után az 1860-as évektől megemelkedett, majd az 1870-es évektől csökkent. Ezek alapján két periódust különíthetünk el, amelyet hozzávetőleg az 1854/55-ös év fog elválasztani, amely kronológiailag is kettéosztja az 1790 és 1894 közötti vizsgálati időszakot. Értelmezésem szerint a fenti ábra több új megállapítás megfogalmazásához vezet. Így általánosságban érdemes felfigyelni arra a tényre, hogy a kismányoki kerület adatai nem közelítik meg a korban ideálisnak tekinthető, magasabb termékenységi értékeket, sőt, a 18. század végén és a 19. század elején kifejezetten hasonló eredményeket mutat a születésszabályozásáról ismertté vált vajszlói mikrorégió értékeihez. Ugyanakkor a kismányoki kerület falvaiban az 1820-as évektől határozott változás figyelhető meg, amely az 1830-as évek elején tovább fokozódik: a termékenységi arány a korábbi időszakhoz képest megemelkedik, s az 1790-es évek értékeit igyekszik tartani egészen az 1850-es évekig. Ebből a szempontból a 19. század első két évtizedének értékei *generációs válságnak* tűnnek, amely a vajszlói kerületben esz-

<sup>41</sup> Zentai 2014.

<sup>42</sup> <http://demografia.hu/hu/letoltes/fogalomtar/pdf/altalanos-termekenysegi-aranyszam.pdf> – utolsó letöltés: 2017. július 25.

4. ábra

*Az általános házas termékenységi arányszám (15–49 éves nők) alakulása a kismányoki és a vajszlói kerületben (1790–1894)*



Forrás: Kismányoki és vajszlói kerületi adatbázis.

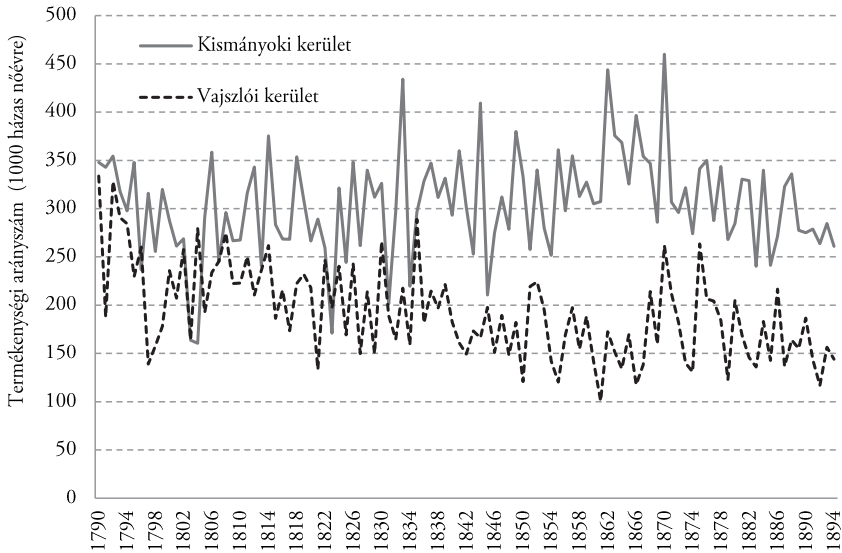
kalálódott, itt azonban csupán átmenetinek hatott. Az 1860-as, 1870-es években megemelkedő termékenységi értékekre kevés fogódzót adnak a helytörténeti munkák. Az 1870-es években a hidasi bányanyitás megemelte a lakosság számát, de a termékenységi értékekre ez nem fejtett ki átfogóan pozitív hatást. A későbbiekben érdemes ebből a szempontból is megvizsgálni a társadalmi csoportok szerinti különbségeket. A század utolsó évtizedeiben ugyanakkor újra közeledett egymáshoz a két térség termékenységi értéke, a közöttük levő különbség folyamatosan csökkent (5. ábra).

Vizsgáljuk meg ugyanezeket az értékeket a fiatalabb és az idősebb termékeny női generációk bontásában is (5. és 6. ábra). Általánosságban mindkét ábra a fenti megállapításokat tükrözi: a vizsgálati időszak közepéig a termékenység mindkét kerület mindkét csoportjánál közel azonos változást mutat, majd az 1820-as évektől láthatóan eltávolodik egymástól. Szorosabban vizsgálva ugyanakkor azt is észrevehetjük, hogy noha a 15–29 éves anyák termékenysége a kismányoki kerületben közel áll a vajszlói kerületiekéhez az első periódusban, a görbék csak ritkán kerülnek fedésbe, a völgyességi értékek a 19. század végéig az ormánsági felett maradnak. Ugyanez már nem mondható el a 30–49 éves nőkre, itt ugyanis sokkal több az egyezés. Így tehát megállapíthatjuk, hogy az 1790 és 1825 közötti időszakban bár mind a fiatalabb, mind az idősebb házas női generációnál kimutathatóak az alacsony termékenységi értékek, a korlátozás mértéke az idősebb házas nőknél jelentősebb. Azt is észrevehetjük, hogy a fiatalabb házas



## 5. ábra

*A korspecifikus házasságtermékenység (15–29 éves nők) alakulása a kismányoki és a vajszlói kerületben (1790–1894)*



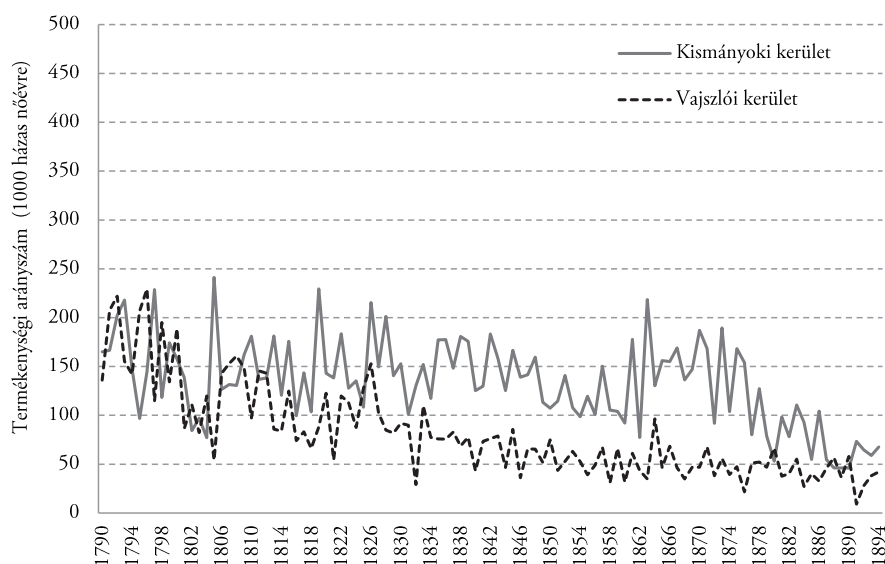
*Forrás:* Kismányoki és vajszlói kerületi adatbázis.

nők termékenységi aránya a kismányoki kerületiekénél szinte mindvégig a 300-as értékhez igazodik, kisebb-nagyobb mértékben attól rugaszkodik el hol felfelé, hol lefelé. A vajszlói kerületiekénél a 200-as érték válik origóvá, amelyre 300-ról csökken, aztán stagnál, majd a 19. század második harmadában már alulról közelíti azt meg. Nem kevésbé érdekes ugyanez a változás az idősebb házassági generáció esetében. Itt ugyanis azt látjuk, hogy az 1790-től 1828-ig 200-ról 100 alá csökkenő termékenységi arány a völgyesiekénél hirtelen emelkedik fel a 150 körüli értékre, s azt követően próbálja azt tartani, míg az ormánságiaknál a korábbi csökkenés folytatódott. Az 1820-as évek közepétől tehát olyan változás ment végbe a vizsgált sváb közösségben, amely nagyon erősen arra ösztönözte a közösség idősebb, de még termékeny házassági nőtagjait, hogy több gyereket vállaljanak. Ez a motiváció a 19. század utolsó harmadáig érvényes volt, azonban a századforduló idejére a kismányoki kerületi idősebb nők termékenységi értékei ismét fedésbe kerültek a vajszlói kerületi értékekkel.

Ugyanezt igazolják az ötéves korcsoportok szerint rendezett ábrák adatai. A kismányoki kerület értékei tehát még az 1790 és 1854 közötti időszakban is fölülmaradtak a vajszlói kerületi értékeknek, bár a különbség hamar, már a 30–34 éves női korosztálytól számítva lecsökkent, s a 40–44 éves női korcsoportoknál már minimális, a 45–49 éves korosztály esetében pedig már összeér a két görbe. Az 1855 és 1894 közötti periódus alatt a két görbe a legidősebb női korosztály esetében ugyancsak összeér, viszont lényegesen magasabb a fia-

6. ábra

*A korspecifikus házassági termékenység (30–49 éves nők) alakulása a kismányoki és a vajszlói kerületben (1790–1894)*



*Forrás:* Kismányoki és vajszlói kerületi adatbázis.

talabb kismányoki és vajszlói kerületi házassági nők korosztályok termékenységének különbsége. Ebben megmutatkozik a születésszabályozásnak a korábbi évekre való előrehozatalával együtt járó tendenciája, viszont az ormánságiaknál megfigyeltektől eltérően ez nem korlátozódott csupán néhány korosztályra, hanem az idősebb völgységi házassági nőket is érintette (7–8. ábra).

5. táblázat

*A családok aránya a termékenységi időszak végén életben lévő gyerekek aránya szerint a kismányoki és a vajszlói kerületben (1790–1894)*

Gyerekek száma	Kismányoki kerület		Gyerekek száma	Vajszlói kerület	
	Családok aránya %-ban			Családok aránya %-ban	
	1790–1854 között	1855–1894 között		1790–1854 között	1855–1894 között
0	9,3	10,4	0	16,9	20,2
1	11,2	11,4	1	15,0	18,6
2	6,5	9,9	2	13,3	16,1
3	10,7	11,8	3	12,6	14,0
3-nál több	62,4	56,5	3-nál több	42,2	31,1
Összesen	100,0	100,0	Összesen	100,0	100,0
	N=356	N=568		N=533	N=623

*Forrás:* Kismányoki és vajszlói kerületi adatbázis.

7. ábra

*Korspecifikus termékenységi arányszám a kismányoki és a vajszlói kerületben  
(1790–1854)*



Forrás: Kismányoki és vajszlói kerületi adatbázis.

A 5. táblázat – mint reprodukciós összegzés – összefoglalja, hogy a házas anyák termékenységi időszakának lezárulásakor az életben lévő gyermekek száma szerint milyen arányban oszlottak meg a családok, azaz mennyiben jelent, vagy jelenhetett meg az „egyse”, egyke, illetve többgyermekes család képe a közösségekben, a vizsgált periódusokban. A két mikrorégió közös vonása, hogy a háromnál több gyermeket vállaló családok aránya csökkent, ezzel együtt pedig mind a gyermektelenek, mind az egy-két, illetve háromgyerekesek aránya nőtt. A tendencia mind a kismányoki kerületi, mind a vajszlói kerületi családok körében együtt mozgott, még ha arányaiban releváns különbségek rajzolódnak is ki.

Az eredményeket összegezve úgy vélem, hogy a kismányoki és a vajszlói kerületi eredmények összevetése több új eredményt hozott. Ezek közül a legfontosabb, hogy az alacsony házas termékenység e régió mindkét pontján érvényesült. Ebben az esetben feltételezhetjük, hogy a 18. század végétől megfigyelhető alacsony termékenység *regionális sajátosság*, ami viszont a Dél-Dunántúlon belül is érdemleges különbségekkel járt. Ha kilépünk a dél-dunántúli perspektívából, és országos szempontból vizsgáljuk a kérdést, az ideális termékenységi mértékekhez viszonyítva egyértelműen az alacsony vagy alacsonyabb értékek lesznek feltűnőek. Ha viszont a dél-dunántúli nézőpontból vizsgáljuk meg a kérdést, a felekezatiség – az eddigi mikroelemzési eredmények tükrében – háttérbe szorul, ellenben a magyarok és svábok közötti kulturális különbségek kerülnek előtérbe. A 19. század első felében már számolhatunk a völgyeségi sváb közösség születéskorlátozásával, viszont körükben az egykezés nem vált olyan mértékben általánossá, mint az ormánsági magyarok körében. A 18. század végén és a 19. század közepén az úrbéri rendszerben beállott változások időben lefedik a fentiekben vizsgált termékenységi ráta alakulásának legszembetűnőbb ingadozásait. Kevésbé

8. ábra

*Korspecifikus termékenységi arányszám a kismányoki és a vajszlói kerületben  
(1855–1894)*



Forrás: Kismányoki és vajszlói kerületi adatbázis.

kétséges tehát egyrészt, hogy a demográfiai átmenet előtti időszakban a dél-dunántúli születésszabályozás nemcsak az ormánsági magyarokra, de a völgységi (evangélikus) svábokra is kiterjedt, ebből a szempontból tehát inkább regionális, mint etnikulturális sajátosságról beszélhetünk. Másrészt pedig a változások mértéke, a válságos időszakot követő reprodukciós reakció abba az irányba mutat, hogy míg a magyarok körében a születésszabályozás gyakorlata a válságos periódus elmúta után rögzült, a németeknél ez a megoldás döntően időleges volt. Bár utóbbi állítás erősíti a születésszabályozás etnikulturális vonatkozásait, ezek a gyermekszámokban mutatkozó különbségek szempontjából másodlagos jelentőségűek voltak.

## FORRÁSOK

Baranyai Református Egyházmegyei Levéltár (BREmL)

L5–L9. Besence, anyakönyvek, 1787–1895.

L59–L60. Hirics, anyakönyvek, 1839–1895.

L65–L66. Hirics, Kisszentmárton, Vejtí, anyakönyvek, 1753–1838.

L97. Lúzsok, anyakönyv, 1800–1879.

L193. Kisszentmárton, anyakönyv, 1888–1895.

L191–L192. Vajszló, anyakönyvek, 1746–1856.

L200–201. Vejtí, anyakönyvek, 1797–1882.

Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (DRE RL)

A/1-b. 5. 84–100. Felsőbaranyai e. m.: Vízitáció, 1817.

## Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára (MNL BML)

IV.439. Baranya vármegye felekezeti anyakönyvi másodpéldány gyűjteménye, Vajszlói református másodpéldány, 1858, 1860–1865, 1867–1882, 1884–1895.

XXXIII.1. A vajszlói anyakönyvi kerület anyakönyvi másodpéldányai, 1895–1980; Hidas, polgári anyakönyv, 1895–1980.

## Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

XXXII-23-H. KSH Népszámlálási feldolgozási táblák; 1880. évi népszámlálás, községi áttekintés a születés és korév szerint, Baranya megye.

XXXII-23-H. KSH Népszámlálási feldolgozási táblák; 1910. évi népszámlálás, 11. Nem és születés éve, A. Baranya megye.

XXXII-23-H. KSH Népszámlálási feldolgozási táblák; 1930. évi népszámlálás, 11. Nem és születés éve, A. Baranya megye.

## Néprajzi Múzeum Ethnológiai Archivum (EA)

St. 323, 392, 395–400. Közigazgatási tájékoztató lap. A Hidas és a vajszlói kerület települései.

## Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK Kt.)

FM/1 3814/A. Baranya vm. I–II: Pesty Frigyes helységnevtára.

## Evangélikus Digitális Gyűjtemények

Evangélikus Egyházlátogatási Jegyzőkönyvek, Dunántúli Egyházkerület. Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 1816–1820, 1822–1845, 1829.

[http://library.hungaricana.hu/en/collection/edt\\_eol\\_evangelikus\\_canonica\\_visitatio\\_dunantuli/](http://library.hungaricana.hu/en/collection/edt_eol_evangelikus_canonica_visitatio_dunantuli/) – utolsó letöltés: 2017. július 25.

## FamilySearch [The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints egyház honlapján feltehető anyakönyvek]

Hungary Civil Registration, 1895–1980. Baranya, Hidasd.

<https://familysearch.org/search/image/index#uri=https%3A%2F%2Ffamilysearch.org%2Fccapi%2Fcard%2Fwaypoint%2F92SL-2NB%3A40680101%2C43625101%3Fcc%3D1452460> – utolsó letöltés: 2017. július 25.

## Őskereső. A Magyarországi Evangélikus Egyház anyakönyvei

Hidas, 1816–1978, Némethidas, 1808–1976, Ráchidas, 1808–1976.

[www.oskereso.hu](http://www.oskereso.hu) – utolsó letöltés: 2017. május 14.

*A Magyar Korona Országában az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos állatok kimutatásával együtt.* Pest, 1871.

*A Magyar Korona Országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos házi állatok kimutatásával együtt.* Budapest, 1882.

*A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása. Első rész. A népesség általános leírása községenként.* Budapest, 1902.

*A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása. Második rész. A népesség foglalkozása községenként.* Budapest, 1904.

*A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint.* Budapest, 1912.

*A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Második rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenként.* Budapest, 1913.

- A Magyar Szent Korona Országainak Helységnévtára.* Budapest, 1913.
- Az 1920. évi népszámlálás. Első rész. A népesség főbb demográfiai adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint.* Budapest, 1923.
- Az 1920. évi népszámlálás. Második rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari és kereskedelmi vállalatok községenként.* Budapest, 1925.
- Az 1930. évi népszámlálás. I. Rész. Demográfiai adatok a községek és külterületi lakott helyek szerint.* Budapest, 1932.
- Az 1930. évi népszámlálás. II. rész. Foglalkozási adatok községek és külterületi lakóhelyek szerint, továbbá az ipari és kereskedelmi nagyvállalatok.* Budapest, 1934.
- Az 1941. évi népszámlálás. Foglalkozási adatok községek szerint.* Budapest, 1975.
- Az 1941. évi népszámlálás. 2. Demográfiai adatok községek szerint.* Budapest, 1976.
- Dányi Dezső – Dávid Zoltán (szerk.) 1960: *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787).* Budapest.
- Dányi Dezső (szerk.) 1993: *Az 1850. és 1857. évi népszámlálás.* Budapest.
- Fényes Elek 1841: *Magyar országnak 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben.* 1. kötet. Pest.
- Fényes Elek 1851: *Magyarország geográfiai szótára.* Pest. <http://www.fszek.hu/digitdoc/fenyes/> – utolsó letöltés: 2017. május 14.
- Gaál Attila – Kőhegyi Mihály 1975: Tolna megye Pesthy Frigyes helynévtárában II. In: G. Vámos Mária – Szilágyi Miklós (szerk.): *A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve 4–5.* Szekszárd, 297–339.
- Jeney Andrásné – Tóth Árpád 1996: *Magyarország történeti statisztikai helységnévtára. 10. Tolna megye.* Budapest.
- Kepecs József 1997: *Magyarország településeinek vallási adatai 1880–1949. I–II.* Budapest.
- Klinger András 1969: *A népmozgalom főbb adatai községenként 1901–1968.* Budapest.
- Klinger András 1974: *A népmozgalom főbb adatai községenként: 1828–1900. Baranya megye és Pécs, Tolna megye.* Budapest.
- Kovacsics József – Ódor Imre 2001: *Magyarország történeti statisztikai helységnévtára. 18. Baranya megye.* Budapest.
- Nagy, Ludovicus 1828: *Notitiae Politico-Geographico-Statisticae Inclyti Regni Hungariae, Partiumque Eidem Adnexarum.* 1. kötet. Buda.
- Rosa, Elmar 2002a: *Familienbuch der evangelischen Pfarrgemeinde Kismányok – Kleinmaanok im Komitat Tolna/Ungarn 1728–1895.* Sindelfingen.
- Rosa, Elmar 2002b: *Familienbuch der evangelischen Pfarrgemeinde Mucsfa – Mutschwar im Komitat Tolna/Ungarn. 1728–1895.* Köln.
- Sebők László (összeáll.) 2005: *Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai.* Budapest.
- Vályi András 1796–1799: *Magyar Országnak leírása.* I–III. kötet. Buda.

## HIVATKOZOTT IRODALOM

- Alter, George 2009: *Guide to "Birth\_intervals ver 5": A Database Program to Create Episodes for Birth Interval Analysis from Vital Events*. Kézirat.
- B. Lukács Ágnes 1979: *Magyarország népessége törvényhatóságok szerint az 1820-as években*. Budapest.
- Bárány Lászlóné (főszerk.) 2000: *Magyar Nagylexikon*. 11. kötet. Budapest.
- Benda Gyula 2006: Fényes Elek forrásai. In: uő: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Budapest, 113–129.
- Bengtsson, Tommy – Dribe, Martin 2014: The Historical Fertility Transition at the Micro Level: Southern Sweden 1815–1939. *Demographic Research* (30.) 17. 493–534.
- Brown, John C. – Guinnane, Timothy W. 2007: Regions and Time in the European Fertility Transition: Problems in the Princeton Project's Statistical Methodology. *Economic History Review* (60.) 3. 574–595.
- Faragó Tamás 2006: Történeti demográfia. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Budapest, 304–342.
- Faragó Tamás 2011: *Bevezetés a történeti demográfiába*. I. kötet. Budapest.
- Geosits Sándor 1996: *Általános Iskola. Hidas 1945–1996*. Hidas.
- Husz Ildikó 2002: *Család és társadalmi reprodukció a 19. században: történeti-szociológiai tanulmány egy Buda környéki mezőváros társadalmáról a családstruktúra változásának tükrében*. Budapest.
- Junkka, Johan – Edvinsson, Sören 2016: Gender and Fertility within the Free Churches in the Sundsvall region, Sweden, 1860–1921. *The History of the Family* (21.) 2. 243–266.
- Kok, Jan 2017: Church Affiliation and Life Course Transitions in The Netherlands, 1850–1970. *Historical Social Research* (42.) 2. 59–91.
- Koloh Gábor 2013a: Az ormánsági „egyke” és toposza. Az Ormánság népesedése 1895 és 1941 között. *Demográfia* (56.) 2–3. 195–213.
- Koloh Gábor 2013b: Demográfiai válság az Ormánságban. Családrekonstrukciós eredmények a vajszlói anyakönyvi kerületből. *Korall* (14.) 54. 104–117.
- Koloh, Gábor 2015: Glockenklang von Hidas: Gesellschaftlicher/historischer/demographischer Ausschnitt. In: Kövér, György – Keller, Márkus – Sasfi, Csaba (Hgg.): *Krisen/Geschichten in mitteleuropäischem Kontext: Social- und wirtschaftsgeschichtliche Studien zum 19./20. Jahrhundert*. Wien, 281–308.
- Koloh Gábor 2016: Születéskorlátozás az Ormánságban: Az egyke Vajszlón és Besencén. In: Pap József – Tóth Árpád – Valuch Tibor (szerk.): *Vidéki élet és vidéki társadalom Magyarországon*. Budapest, 317–334.
- Kósa László – Filep Antal 1983: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. Budapest.
- Ódor Imre 1991: Hidas földesurai a hódoltság után. In: Szita László – Szóts Zoltán (szerk.): *A Völgyesség két évszázada*. Bonyhád, 175–184.
- Schmidt János 1939: *Német telepesek bevándorlása Hesszenből Tolna-Baranya-Somogyba a XVIII. század első felében*. Győr.

- Öri Péter 2014: Mozaikok... Három Pest megyei község (Zsámbék, Tök, Perbál) népesség-történeti vázlata. In: uő (szerk.): *Szám- (és betű)vetés. Tanulmányok Faragó Tamás tiszteletére*. Budapest, 207–245.
- Pakot Levente 2013: *Nemek és nemzedékek: demográfiai reprodukció a 19–20. századi Székelyföldön*. Budapest.
- Pakot Levente 2016: Társadalmi státusz és gyermekvállalás a Nyugat-Dunántúlon: Bük, 1850–1939. *Korall* (17.) 63. 130–157.
- Poppel, Frans van – Derosas, Renzo 2006: Introduction. In: Derosas, Renzo – Poppel, Frans van (eds): *Religion and the Decline of Fertility in the Western World*. Dordrecht, 1–19.
- Spannenberger Norbert 2009: Az író felelőssége, avagy hogyan némult el a hidas harang? In: Vitári, Zsolt (Hg.): *Minderheiten und Mehrheiten in ihren Wechselbeziehungen im südöstlichen Mitteleuropa. Festschrift für Gerhard Seewann zum 65. Geburtstag. Ünnepi kötet Gerhard Seewann 65. születésnapjára*. Pécs, 87–104.
- Vasary, Ildikó 1989: 'The Sin of Transdanubia': The One-child System in Rural Hungary. *Continuity and Change* (4.) 3. 429–468.
- Videcz Ferencné 1999: *Fejezetek Hidas történetéhez*. Hidas.
- Zentai Tünde 2014: *A Dél-Dunántúl hímes templomai*. Pécs.



Balla Loránd

## „A nemzetiségi kérdés, voltaképpen nyelvkérdés”

*A Temesvári Magyar Nyelvet Terjesztő Egyesület kulturális stratégiái egy soknemzetiségű városban*

A 19. század utolsó harmadában Magyarországon a társadalmi modernizációval egyidejűleg a magyar kormányok belekezdték egy sor intézkedésbe, amelyek az ország nemzetiségi arányait voltak hivatottak megváltoztatni. Az ország lakosságának körülbelül felét törvényileg folyamatosan korlátozták nyelvi-kulturális jogai gyakorlásában.

A 20. század eleji Magyarországon Temesvár volt az ország egyik regionális központja, melyben a magyar népcsoport nem alkotott többséget a lakosságon belül. Magyarország déli részén a hazai németség egy évszázadon keresztül sikeresen hozott létre egy fejlett ipari, kereskedelmi és pénzügyi központot, melynek gazdasági és szellemi életében a vezető pozíciókat töltötte be.

A kiegyezés utáni években Temesvár valahol középtájon helyezkedett el a magyarországi városok rangsorában. Az 1880-as évektől megindult modernizáció alapvető változásokat idézett elő a város népességszámában, valamint nemzetiségi és felekezeti összetételében. A város lakossága harminc év leforgása alatt lényegében megkétszereződött. Míg 1880-ban csupán 33 694-en éltek itt, a századfordulón Temesvár már az ország regionális központjai közé emelkedve 1910-ben elérte a 68 471 fős népességet.<sup>1</sup> A nagy ütemű modernizáció egyik velejárója volt a városba való bevándorlás, így az 1890-es népszámlálás szerint a lakosság körülbelül 50%-a más megyében született. A város vonzáskörzetéből, a nemzetiségi többségű környező megyékből, valamint a fővárosból is érzékelhető az intenzívebb beáramlás. Kiemelkedő a bevándorlók között az abszolút többségben románok lakta Krassó-Szörényben születettek száma (3248 fő), továbbá a torontáliaké (2785 fő) és a fővárosiaké (2397 fő). Az Arad megyei születésű lakosok száma is viszonylag magas (1576 fő), illetve az átlagnál magasabb számban voltak jelen a Csongrád megyei születésű lakosok is (284 fő). A többi vármegye lakói ennél sokkal kisebb arányban képviselték magukat. Végül pedig viszonylag nagy számban találunk a Monarchia nyugati részén született lakosokat (1075 fő), közülük a legtöbben Alsó-Ausztriából származtak. Ezenkívül a népszámlálás idején 256 külföldi állampolgár is tartózkodott a városban.<sup>2</sup>

<sup>1</sup> Vö. Csomós 2009: 100–101.

<sup>2</sup> Népszámlálás 1891: 29, 37.

A népszámlálás lajstromai nem adnak lehetőséget a népáramlás megyén belüli irányainak egyértelmű meghatározására, valószínűsíthető azonban, hogy a vándorló megyei lakosság nagy része Temesvár városát célozta meg. A város 1880–1890 között 18,5%-os növekedéssel számol, ekképpen 1890-ben a lakosság 50%-a Temes megyén kívül született. Ismeretes, hogy a dualizmus kori népszámlálások a lakosság anyanyelvét vették alapul a nemzetiség meghatározásánál, így nehéz pontosan kimutatni a város etnikai összetételét, azonban bizonyos tendenciákat így is ki lehet következtetni a népszámlálás kérdőíveiből.

Noha a város német ajkú lakosságának dinamikája kisebb növekedést mutat a magyarokéhoz képest, 1880–1910 között mégis körülbelül 57%-kal nőtt, majd pedig az 1930-as évekig megtartotta demográfiai többségét a német az egyéb népcsoportokkal szemben.<sup>3</sup> Míg 1880-ban a német lakosság 56,6%-át képezte a város összlakosságának, addig 1910-re arányuk 43,6%-ra apadt. Kiugró növekedést mutatott ehhez képest a magyar lakosság, aminek összetett okai voltak. A fenti időintervallumban a magyar népesség 22%-ról 40,5%-ra nőtt. A román anyanyelvű lakosság száma 1880-tól alapjában véve megkétszereződött 1910-ig, aránya azonban az összlakosságon belül visszaesett 10%-ról 9,5%-ra. Végül a szerb lakosság 60%-os növekedést mutat, mindeközben arányuk a városban 5%-ról visszaesett 3,5%-ra. Amennyiben nem vesszük figyelembe a nyelvtudás minőségét és megbízunk az 1890-es népszámlálás adataiban, a temesvári szerbek 43,95%-a, a németek 40,12%-a, a románok 26%-a tudott kommunikálni valamilyen szinten magyarul.<sup>4</sup>

A felekezeti megoszlás 1890-ben a következő képet mutatta: 68,1% római katolikus, 1,53% görög katolikus, 12,19% görögkeleti, 2,81% evangélikus, 2,81% református, 12,21% izraelita hitvallású volt. A város foglalkozási szerkezete jelzi a modernizáció irányát, így 1890–1910 között az iparban alkalmazottak aránya 19%-ról 39%-ra, a közszolgák és szabad foglalkozásúaké 7,4%-ról 10,4%-ra, a hiteléletben dolgozóké 4,8%-ról 10,3%-ra, a közlekedésben foglalkoztatottak aránya pedig 5,6%-ról 9,5%-ra nőtt.<sup>5</sup>

Dél-Magyarország városainak nemzetiségi összetétele hasonló képet mutat a temesvárral, így a Temes megyei városokban Versec törvényhatósági jogú városban és Fehértemplom rendezett tanácsú városban anyanyelvük szerint 50% körüli német többség élt, 30%, illetve 17% szerb kisebbséggel. A magyarok aránya 14%, illetve 10% volt. Torontál megye rendezett tanácsú városaiban a szerb nemzetiség aránya dominált: Pancsován a megyeszékhelyen 40% körüli aránnyal, Nagybecskerekén 34%-kal, Nagyikindán pedig abszolút többséggel, 52%-kal.<sup>6</sup> Pancsován jelentős (35%) német kisebbség élt, a másik két városban pedig 35, illetve 22 %-nyi magyar és 26%, illetve 21% német. Végül pedig Krassó-Szörény két rendezett tanácsú városában, Karánsebesen, a dél-magyaror-

<sup>3</sup> Munteanu–Munteanu 2002: 150–151.

<sup>4</sup> Népszámlálás 1891, 1900, 1910.

<sup>5</sup> Munteanu–Munteanu 2002: 165.

<sup>6</sup> Kókai 2000: 162–192.

szági románok spirituális központjában a románok 49%-os többségben voltak a 30%-os német és a 17%-os magyar kisebbséggel szemben.<sup>7</sup>

Amennyiben Dél-Magyarország népességi megoszlását regionálisan (tehát nem megyénként) nézzük, a helyzet megváltozik, a régió etnikai térképe a következő: a keleti részben (Krassó-Szörény és Temes megye keleti része) homogén blokkot képeztek a románok, a régió nyugati felét (Torontál és Temes egy része) a nemzetiségek keveredése jellemezte, az északnyugati részen egy relatív többségű német, a délnyugati részen pedig egy viszonylag egységes szerb tömbbel. 1910-ben az akkor 1 582 133 népességű régió 15,3%-át képezte a magyar lakosság. Többségben voltak a románok 34,7%-kal, a németek aránya 24,5%, a szerbek pedig 18%. A fennmaradó 4,5% a szlovák, bolgár, cseh, karasován, horvát és ruszin nemzetiségekből tevődött össze.<sup>8</sup> A fenti adatokból egy meglehetősen heterogén lakosságú országrész tárul elénk, ahol a románok tették ki a relatív többséget. A magyar lakosság nagy része városon élt, azonban egyikben sem alkotta a többségi etnikumot.

Az alábbi tanulmányban bemutatom, hogy a helyi és az országos hatalom kulturális asszimilációs törekvései hogyan jelentek meg egy civil egyesület működésében. Megvizsgálom továbbá, hogy Temesvár városának különböző nemzetiiségei milyen szerepet játszottak az egyesület működésében. Az egyesület tagsági összetételének segítségével választ keresek arra, hogy kik és milyen szándékkal támogatták annak céljait, ezáltal nyíltan kimutatva lojalitásukat a magyar állameszme iránt.

A korszak politikai hatalma is felismerte, hogy az ország városai a nyelvi-kulturális asszimiláció műhelyei, „a magyar nemzet szupremációjának biztosítékai”.<sup>9</sup> Így a természetes magyarosodás, illetve az irányított asszimiláció elsősorban a városokban kibontakozó folyamatként jelent meg. Míg az első esetében az urbanizáció képezte a leghatékonyabb mozgatórugót, a kulturális asszimiláció hatékonysága bizonyos alfabetizációs szintet feltételez. A vármegyei hatalmi elit minden megnyilvánulást támogatott, amely sikerrel fel tudta kelteni a nemzetiségiek figyelmét a magyar nyelv és kultúra iránt.<sup>10</sup> Azonban az iskolázottsági szint egyenlőtlen volt Magyarország nemzetiségei körében. Országos viszonylatban mély volt a szakadék egyrészt a katolikus németek és magyarok, másrészt a görögkeleti szerbek, illetve a görögkeleti és görög katolikus románok között. 1880-ban 57%-kal a németeknél volt a legnagyobb az írni-olvasni tudók aránya, s egyben a német volt az egyetlen etnikum, mely átlépte az 50%-os alfabetizációs határt, a magyarok e téren 44,4%-on álltak ekkor. A mutató 1910-re a néme-

<sup>7</sup> Kókai 2000: 162–192.

<sup>8</sup> Kókai 2000: 162–192.

<sup>9</sup> Hanák 1974: 529.

<sup>10</sup> 1902-ben a Délvidéki Nemzeti Szövetség igazgatóságán Perényi Adolf főreáliskolai tanár fölvetette a magyar nyelvű tanfolyamok létrehozásának ötletét az idegen ajkú polgárok körében. A választmány kételkedéssel fogadta az ötletet, ám mégis megszervezte a tanfolyamot, amelyre végül meglepően sokan jelentkeztek (Bellai 1904: 62–64).

teknél 70,7%-ra, a magyaroknál 67,1%-ra nőtt. Az alfabetizációs szint másik végén helyezkedtek el a szerbek, akiknek 1880-ban 18,9%-a tudott írni-olvasni. 1910-re ők mutatták a leglátványosabb növekedést, amikor az írni-olvasni tudók aránya meghaladta az 51%-ot. A legalacsonyabb a románok alfabetizációja volt, hiszen 1880-ban 9,2%-uk tudott írni-olvasni, míg 1910-ben is csak 28,2%-uk.<sup>11</sup>

Az asszimilációs folyamat leghatékonyabban az oktatás területén zajlott. A 19. század hetvenes éveitől törvények sokasága célozta meg a magyar nyelv szupremációjának biztosítását, elsősorban az oktatásban. Lokális szinten a helyi hatóság még 1874-ben elrendelte, hogy a tantárgyakat német és magyar nyelven oktassák, azonban felelni az órákon kizárólag magyarul lehetett. Noha több német tanult a városban, 1890-ben egy helyi rendelet kimondta, hogy németül csupán a német nyelvet mint tantárgyat taníthatják.<sup>12</sup>

Amennyiben megvizsgáljuk a Borovszky-féle monográfiában 1914-ben megjelent, Bellai József városi tanácsos által Temesvár közoktatásügyéről írt jelentést, a következő kép tárul elénk: Temesvár 80 tanintézetében, az óvodáktól a hittani főiskoláig összesen 11 253 gyermek és fiatal tanult. 6473 tanuló német anyanyelvűnek vallotta magát, 5885 magyarnak, 1166 románnak, 632 pedig szerbnek. Az összeírás szerzője büszkén jelentette: „a magyarosodás ez iskoláink útján mennyire terjed, kitűnik abból, hogy a múlt tanévhez képest, 460 tanulóval több vallotta magát magyar anyanyelvűnek”.<sup>13</sup> Ha hiszünk ezeknek a számoknak, az éves 4,5%-os asszimilációs arány a gyerekek és fiatalok körében nagynak számít. Tovább folytatva gondolatmenetét, Bellai kijelenti:

„[az] aránylag rövid idő alatt lefolyt céltudatos kultúrmunkát mindenkor és mindenben siker koronázta, úgy hogy a felső oktatást nem tekintve, alig van tudományos, népnevelési és nemzeti közművelődési intézmény, mely Temesváron meg ne honosult volna. Ennek a sikernek köszönhető, hogy városunkban, a hol a múlt század ötvenes éveiben a lakosságnak csak 12%-a volt magyar, de még 1881-ben is csupán 43% tudott magyarul, ott ma már 70%-nál többen beszélnek és használják a magyar nyelvet.”<sup>14</sup>

Huszonöt év távlatában a szerző szerint 1880 körül a város lakosságának csupán mintegy 40%-a beszélt magyarul. Ezért ebben az időszakban a helyi hatóságok a civil szervezetek támogatásával próbálták felgyorsítani a magyar nyelv elsajátítását (kiszélesítve általuk a célközönséget a magyarul nem beszélő felnőttek irányába is), a kulturális asszimilációt, ami lényegbevágó lépésnek számított a teljes beolvadás felé.

Beksics Gusztáv, a magyar liberális nacionalizmus ismert ideológusa szerint az asszimilációs folyamatban egy meghatározott irányvonalat érdemes követni:

<sup>11</sup> Nagy 2002: 54.

<sup>12</sup> V. Windisch 1964: 651.

<sup>13</sup> Bellai 1914.

<sup>14</sup> Bellai 1914.

a felszínes tömeges beolvasztás helyett inkább az irodalom, a tudomány, az ipar és a kereskedelem célzott magyarosítása vezethet kézzelfogható sikerekre. E célt leginkább a városi németek elmagyarosítása által vélte elérhetőnek, akik a legkisebb ellenállást fejtették ki a magyar állameszmével szemben. S mivel a németek nagy része városon élt, az asszimiláció e fázisát városi folyamatként látta Beksics. A város volt szerinte a leghatékonyabb természetes asszimilációs mozgatóerő.<sup>15</sup> A városi asszimilációs folyamattal kapcsolatban egyébként Beksics a következő nézetet vallotta: Magyarország annak köszönhetette vegyes dualizmus kori nemzetiségi összetételét, hogy az országban nem alakult ki egy, a nyugati országokéhoz hasonlóan fejlett középkori városhálózat, amely képes lett volna magába olvasztani a vidéken élő nemzetiségeket. Beksics elképzelése szerint az ország területén tizenkét „magyar” város tervszerű kiépítésére lett volna szükség: „Egy tucat nagy és magyar város biztosabban fenntartja a magyar nemzetet [...]. S a város nemcsak konzervál [...], hanem fejleszt is.”<sup>16</sup> Ezek valóságos „magyar kultúrájú központok” lettek volna, amelyek intenzív iparosodásuknak, s az ennek hatására kialakuló mobilitásnak köszönhetően alkották volna a leghatékonyabb természetes beolvasztó erőt. Ezek a magyar központok Beksics szerint a Felvidéken Pozsony, Kassa és Trencsén, Erdélyben Kolozsvár, valamint a dél-erdélyi városok: Brassó, Nagyszeben és Gyulafehérvár, a Partiumban Arad, Nagyvárad és Máramarosziget, Dél-Magyarországon pedig Temesvár és Lugos lettek volna.<sup>17</sup> A folyamat első lépéseként ezeket a városokat kellett volna magyar többségűvé alakítani.

A fenti elképzelésekkel szemben azonban a nemzetiségi megoszlás tekintetében Szeged tűnt a Dél-Alföld legerősebb „magyar” centrumának, s a 20. század eleji nemzetiségi mozgalmak megélnkülésének köszönhetően a Tisza-parti várost szánták az idegen ajkú Délvidék magyarosítási hídfőjének, így nem lehetett véletlen, hogy a regionális elsőbbségért vívott harcban inkább Szegedet pártolták a „német” Temesvárral szemben.

E törekvések folyamatába illeszkedik többek közt Szeged küzdelme a századfordulót követően egy állami egyetem alapításáért, amely a szegedi elit szerint városukat illette volna meg leginkább. Ezzel kapcsolatban így érvel Striegl József szegedi hírlapíró: „a szóbajöhető vidéki empóriumok közül Debrecen egy magyar tenger kellős közepén áll, Temesvár most is német, még Pozsony túlságosan a határon van, Bécs periferiájába esik, míg Szegedet, tudjuk, mindenfelől mossák a nemzetiségi hullámok, amelyek csak úgy kiáltanak a magyar kultúrának egy oly világitó tornya után [...]”<sup>18</sup> A város így is igen fontos „kultúrunkát” végez a déli országrészen – még akkor is, ha egy temesvári cikkíró a *Buda-pesti Hírlap*ban megjegyezte: „vonzereje csak Torontál és a Bácska felső részére

<sup>15</sup> V. Windisch 1964: 657.

<sup>16</sup> Beksics 1883: 45–48.

<sup>17</sup> Beksics 1883: 48.

<sup>18</sup> Striegl 1910.

hat ki”.<sup>19</sup> Ezzel szemben Striegl véleménye szerint a „Délvidék megmagyarosításának legtermészetesebb középpontja Szeged”, melynek iskoláiba még a Temesvár közeli német szülők is viszik gyerekeiket a magyar nyelv elsajátítása végett.<sup>20</sup>

A két város regionális elsőbbségért folytatott vetélkedésének egy másik epizódja a közművelődés terén zajlott le. A Temesvári Magyar Nyelvet Terjesztő Egyesület (TMNTE) 1885-ben tartott közgyűlésén felmerült az a lehetőség, hogy a délvidéki megyék erdélyi és felvidéki mintára létrehozzák temesvári székhellyel a Délmagyarországi Magyar Közművelődési Egyesületet (DMKE).<sup>21</sup> Hat évvel később a TMNTE szervezésében Temesváron tartott, kongresszusnak beharangozott „közművelődési értekezleten” a jelenlévők még mindig nélkülözhetetlennek tartották a DMKE alapítását, azonban az időközben megkezdődött országgyűlési választások lekötötték az államapparátusban tevékenykedő tagok idejét, illetve a lokális politikai elit képviselőit körültekintőbb lépésekre kényszerítették „e hazafias ügyben”, tekintettel a nemzetiségek érzékenységeire.<sup>22</sup>

Ez esetben a két város közti rivalizálásból Szeged került ki győztesen, s így végül 1904-ben a DMKE-t a Tisza-parti városban alapították meg. Niamessny Mihály, Temesvár volt főügyésze a DMKE 1936-os közgyűlésén tartott értekező beszédében nosztalgiával idézi fel a békebeli „nemes versengés korából való” egyesületalapítást. Elmondása szerint a „torontáliak” megkeresték Temesvár polgármesterét a regionális, délvidéki közművelődési egyesület alapításának ügyében. Szempontunkból a merev, elutasító válasz volt figyelemre méltó. Telbisz Károly polgármester szerint „Szeged legyen az Alföld gravitacionális pontja, ellenben a Délvidéken az elsőbbséget Temesvárnak követelte és e tekintetben még árnyalatokban sem tett koncessziókat”.<sup>23</sup> A Délvidék elnevezésen feltehetően a három bányászati megyét értette – Temest, Torontált, illetve Krassó-Szörényt, ahol a külön alakult történeti múlt folytán a kollektív lokális identitás egyfajta *regio separatum*ként tekintett saját magára, melynek Temesvár volt a tradicionális központja.

1878-ban jelent meg Grünwald Béla *A Felvidék* című broszúrája, mely ideológiai hátszelet biztosított a magyar kultúrfölényt hirdetőknél és a nemzetiségek beolvasztása híveinek. Grünwald állami szabályozással sürgette a tervszerű nemzetiségi asszimilációt, tízmillió magyar nemzetet vizionálva.<sup>24</sup> Grünwald röpirata országszerte elindította a nacionalista megmozdulások új hullámát, aminek közvetlen eredménye a Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület (FEMKE) 1882-es megalapítása volt, s a röpirat hatására országszerte alakultak nyelvterjesztő és közművelődési egyesületek a magyar nyelv és kultúra terjesztésére.<sup>25</sup>

<sup>19</sup> Striegl 1910.

<sup>20</sup> Striegl 1910.

<sup>21</sup> Lendvai 1909: 56–58.

<sup>22</sup> Lendvai 1909: 69.

<sup>23</sup> Niamessny 1937: 4–5.

<sup>24</sup> Szarka 1999: 69–70.

<sup>25</sup> Szarka 1999: 70.

Noha a FEMKE-vel szinte egyidejűleg jött létre, a Temesvári Magyar Nyelvet Terjesztő Egyesület alapítói egy konkrét eseményhez kötötték az egyesület létrehozását: 1882-ben a Deutscher Schulverein<sup>26</sup> felhívást intézett a délvidéki német lakossághoz a német nemzeti öntudat felébresztésére, egyúttal a magyar oktatáspolitiká ellen. A temesvári magyar elit ezt a megnyilvánulást jogtalanának, a pángermán agitáció nyilvánvaló megmutatkozásának vélte, amit véleményük szerint csírájában el kell fojtani. Róth Nándor városi főügyész felhívása nyomán Temesváron és néhány délvidéki városban tiltakozó tüntetéseket szerveztek a Schulverein jogtalanának vélt beavatkozása ellen.<sup>27</sup>

A fenti eseményeket követően Stumpfoll Ede, dr. Róna Ignác, Steiner Ferenc és Elter János temesvári német ajkú lakosok szervezésének köszönhetően 1882. szeptember 10-én megtartották a TMNTE alakuló közgyűlését.<sup>28</sup> A 150-170 fős összejevetelen Babusnik Ágostont, a temesvári takarékpénztár igazgatóját, a helyi nagypolgárság befolyásos tagját választották elnöknek. Ahol csak lehetett, a társaság folyamatosan hangsúlyozta az alapítók nem magyar származását, mindazonáltal „hazafias érzelmét” és lojalitását a magyar állameszme iránt: „az alig 42 napos egyesületnek máris 409 tagja van [...]. Az egyesületi tagoknak csupán egy ötöd része magyar nevű, a többi túlnyomó részben német nevű és német ajkú.”<sup>29</sup> Az idézett kijelentés alapján feltételezem – és a taglisták is erre utalnak –, hogy a németen kívül más kisebbség nem nagyon tódult az egyesületbe. A fenti jelenség megegyezik azzal a kiegészítés után megindult országos folyamattal, melyet Katus László a 18. században Magyarországra telepített németek asszimilációja újabb korszakának nevez. A kiegészítés után a németek részesei voltak a város modernizációjának, magyarosodásuk társadalmi felemelkedést hozott számukra, s részben a köztisztviselői szakma, az értelmiségi pályák, részben pedig az iparosodásnak köszönhetően létrejött új szakmák felé terelte életútjukat. A 19. század utolsó harmadától az asszimilálódott sváb polgárság teljes mértékben magáévá teszi a magyar állameszmet, megvédi hazája politikáját – még a német területről indított támadások ellen is, ahogyan ez kiderült a Schulverein-vita esetében is –, végül pedig saját maga is részt vesz az asszimilációs folyamatban.<sup>30</sup>

A TMNTE meghirdetett célja volt a „magyar nyelv és a nemzeti közművelődés terjesztése”, elsősorban Temesváron, ám ennél szélesebb körben, Temes

<sup>26</sup> Az osztrák-német egyesület 1880-ban jött létre az osztrák nyelvtörvény nyomán, célja volt a lehető legtöbb helyen német nyelvű iskolák alapítása, a meglévők anyagi támogatása, valamint a pedagógusok bérének szubvencionálása a Monarchia területén kisebbségben élő német lakosság településein, és ahol ezt közpénzen nem lehetett megvalósítani.

<sup>27</sup> Lendvai 1909: 5–7.

<sup>28</sup> Az alakulás kapcsán született legenda szerint Brankovics György temesvári szerb görögkeleti püspök megérkezése alkalmával a városi fogadóbizottság üdvözlésére hibátlan magyarsággal válaszolt. Az esemény élénk diskurzus tárgya lett, mondván, ha a szerb püspök ilyen jól megtudott tanulni magyarul, miért ne tanulhatnának meg a temesváriak is? Így egy szűkebb baráti kör tevékenykedni kezdett „a magyar nyelv és hazafias szellem gyorsabb elterjesztése érdekében” (Lendvai 1909: 3).

<sup>29</sup> Lendvai 1909: 8–13, 19–20.

<sup>30</sup> Katus 1997.

megye lakosai között is.<sup>31</sup> Az egyesület nem is burkoltan lényegében lokális szinten próbálta megvalósítani civil eszközökkel a magyar kormány asszimilációs politikáját. E célokat magyar nyelvű tanfolyamok, irodalmi estélyek és felolvasások szervezésével kívánták elérni. Az ilyesfajta tevékenységek eredményessége azonban bizonyos szintű érdeklődést kívánt meg a magyar kultúra iránt az asszimiláló csoportok részéről.

A TMNTE odafigyelt a gyermekek magyar szellemben való nevelésére is, vagyis kiseddévők alapítását, illetve a már létezők segélyezését tervezték. Külön figyelmet fordítottak a magyar kultúra árvák körében történő népszerűsítésére a különféle internátusok anyagi támogatásával. Ennek érdekében különböző (pénz-, illetve magyar nyelvű könyvjutalommal járó) pályadíjakat hoztak létre a magyar nyelv és kultúra elsajátításában elért kiemelkedő eredmények támogatására. Emellett fontos volt számukra „általában minden a magyar nyelv és a nemzeti közművelődés terjesztését célzó intézmény felkarolása és támogatása”, azaz jószerével mindegy volt, milyen (civil) eszközöket vett igénybe az adott szervezet, a kitűzött cél számított: a nem magyar ajkú népcsoportok nyelvi asszimilációja, ami előfeltétele volt a teljes beolvasásnak. Az egyesület céljai és eszközei azonosak voltak a Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesületével.<sup>32</sup> Előbbiek megvalósítása érdekében a TMNTE 1883-ban publikálta irányelveit és feladatait.<sup>33</sup> A röplap bevezető soraiban elutasított mindenfajta „chauvinista” megnyilvánulást, s csupán szabad akaratból kívánta „megszeretetni” [sic] a magyar nyelvet és kultúrát a Dél-Magyarországon élő népekkel, illetve erősíteni lojalitásukat a magyar állameszme iránt.

A fent említett nemzeti gyermekkertekben, valamint az iskolákban hangsúlyos szerepet szánt az egylet a „nemzeti érzelmű” nőknek. Bizakodtak megnyerő erejükben, és úgy vélték, hogy a nők szélesebb körű társadalmi érintkezéssel rendelkeznek – magyar nyelvű társas összejövetelek, felolvasások, szavatelok és zenei estek szervezését várták tőlük:

„Bizonyára hölgyeink helyes érzéke és finom női tapintata [...], minden tekintettel a célra vezető leggyakorlatibb eszméket, eszközöket és határokat fogják a követendő utakat illetőleg kijelelhetni, s a gyerekeik magyar nyelvű megoktatása végett eddig dívó és dicséretes magyar cselédségtartás mellett a felnőttek és idegenek magyarosítása érdekében, egyéb helyes és egészséges elvek és tervek érvényesítését is javaslatba hozhatni és azok életvalóságra emelését elősegíteni.”<sup>34</sup>

Az egyesület olyannyira komolyan vette feladatát, hogy a nők vonzerejét is „bevetette” céljai megvalósítása érdekében. 1883-ban külön egyleti bizottság jött létre a nők eredményes toborzására. Nem tudhatjuk, milyen mértékben járt

<sup>31</sup> ANR DJT Fond Primăria Municipiului Timișoara. Alapszabály, 1899.

<sup>32</sup> Szarka 1999: 71.

<sup>33</sup> Pontelly 1883.

<sup>34</sup> Pontelly 1883: 4–5.



sikerrel, mivel sajnos az 1883 utáni időszakból nem maradt fenn egyetlen tagjegyzék sem, amely alapján meg tudtam volna figyelni a női tagok belépésének dinamikáját.

A fontos feladatok közé tartozott a virilisek megnyerése a „nemzeti érdek” számára. A 19. század utolsó negyedében a helyi elit a Társaskörbe tömörült, „melyben városunk és megyénk színe-java egyesülve van”.<sup>35</sup> A virilisek megnyerése több szempontból is jelentősnek bizonyult, egyrészt megjelenésük a tagsági listákon elvileg hozzájárult az egyesület anyagi stabilitásához, másrészt nagyobb arányú jelenlétük növelte a TMNTE renoméját, s ezáltal vonzóbbá tehető az egyesület egyéb illusztris személyek számára. Nem utolsósorban pedig a szervezet felhasználhatta a befolyással bíró tagok helyi vagy központi kapcsolatait saját javára, legfőképpen az állami segélyek megszerzése terén. Nincs adatunk arra, hogy milyen sikerrel járt az effajta tagtoborzás, nem maradt fenn korabeli virilislista, amellyel össze lehetne vetni az egyesület tagságát, azonban az 1883-as taglistán szereplő 138 alapító jelenléte bizonyos sikert mutat a jómódú személyek egyesületbe történő csábítása terén. Igaz, pusztán jelenlétük nem járt feltétlenül anyagi előnyökkel, mivel a korabeli magyarországi egyesületek egyik sajátossága a szélesen elterjedt rendszeres tagdíj befizetésének elmaradása volt.

A nyelvi-kulturális asszimiláció folyamata szorosan összefügg a magyar nyelvű színjátszással. A század elején a magyar nyelvű színészetért vívott harc a nemzeti mozgalom részét képezte, a század végén már a nyelvi asszimiláció egyik hatékony eszközének tartották a színjátszás magyarosítását. A folyamatot először a pesti német színház esetén tapasztalhatjuk: a német színház színvonala híres volt, 1880-ban a hatóságok mégis be akarták záratni a német nyelvű intézményt. Belföldi és külföldi nyomásra végül leállították az intézkedést, azonban miután az épület 1889-ben leégett, már nem építették újjá.<sup>36</sup> A TMNTE vezetőségének lelki szemei előtt a budapesti példa lebegett, így szerintük „a nemzeti színház és a népszínház majdnem annyit tett a főváros magyarosításáért, mint a közoktatás. Pedig a nemzeti színház színvonalát össze sem lehet hasonlítani a régivel. [...] a népszínház pedig művészi szempontból éppen sok kívánni valót hagy fenn. És a magyarosításra mégis mind a kettő rendkívüli mérvben közrehatott.”<sup>37</sup> Temesváron viszonylag magas volt a színjátszás színvonala, de problémát jelentett, hogy mivel ez többnyire német nyelven zajlott, a magaskultúra magyar nyelven nem volt hozzáférhető. Temesváron működtek ugyan magyar színtársulatok, ám színvonaluk kétséges volt a németekéhez képest. A magyar nyelvű színjátszás fejlesztése érdekében a TMNTE támogatta a Temesvári Színügy Gyámoltó Egylet megalapítását, amelyet működése alatt az erkölcsi támogatás mellett rendszeresen szubvencionált anyagilag is.<sup>38</sup> A helyi színművészet színvonalának

<sup>35</sup> Pontelly 1883: 7.

<sup>36</sup> V. Windisch 1964: 652.

<sup>37</sup> Pontelly 1883: 16.

<sup>38</sup> Lendvai 1909: 45–46. Érdekes jelenségnek lehetünk tanúi, ugyanis nem szokványos, hogy egy egyesület céljai elérése érdekében egy másikat anyagilag támogat.

javítása mellett a főváros és más magyarországi nagyvárosok magyar nyelvű társulatainak befogadását is támogatták.

Noha a TMNTE szorgalmazta a vidéken alakuló közművelődési egyletek alapítását, Beksics Gusztáv elképzeléseinek megfelelően inkább Temesvár városának magyarosítására összpontosítottak, ami magától megmozgatta volna a természetes asszimilációt a város vonzáskörzetében is. Ennek érdekében az egylet vezetősége szorosabb kapcsolatot szorgalmazott a városi és a megyei intézmények között. Figyelemre méltó azonban, hogy miként képzelték el az egylet tagjai a magyarosítás megvalósítását, illetve milyen történeti korhoz hasonlították azt: eszményképük a Római Birodalom volt, amely az elfoglalt óriás területeken latin városokat alapított, intézményei pedig a legyőzött népek olvasztótégelyét jelentették.

„A leghatalmasabb beolvasztó eszközt azonban a városok képezték. A római állambölcsesség teljes tudatával azok úgy politikai, mind grammatikai hatásának. Azért alapított városokat, szemben a meghódítottak városaival. A politikai hatóságokat ezekből áttette a római és latin nyelvű városokba. S a pazarlásnak nincs ahhoz fogható példája, mint szoktatta a városi élethez Róma távoli provinciáinak távoli lakosait is. Színházak, cirkuszok, közfürdők, népünnepek, monumentális építkezések mind a római uralom és nyelv megkedveltetésére voltak számítva.”<sup>39</sup>

Azaz Dél-Magyarországon is az erős és fejlett városok képezték volna a magyar kultúra hídfőit a nemzetiségi területek sokaságában, s e városok vonzáserejűvel a természetes asszimilációt idézték volna elő.

Beksics elképzeléseiből kiindulva, azokat hosszan idézve<sup>40</sup> és tovább finomítva, a TMNTE nem pusztán Temesvár városának magyarosítását tűzte ki célul, hanem a dél-bánsági nemzetiségek által sűrűn lakott vidéken egy új magyar ipari és kereskedelmi város létrehozását javasolta, a Habsburg Birodalom 18. századi lakosságtelepítéseihez hasonlóan, amely első szakaszában a moldvai csángók betelepítését célozta volna meg.<sup>41</sup> Az új város egyfajta „magyar szigetként” valóságos hajtóereje lett volna vonzáskörzete asszimilálásának. Ez a képzeletbeli, „millenniumot megörökítendő új város” a nyersanyagokban gazdag Hátszegi-medencében jött volna létre. A kistérséget „keletről környékező aranyági arany- s a petrosényi kőszén- és nyugatról a hátszegi völgyet bekerítő, hunyad-megyei vasbányák” vették volna körül, melyet „aztán vasuttal, a felső Vörös-Torony szorosán keresztül Karánsebesen át, a magyar Birminghammel,

<sup>39</sup> Pontelly 1883: 23.

<sup>40</sup> Az általam többször idézett Beksics Gusztáv említett művében ezt a következőképpen fejté ki: „A városok emelése vagyis valódi városok teremtése egyáltalán kell, hogy célja legyen a magyar politikának. És nem csak nemzeti, hanem egyszersmind gazdasági érdekek miatt is [...]” (idézi: Pontelly 1883: 37–38).

<sup>41</sup> Pontelly 1883: 34–35.

Resiczával és Lugossal lehetne összekötni”.<sup>42</sup> A fentiekből is látszik, hogy az egyesület tagjainak mennyire irreális elképzelései voltak a korszakban a magyarországi nemzetiségi kérdés megoldásáról.

Az egyesület alapszabálya fontos információkkal szolgál a kitzűzött célokról s ezek elérésének eszközeiről, amelyek számos esetben nem fedték a valóságot – a célok és a valós tevékenység között olykor elég nagy különbség alakult ki.<sup>43</sup> A szervezet anyagi háttérének vizsgálata fedi fel a meghirdetett célokon túl az egyesület valós tevékenységét, így céljaik elérése szempontjából alapvető volt a biztos anyagi háttér megteremtése, melynek érdekében – mai szóhasználatlál élve – jól kidolgozott „marketingtevékenységre” volt szükségük. Ezen a téren a vagyonnal rendelkező személyek egyesületbe vonzása számított elsődlegesnek. Emellett nélkülözhetetlen volt az állami, és mindenekelőtt a magántőke szubvencionálása. A szervezett segélyszerzés jelentőségét és hatékonyságát a vezetőség korán felismerte. 1884-ben a közgyűlés körlevélben megfogalmazott támogatási kérelemmel fordult Magyarország valamennyi pénzügyminisztériumához és részvénytársaságához. A kampányt nem mondhatjuk eredményesnek: noha az ország minden pontjáról nem kevesebb mint 31 pénzügyintézet és magáncég reagált a felhívásra, azonban az adományokból összegyűlt 555 forint még a színügy éves anyagi segélyezésére sem volt elég.<sup>44</sup>

Az egyesület egyik legfontosabb támogatója természetesen Temesvár városa és Temes vármegye közönsége volt, azonban mellettük a támogatási kérelemre számos magánszemély is pozitívan reagált; Batthyány Zsigmond gróf például felajánlotta buziási telkének egy részét egy gyermekkert létrehozására.

A TMNTE egyik kimagasló tevékenysége a magyar nyelvtanfolyamok szervezése volt a magyarul nem beszélő lakosok számára. A három nagy temesvári városrészben, a Belvárosban, a Gyárvárosban és a Józsefvárosban külön oktatók vezetésével indultak ilyen kurzusok. Ezek a Gyárvárosban olyan sikeresnek bizonyultak – 1882-ben kétszáznál is többen jelentkeztek –, hogy külön kezdő és haladó csoport felállítására volt szükség. A képzésen a Nagy János-féle *Praktischer Lehrgang der ungarischen Sprache*, illetve a Füredi Ignác-féle *Praktische Lehrmethode der ungarischen Sprache* tankönyveket használták.<sup>45</sup> Ez elárulja, hogy a tanfolyam többnyire német anyanyelvű hallgatók érdeklődését keltette fel, illetve a német nyelvű tankönyvet feltehetően tudták használni a nem német nemzetiségű diákok is; Temesváron ugyanis a német nyelvű hírlapok túlsúlyából,<sup>46</sup> illetve a német színjátszás vezető helyzetéből ítélve a 19. század végén továbbra is elter-

<sup>42</sup> Pontelly 1883: 35–37.

<sup>43</sup> Papházi 1997: 38–40.

<sup>44</sup> Többek közt pénzügyintézetek és magáncégek Budapestről, Debrecenből, Miskolcraól, Nyíregyházáról, Pécsről, Rimaszombatról, Szegedről, Tordáról, Törökszentmiklósról stb. (Lendvai 1909: 38–39).

<sup>45</sup> Lendvai 1909: 16.

<sup>46</sup> Berkeszi 1900.

jedtebb volt a magyarnál a német mindennapi használata a románok, szerbek, szlovákok, bolgárok elitjeinek körében is.

1. táblázat

*A Temesvári Magyar Nyelvet Terjesztő Egyesület által indított magyar nyelvű tanfolyamok hallgatóinak száma (1882–1885)*

Városrészek	1882–1883		1883–1884		1884–1885
	Férfiak	Nők	Férfiak	Nők	Férfiak-nők vegyesen
Belváros	84	18	32	22	61
Gyárváros	99	103		47	25
Józsefváros	76	26		70	41
Összesen	259	147		171	127

*Forrás:* Lendvai 1909: 15, 17, 37, 46.

Amint az az 1. táblázatból kiderül, a magyar nyelv iránti fogékonyság az első tanévben bizonyult a legnagyobbak, ekkor 406 hallgató iratkozott be a tanfolyamra. A többnyire németek által lakott Gyárvárosban kétszer annyian érdeklődtek a kurzusok iránt, mint a többi városrészben. Az első évben még készült külön-külön felmérés a női és férfi hallgatók között, ami elárulja, hogy összességében majdhogynem egyező számban látogatták az órákat, azonban a városrészek között eltérések mutatkoztak: a belvárosban és a Józsefvárosban, ahol túlnyomóan a magyar és a német lakosság koncentrálódott, átlagban négyszer több férfi volt fogékony a magyar nyelv és kultúra iránt. A következő két évben a tanítványok száma folyamatosan csökkent, a leginkább szembeötlően a Gyárvárosban, ahol az 1884/85-ös tanévben 25 főre csökkent a diákok száma.

Működése harmadik évében, anyagilag megerősödve – a tagság közel 730 főre duzzadt! – a TMNTE elindíthatta fiókegyleteit, gyermekmenhely- és kisdédóv-alapító, illetve -támogató programját. Ennek érdekében részletes útmutatót tettek közzé az ilyen típusú szervezetek létrehozásának megkönnyítésére.<sup>47</sup> Eszerint ahol legalább 20 tag jelentkezett, ott lehetségessé vált egy fiókegylet alapítása. A filiálék elsődleges feladata a vidéki tagok toborzása, valamint adott esetben egy gyermekkert működtetése volt. A fiók három taggal képviseltette magát az „anyaegylet” közgyűlésein.

A kisdédóvók számítottak a nemzeti nevelés leghatékonyabb eszközeinek. A gyermekkertek egész évben folytatták tevékenységüket, ahol pedig nem volt erre lehetőség, ott csupán nyári működésű menhelyek lehettek. Az érdeklődő községek igénybe vehették az egyesület által közzétett részletes alapítási ütemezést:

<sup>47</sup> Például a következő témakörökben: útmutatás a magyar nyelvterjesztő egyleti fiókegyletek alapítására nézve; a fiókegyletek alapítása; a fiókegyletek hivatása; a fiókegyleti közegek és azok teendői; a fiókegyletek kapcsolata a központi eglyettel; a gyermekmenhely hivatása és célja; mit kell tennünk, ha nyári gyermekmenhelyet akarunk felállítani stb. (Lendvai 1909: 25–35).

„Keressünk egy alkalmas nőt [...], ezért adunk neki 10 forintot havonként, vagy ennek egyenértékét természetményekben. Egy községbeli, a ki vagyonosabb, szíveségből, vagy pedig csekély díjért gyümölcsös kertjének egy részét adja ide. A kertnek egy része fölött deszkából árnyékfedeleket csinálunk, hogy a gyermekek esős időben játszhasanak alatta. A gyermekek ételéből jut a menhely vezetőjének is. Nagyon alkalmas ily menhelyek állítására az olyan belső telek – kertalja – melyből az ajtó vagy a kapu a szabad mezőre nyílik, ahol a gyermekeket játékközben semmi veszély nem fenyegeti.”<sup>48</sup>

Üzemeltetésük kiadásait is felvázolták: „felügyelő asszony járuléka hat hónapra, 60 frt, esetleges kertbér, 30 frt, apró kiadások 10 frt”.<sup>49</sup> A gyermekek ételmezésével az egyesület nem foglalkozott, ezt teljes mértékben a szülőkre bízta. Így az egyesület vezetőségének elképzelése szerint 100 forintos költséggel lehetett létrehozni egy elfogadható befogadóképességű gyermekkertet. Nem tudjuk, hogy sikerült-e az egyletnek a fenti működési mechanizmussal gyermekkertet alapítania, azt viszont igen, hogy három évvel az alapítási útmutató publikálását követően az 1887-es titkári jelentés jelezte, hogy az egyesület 25 forint segílyt szavazott meg az első 10 gyermekmenhely alapítására a megye területén.<sup>50</sup> Továbbá az 1909-ben megjelent negyedszázados egyleti történetben felsorolt kulturális célokra elköltött összegek között szerepel egy 300 koronás tétel, amely vidéki kiseddóvók és gyermekmenhelyek létesítésére irányult.<sup>51</sup>

1885-re, a nem sokkal korábban alapított Temesvári Színügy Gyámolító Egylet működésének köszönhetően létrehoztak a városban egy állandó jelleggel működő magyar színtársulatot. Temesvár közönsége kérésére 1885-től a TMNTE közgyűlése három éven át egy-egy évadra 800 forint támogatást szavazott meg a társulatnak. Az összeget már a második évadtól növelni kellett, mivel a színház igazgatója, Gerőfy Andor hűtlen kezelési ügyekbe keveredett; az egész idényre szánt költségvetés nagy részét az első két hónapban elköltötte anélkül, hogy bármiféle eredményt fel tudott volna mutatni a szerződés által megszabott elvárásokból, így el kellett bocsátani. A következő években sem volt zökkenőmentes a társulat működése, „[a] közönség nagy közönyt mutatott a színtársulat előadásai iránt, mert előadásai nem állottak színvonalon, a színház világítása és fűtése pedig rossz volt”.<sup>52</sup> Más szóval, pusztán a „nemzeti érdek” nem tudta kielégíteni a temesváriak kultúraigényeit, legalábbis számukra kifizetődőbb volt a színvonalasabb programokat képviselő német színház látogatása, mint egy alacsonyabb minőségű magyar színtársulat támogatása. A temesvári közönség körében az ajánlottnál lényegesen színvonalasabb előadásokra volt igény, és nem csupán azért, hogy átcsábítsák a német ajkú közönséget, hanem azért is, hogy

<sup>48</sup> Lendvai 1909: 32–33.

<sup>49</sup> Lendvai 1909: 32–33.

<sup>50</sup> Lendvai 1909: 50.

<sup>51</sup> Lendvai 1909: 84.

<sup>52</sup> Lendvai 1909: 47–49.

egyáltalán megtartsák a minőségi színdarabokat igénylő magyar ajkú polgárokat. Az egyesület ennek ellenére kitartott a színtársulat segítése mellett, jóllehet a támogatás módfelett meggyengítette a TMNTE anyagi erejét.

Grünwald felvidéki röpirata mellett nagy lökést adott az asszimilációs törekvéseknek az 1881-es Központi Névmagyarosító Társaság alapítása, melynek nyomán széles körű mozgalom indult országszerte az idegen hangzású nevek magyarosítása érdekében.<sup>53</sup> A hatóságok a névmagyarosításokhoz szükséges bélyegilleték tizedére csökkentésével kívánták támogatni ezt az akciót. Ehhez a mozgalomhoz csatlakozott a TMNTE is, így az 1884. évi egyleti közgyűlés kimondta, terjesszék Temesvár városa elé azt a javaslatot, hogy hatóságilag kezdeményezzék a Gizella árvaház növendékeinek névmagyarosítását. Az egyesület felajánlotta továbbá anyagi hozzájárulását az esetleges költségekhez mindazok számára, akik beleegyeznek nevük megváltoztatásába, ám a procedura költségeit nem tudták biztosítani. Ez az intézkedés lényegesen meghaladta a TMNTE közművelődési feladatait, ugyanakkor rávilágít az egylet valós céljaira. 1897 első felében például közel száz (nagyreszt német) névmagyarosítási kérelmet nyújtottak be a városi hatóságnak, országos szinten csupán a fővárosban és Aradon adtak be többet.<sup>54</sup> A névmagyarosítások gyakorlatát 1899-ben egy központi intézkedés követte, amely a helységnevek magyarosításáról rendelkezett. Az 1903-as jelentésben az egyleti titkár büszkén számolt be arról, hogy az előző évben közel száz német nyelvű cégtáblát cseréltek le magyar vagy kétnyelvűre.

Ezzel együtt a TMNTE működését alapjában kettős törekvés jellemezte: az egyesület elsősorban az országos hatalmi elit által indított irányvonalhoz igazodott, amely a magyar etnikum számbeli fölényét szorgalmazta, másodsorban azonban a helyi sajátosságok miatt a vezetőség egyfajta kulturális disszimilációtól is tartott, ezért a magyar nyelv és kultúra védelméért is küzdött. A színügyben például nem sikerült létrehozni egy hosszú távon versenyképes magyar társulatot, amely el tudta volna csábítani a német színházat látogató magyar ajkú lakoságot (esetleg a magyarul is beszélő németeket).

## A TEMESVÁRI MAGYAR NYELVET TERJESZTŐ EGYESÜLET TÁRSADALMI ÖSSZETÉTELE

Általában az egyesületek egyik fontos feladata volt, hogy az állami intézményrendszer hiányosságait helyi szinten orvosolják, esetünkben a kormány jogszabályait, illetve a helyi rendeleteket közvetítsék a társadalom felé. Ugyanakkor a TMNTE elmélyítette a hivatásból származó csoporttudat gondolatát, a különböző csoportok kollektív társadalmi stratégiái körvonalazódnak aktivitásában, esetünkben a magyarosítási törekvésekben. Emellett az egyesület létrehozásában

<sup>53</sup> Maitz 2008: 12.

<sup>54</sup> V. Windisch 1964: 654.

az egyéni kezdeményezőképeség, az egyéni motivációk és érdekek is közrejátszottak. Az egyesületi célok megvalósítása mellett a társadalmi presztízs biztosítása is jelentős szerepet játszott a kor egyleti tagjainak magatartásában. A tagság vizsgálatával, illetve egy-egy prominens vezetőségi tag személyes életútjának feltárásával arra az alapvető kérdésre keresem a választ, hogy kik és miért voltak érdekeltek az egyesületi tagságban, illetve kiket látott szívesen az egyesület a tagjai között.

Az alapszabály kimondta, hogy nemzetiségi, vallási, társadalmi és nemi hovatartozásra való tekintet nélkül mindenki lehet az egyesület tiszteletbeli, alapító vagy rendes tagja. Tiszteletbeli tagok a korban megszokott formula szerint lehetnek olyan személyek, akik jelentős eredményeket értek el a magyar nyelv terjesztésében. Alapító tagok lehetnek azok, akik legalább 10 forintot fizettek „egyszer s mindenkorra”. Az egyesület aktív bázisa, a rendes tagok évi tagdíja 1 forint volt. 1885-ben gazdasági érdekből létrehozták az úgynevezett örökös tagságot, mely mindenekelőtt azon intézmények számára lett kitalálva, melyek a TMNTE anyagi helyzetét nagyobb mértékben szerették volna támogatni. Ezen intézmények az örökös tagsági cím fejében legalább 60 forintot fizettek be az egyesület kasszájába. Úgyszintén 1885-ben, a nagyszámú tagbelépéseken felbuzdulva, a közgyűlés megszavazta az alapítók járulékának emelését, 10-ről 20 forintra. A pártoló tagság kategóriája pedig azok számára lett kialakítva, akik különböző okokból nem kívántak aktívan részt venni az egyesület tevékenységében, viszont egyetértettek céljaival és anyagilag is szerettek volna hozzájárulni a szervezet működéséhez, azonban nem állt rendelkezésükre az alapító tagsághoz szükséges összeg.<sup>55</sup>

Az egyleti elnököt évente szavazta meg a választmányi bizottság, általános teendői mellett joga volt bármikor utalványozni ellenjegyzés nélkül, legfeljebb 20 forint nagyságú összeget. Az elnök felelt – a titkár hitelesítése mellett – minden, az egyesületi pénztárból kimenő összegért. Távollétében a két alelnök egyike vette át feladatait.

A TMNTE első elnöke, Babusnik Ágoston, a temesvári gazdasági elit elsőrangú tagja, a temesvári nyilvánosság nagyra becsült polgára volt. A temesvári takarékpénztár igazgatójának, egy személyben városi képviselőnek az egyesület elnöki posztjára való megnyerése jelentős presztízsstökét jelentett a TMNTE számára. A helyi nyilvános színtéren nem volt ismeretlen a Babusnik család, alapító tagként a Történeti és Régészeti Társulat jelentős támogatója volt, rendes tagként pedig a Természettudományi Társulat működését segítette éveken át. Felesége, Babusnik Ágostonné a Zenekedvelők pártoló tagjaként tűnt ki. 1886-ban, egyéb elfoglaltságaira hivatkozva Babusnik lemondott elnöki tisztjéről, ezek után a magyar nyelv népszerűsítése terén szerzett kiváló eredményeiért a TMNTE első tiszteletbeli tagjává választották. A Történeti és Régészeti, illetve a Természettudományi Társulatokban (amelyekbe évekkel korábban belépett) megtartotta

<sup>55</sup> Lendvai 1909: 45.

tagságát élete végéig, az 1890-es évekig. Elképzelhető, hogy presztízshalmozás szempontjából fontosabb – és talán egyszerűbb is – volt a fenti tudományos egyesületek tagságának megtartása, mint a TMNTE elnöki teendőinek ellátása.

1886-ban Menczer Rezső elnökhelyettest, a Temes-Begavölgyi Vízsabályozó Társulat főmérnökét választották az egyesület következő elnökéül. Menczer is a temesvári nyilvános színtér közismert résztvevője volt, egyúttal aktív szereplője a Természettudományi Társulat közgyűléseinek, amelyeket Babusnik Ágostonnal együtt látogatott, évekkel a TMNTE alapítása előtt. Elnöksége egybeesett a TMNTE aktivitásának hanyatlásával. Továbbra sem sikerült például minőségében fejleszteni és fellendíteni a magyar színjátszást, amely az egyesület rendszeres anyagi támogatása ellenére nagymértékű visszafejlődésnek indult. A helyi magyar színtársulat nem tudott a német színtársulat színvonalára emelkedni, ennek következtében általános közöny övezte tevékenységét (a magyarság részéről is). Emellett a városnak nem mindig sikerült bekerülnie a jelentős magyar színtársulatok turnéprogramjába, következésképp nem volt kérdéses, hogy melyik társulat felelt meg a magyar közönség kultúraigényeinek (is). Kilenc évvel az alakulás után, a TMNTE visszafejlődését a vezetőség azzal indokolta, hogy Temesvár határozottan a magyarosodás útjára lépett: „bár szívben és érzelemben magyar, de nyelvben idegen volt egyesületünk megalakulása idején, [ám] az utolsó években rohamosan magyarosodik. [Az egyesületnek] nem kell immár nagyszabású, hatályosabb akciót kifejezteni itthon, a magyar nyelv, a nemzeti kultúra terjesztésében.”<sup>56</sup> Ugyan a századfordulóig sem sikerült elérni, hogy a magyar népcsoport számbeli fölénybe kerüljön a német lakossággal szemben, illetve továbbra sem jött létre stabil, színvonalas helyi színtársulat, ez mit sem számított a magyarosítás híveinek. Telbisz Károly polgármestert az asszimilációs mérleg vélt átbillenése a magyarság irányába arra készítette, hogy 1896-ban hivatalos felszólítást küldjön a TMNTE-nek azzal a kéréssel, hogy a város „magyarosodására és [az] ebből kifolyólag [meg]változott viszonyokra való tekintettel, a magyar nyelvet terjesztő egyesület alakuljon át Jókai Irodalmi Társasággá”.<sup>57</sup> Mivel ebben az időben teljes közöny övezte a TMNTE-t és csupán papíron volt vezetősége, a fenti indítvány napirendre sem került.

Miután Menczer Rezső 1898-ban meghalt, a választmány az alelnököt, Steiner Ferencet választotta az egyesület élére. Tőle várták a TMNTE (elsősorban anyagi) stabilitásának biztonságos alapokra helyezését. Egyébként Steiner volt az egyik legizgalmasabb életpályát befutott helyi politikus. Jómódú temesvári család másodszülött sarjaként született, apja malomtulajdonos volt, aki öregségére a malom vezetését egyik fiára bízta, a kisebbiket, Ferencet pedig gyógyszerésznek taníttatta. Grazi tanulmányai, majd boszniai katonáskodása után Steiner apja megvásárolta fia részére Temesvár egyik legrégebbi gyógyszerertárát, a Fekete Sas patikát. Az ifjú Steiner 1883-ban kapcsolódott be a város vezetésébe törvényha-

<sup>56</sup> Lendvai 1909: 71–72.

<sup>57</sup> Lendvai 1909: 72.



tósági bizottsági tagként. Mivel igen fontos volt számára a társadalmi presztízs megjelenítése a városi nyilvánosság felé, az 1880-as évek elején szerepet vállalt a főispán befolyása alatt álló tudományos egyesületekben, a történeti és a természettudományi társulatokban. Emellett tekintélyes tagja volt a Temes Megyei Gazdasági Egyesületnek, a Délvidéki Nemzeti Szövetségnek, elnöke a Gyárvárosi Társaskörnek, tiszteletbeli tagja a Temes Megyei Honvéd Egyesületnek és választmányi tagja a Temesvári Zenekedvelők Egyesületének. Ő volt az egyik tagja annak a „nem magyar ajkú” társaságnak, amely indítványozta a nyelvtérjesztő egyesület alapítását. A TMNTE-ben való szereplését 1882–1886 között egyesületi pénztárnokként kezdte, később, 1886–1899 között az alelnöki hivatalt töltötte be, végül pedig a világháború kitöréséig az egyesület utolsó elnöke volt. Ezzel együtt politikai pályára is lépett: 1901-ben országgyűlési képviselőnek választották meg a kisbecskereki kerületben, 1905-ben és 1906-ban pedig újraválasztották. Gróf Apponyi Albert pártjához csatlakozott, és évtizedeken át politikai harcostársa volt. Őt cikluson keresztül, egészen 1912-ig képviselte kerületét. A Fekete Sas gyógyszertár eladása után, politikai pályája elindításával egy időben, testvérével közösen létrehozta a temesvári Unió Nyomdát.<sup>58</sup> 1893 és 1896 között tulajdonosa és egyben szerkesztője volt a *Délvidéki Ellenőr* című politikai hetilapnak, mely a TMNTE hivatalos sajtóorgánuma lett. 1896 után megalapította a *Südongarische Reform* című napilapot.<sup>59</sup>

A dualizmus kori egyesületek de facto irányítói legtöbbször az egyesületi titkárok voltak, akik a közgyűléseket és a választmányi értekezleteket vezették. A TMNTE alakuló közgyűlése első főtítkárrá Stumpfoll Ede ipariskolai tanárt választotta. Stumpfoll tagja volt az egyesületalapító, úgynevezett „németajkú fiatalok” csoportjának is, amely igen nagy tiszteletnek örvendett a tagok körében. Egyúttal aktív szerepet vállalt a színpártoló egyesület alapításában, ő volt a fő kapocs a színtársulat és a TMNTE között. Stumpfoll gondolta ki a TMNTE kulturális asszimilációs stratégiáját, amely hosszú távon a magyar színjátszás támogatására, illetve a középrétegek magyar kultúra számára történő megnyerésére alapult. Egyesületi főtítkári hivatalával egy időben megtaláljuk nevét a Délmagyarországi Természettudományi Társulat rendes tagjai között is. 1885-ben kinevezték a temesvári ipariskola főigazgatójává, s az ezzel járó elfoglaltságra hivatkozva 1888-ban le is mondott egyesületi titkári hivataláról.

<sup>58</sup> Péter H. 2013: 342–343.

<sup>59</sup> Steiner életútja a háború befejezése után is izgalmasan alakult. 1919-ben ő volt az egyik vádlottja a hírhedt Levente-pernek, az első magyarok ellen irányuló román koncepció pernek (Borsi-Kálmán 2006: 72). Politikai tevékenysége folytán a román hatalom börtönbe vetette, ezt követően, 64 éves korában halálra ítélték. Magyarország és Románia közt 1922-ben létrejött egy fogolycseré-egyezmény, melynek keretében egyes foglyok – köztük Steiner is – kiszabadulhattak a fogságból. Vagyonától megfosztva került Magyarországra, ám idős kora dacára sikerült anyagilag talpra állnia: Apponyi gróf közbenjárásával gyógyszertárnyitási jogot kapott, és 73 évesen patikát nyitott a fővárosban, amelyet azonban nem tudott hosszú ideig irányítani, mivel nemsokára, 1936-ban Budapesten meghalt (Péter H. 2013: 342–343).

Figyelemre méltó Blaskovics Ferenc apátkanonok 1891–1892 közötti főtitkári tisztsége. Blaskovicsot a temesvári nyilvános szintér a Délmagyarországi Földművelők Gazdasági Egyesületének (DFGE) alapító atyjaként és támogatójaként ismerte. Ez az egyesület arról volt ismert, hogy gyakran hangsúlyozta, elsősorban a német nemzetiségű földtulajdonosok érdekvédelmi szervezete, amiért a korszakban nemegyszer érték támadások feltételezett pángermán ténykedése okán. A fentiek alapján különös Blaskovics jelenléte egy olyan típusú egyesület tisztikarában, amely többek közt a német nyelvű cégtáblák lecserélésében jeleskedett. Úgy tűnik, hogy az egyesülési ideálok felül a személyes kapcsolatok építése döntő lehetett Blaskovics számára, azaz az adott pillanatban társadalmi stratégiája azt kívánta, hogy vezető szerepet vállaljon a Magyar Nyelvet Terjesztő Egyesületben. Ezen kívül nem találtam semmilyen adatot, amely fényt deríthetett volna arra, milyen motivációk vagy előnyök miatt vállalt szerepet a magyar nyelvet terjesztő alakulatban. Mindenesetre Blaskovics titkársága egybeesik a TMNTE válságának kezdeteivel, amely 1892-es lemondásával érte el mélypontját, amely időponttól öt évig maradt betöltetlen a főtitkári tisztség.

1897-ben a TMNTE közgyűlése Lendvai Miklóst választotta egyesületi titkárrá. Személyében egy megyei főhivatalnok került az irányítói posztra, mivel a jogi végzettségű Lendvai végigjárta a közhivatalnoki ranglétrát, míg a 19. század utolsó évtizedében ő nem lett Temes vármegye főjegyzője. Vármegyei hivatalnokként 1885-től Lendvai is tagja volt a Délmagyarországi Történeti és Régészeti Múzeum Társulatnak, a Temes Megyei Gazdasági Egyesületnek és az Arany János Társaságnak, következésképp számára is fontos lehetett – a kor állami tisztviselőihez hasonlóan – a társadalmi presztízis kimutatása több különböző irányultságú együletben való részvétel révén. A dualizmus korában az egyesületek bekebelezték a városi szintér valamennyi szegmensét. Az intézményi célokon túl igen fontos szerepet játszottak a város társadalmi-szakmai szocializációjában, vagyis az egyesületi csatornákon keresztül folyt a leggyorsabban az információáramlás a város különböző rétegei között. Itt érintkeztek és tárgyaltak egymással a város köz- és magánhivatalnokai, iparosai, kereskedői, értelmiségije, vagy éppen a nemzetiségek elitjei.

Sajátos jelenség az egyesület tisztikarában az 1905–1911 között hivatalát töltő másodtitkár, Kácsér Romulus újságíró is. Jelenléte az TMNTE tisztikarában feltételezhetően a német közönség felé való nyitottság miatt volt hasznos. Kácsér a Temes megyei Csákován született német ajkú zsidó családban, tanulmányai befejeztével a *Temesvarer Zeitung*nak, Temesvár egyik legfontosabb, a vármegyei hatalom befolyása alatt álló német nyelvű sajtótermékének szerkesztője lett.<sup>60</sup> Hivatala egybeesik Steiner Ferenc elnök tisztségével és azzal a TMNTE által 1907. április 29-én tett indítvánnyal, amelyet az „összes hazafias társadalmi, közművelődési, tudományos és egyéb egyesületeihez és intézményeihez [intézetek, hogy] tiltakozzanak azon galád merénylet ellen, melyet az idegenből ideke-

<sup>60</sup> Újvári (szerk.) 1929: 445.

rült népünk lelkületétől távol álló izgatók – a pangermanizmus szításával – szeretett édes közös hazánk ellen elkövetnek”.<sup>61</sup>

A fentiek alapján felvetődik a kérdés, hogy milyen érdekek fűződhetnek két nem magyar ajkú polgárnak egy magyarosító egyesület tisztikarában való részvételéhez? A jelek szerint az egyesületben tevékenykedő „német ajkú” fiatalok a délvidéki asszimilálódott – elsősorban német vagy adott esetben katolikus bolgár, szlovák, horvát, illetve kisebb mértékben szerb – réteget képviselték, amely a századfordulóra hungarustudattal felvértezve lojalitását fejezte ki a magyar állameszme iránt, s maga is aktívan részt vett a kormány asszimilációs politikájának különböző területein.<sup>62</sup> Mindenesetre Kácsér 1912-ben Budapestre költözött, ahol a *Budapester Tagblatt*, a *Neues Politisches Volksblatt* és a *Pester Lloyd* belső munkatársaként folytatta újságírói pályafutását.

Tagjai száma és vonzereje alapján a TMNTE a legjelentősebb egyesületek egyike volt Dél-Magyarországon, azonban taglétszáma jócskán alulmaradt például az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesületéhez képest.<sup>63</sup>

2. táblázat

*A Temesvári Magyar Nyelvet Terjesztő Egyesület taglétszámának változása (1882–1891)*

Tagtípusok	1882	1883	1884	1885	1886	1887	1888	1891
Alapító	101	122	216	256	245	250	277	274
Örökös	–	–	–	–	22	25	–	–
Rendes	442	488	287	267	225	236	226	161
Pártoló	121	174	226	205	168	177	173	171
Összesen	664	784*	729	728	660	688	678	606
Ebből nő:	114	126						

\* A TMNTE 1883-as évkönyvében 894 tag szerepel (138 alapító, 531 rendes és 225 pártoló tag).

Forrás: Lendvai 1909: 17, 22, 41, 47, 49, 52, 70.

Az egyesület alapítását nagy várakozás előzhette meg, mivel a megalakulás utáni hetekben a szervezetbe nagy számban léptek be tagok. Az első választmányi gyűlésen, amelyet a városházán tartottak, büszkén jelentették be, hogy „az alig 42 napos egyeletnek máris 409 tagja van”. Összehasonlításképpen, a Délmagyarországi Történeti és Régészeti Múzeum Társulat, melynek működése három megyét takart és a vármegye egyik legbefolyásosabb emberének, Ormós Zsigmondnak az elnöksége alatt állt, soha fennállása során nem ért el ekkora tag-

<sup>61</sup> Lendvai 1909: 79.

<sup>62</sup> Szemléletes Telbisz Károly temesvári polgármester esete. A paulikánus (katolikus) bolgár család sarja jogi diplomáját a budapesti, doktori címét pedig a bécsi egyetemen szerezte. Bárói címet kapott, s Temesvár egyik legsikeresebb polgármestere volt 1885–1914 között. Hivatali ideje egybeesett a város rohamos fejlődésével, de a magyar nacionalizmus leghevesebb korszakával is. Feltételezhető, hogy a TMNTE alapító tagjaként az egyesületen belül a városi segélyek odaítélésében fontos szerepe volt.

<sup>63</sup> Az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület 1889-ben 19 288 taggal rendelkezett (Sándor [1895]: 27).

létszámot. 1882 végére a TMNTE tagjainak száma elérte a 664-et, s 1891-ig a létszám egyik évben sem apadt 600 alá.

1884-ben látványosan csökkent a rendes tagok száma. Ez a jelenség a tömeges kizárásokkal, kisebb mértékben a szabályszerű távozásokkal magyarázható. Ebben az évben folyamatos figyelmeztetések után, összesen 217 tag kizárása vált szükségessé kötelességmulasztás miatt, s további 114-en ismeretlen okokból kényezték kilépésüket, nyolcan pedig elhaláloztak. Bár a tagság mindegyik kategóriájából léptek ki résztvevők, egyértelműen negatív tendenciát csak a rendes tagság mutatott. A dualizmus kori egyesületek egyik alapvető anyagi forrását jelentették a tagok által befizetett kötelező tagdíjak, azonban az egyleti élet egyik általános jellemzője volt e tagdíjak befizetésének rendszeres elmaradása.

Pusztán az első két évről van adatunk az egyletbe belépett nők számáról, pedig különösen érdekes lett volna részvételüket megvizsgálni 1883 után, amikor a közgyűlés külön bizottságot hozott létre a hölgyek toborzására. Továbbá figyelemre méltó az alapító tagok száma, ami fényt derít a TMNTE hatékony tagtoborzási stratégiájára, politikájára. Összehasonlításképpen, a Történelmi és Régészeti Társulat első éveiben csupán hat alapító taggal rendelkezett, és fennállása során az alapítók maximális száma 67 volt, a Temes Vármegyei Gazdasági Egyesületnek 27, a Természettudományi Társulat alapító tagjainak száma öt-hat körül mozgott.

A TMNTE teljes működéséből csupán két taglista maradt fenn: az 1883-as, amelyen fel volt tüntetve a tagok neve és címe, egyleti viszonya (alapító, pártoló vagy rendes), lakhelye és foglalkozása. A másik az alapítástól 1909-ig – ekkor jelent meg az egyesület negyedszázados történetére készült kiadvány<sup>64</sup> – betűrendben felsorolja a választmányi tagokat, feltüntetve tisztségviselésük időtartamát, ezenkívül külön jelöli az alapító és az örökös tagokat, mellőzve a rendes tagok dokumentálását, illetve minden egyéb információt. Ezenfelül az egyesület történetének kronologikus bemutatásában (1889 és 1891 kivételével) minden év esetében megemlíti az egylet taglétszámát. Azonban a két forrásban közölt adatok eltérnek egymástól, így azokat egy statisztikai elemzés keretében fenntartással kell vizsgálni. A források hiánya miatt nincs lehetőség az egylet működésében lezajlott folyamatok részletes elemzésére, csupán bizonyos időintervallum rögzítésére van mód.

A tagok lakhelyének feltüntetése lehetővé teszi az egyesület földrajzi kiterjedésének vizsgálatát. Ezek alapján megállapítható, hogy 1883-ban a 865 tag összesen 63 helységről származott. Ezek közül – Temesvárt kivéve – 42 volt Temes megyei település, további öt Dél-Magyarország egy-egy megyéjében – köztük Lugos, Karánsebes és Nagybecskerek – feküdt. A tagság harmadik nagyobb egysége 15 magyarországi vagy ausztriai településről származott – többek közt Budapestről, Debrecenből, Szegedről, Bécsből, Grazból. A fenti adatok rávilágítanak a TMNTE vidéki terjeszkedésére és az egyesület külföldi, illetve

<sup>64</sup> Lendvai 1909.

Délvidéken kívüli támogatottságára. Ezek többsége feltehetően temesvári kötődésű személy, mint például a Budapesten tevékenykedő temesvári értelmiségiek (például Pesty Frigyes temesvári születésű történész) vagy a fővárosban tanuló egyetemi hallgatók.

A 865 fős tagságból 721-en Temesvárt jelölték meg lakhelyükként. A 138 alapító tag között 11 intézményt találunk, az egyéni tagok közül 105-en voltak temesváriak. Temesváron kívül legtöbben – négyen – Buziásfürdőről jöttek, hárman pedig Végvárról. Az 505 rendes tag közül kettő volt intézmény, illetve 450 temesvári. Ez esetben is négyen léptek be vidékről, Magyarmedvesről. Végül pedig 225 pártoló tagból 166 származott Temesvárról, 17 Kisbecskerekéről, 12 Temeskubinról. Itt észrevehetjük, hogy e két településen jóval vonzóbb volt a TMNTE a többihez képest.

## A TAGSÁG FOGLALKOZÁSI ÖSSZETÉTELE

A vonzáskörzet vizsgálatához hasonlóan, a TMNTE tagjainak foglalkozási struktúráját egyedül az 1883-as évre vonatkozóan tudom kimutatni, pedig az egyesület működésének feltárása érdekében ebben az esetben is hasznos lett volna bemutatni a tagság foglalkozási összetételében megfigyelhető folyamatokat.

1883-ban az alapító taglistán 138 személy szerepelt. Kik lehettek ők, és milyen motivációk folytán kerülhettek a nyelvterjesztő egyesületbe? Milyen előnyökkel járt számukra az alapító tagság a rendes tagsághoz képest? A 3. táblázatban láthatjuk, hogy 1883-ban, a TMNTE működésének második éve végén az alapító tagság döntő része értelmiségiekből, állami hivatalnokokból és a gazdasági elit képviselőiből, közép- és nagykereskedőkből, valamint iparosokból állt.

A foglalkozási összetétel elemzésére kilenc foglalkozási kategóriát hoztam létre,<sup>65</sup> az első csoportban, az értelmiségiek közül legnagyobb súllyal bírtak az ügyvédek (10), a gyógyszerészek (6) és az orvosok (5), rajtuk kívül olyan szakmák is reprezentálva voltak, mint a pedagógusok vagy a különböző mérnöki foglalkozások. A második nagyobb csoportot az iparban, a kereskedelemben és a hiteléletben tevékenykedők képezik. Köztük a legnagyobb arányban azok voltak képviselve, akik egyszerűen a kereskedő foglalkozást jelölték meg (14), azonban olyanok is akadtak, akik a pontos kereskedelmi területet is megadták – borkereskedő, fa nagykereskedő, papírkereskedő, vas nagykereskedő stb. (7). Ezen a csoporton belül ők támogatták a legnagyobb számban az egyesületet. Jelen volt továbbá néhány gyártulajdonos és takarékpénztári igazgató. Sorrendben a harmadik kimagasló csoport az állami alkalmazottaké volt. Közülük tízen tartoztak a közhivatalnokok IV–VII. fizetési osztályába, ők alkották a megyei és a városvezetés felső rétegét. További tizenheten pedig a lokális hatalom középrétegeit kép-

<sup>65</sup> Nehéz tisztán osztályozni a különböző foglalkozásokat, például az állami alkalmazottak között is lehettek értelmiségiek, illetve az egyházi személyek is sok esetben gyakoroltak értelmiségi tevékenységet stb.

viselték a VIII–X. fizetési osztályú állami alkalmazottak kategóriájában. A leírt három foglalkozási csoport képviseli az alapító tagság közel 50%-át. Kisebb mértékben voltak reprezentálva a közép- és magasabb rangú magánalkalmazottak, az egyházi személyek, a közérbirtokosok és a magánzók.

3. táblázat

*A Temesvári Magyar Nyelvet Terjesztő Egyesület tagjainak  
foglalkozási összetétele 1883-ban*

Foglalkozás	Alapító tagok	Rendes tagok	Pártoló tagok
Földbirtokosok, bérlők	6	12	19
Egyházi személyek	6	10	6
Értelmiségiek	33	83	26
Állami alkalmazottak	26	81	62
Magánalkalmazottak	10	121	25
Ipar, kereskedelem, hitelélet	28	78	17
Kisiparosok	1	36	7
Magánzók	6	5	1
Nyugdíjasok	1	2	0
Községek, testületek	17	2	1
Nők	4	71	43
Tanulók	–	30	18
Összesen	138	531	225

*Forrás:* Pontelly 1883: 45–71.

Vegyesebb képet mutat a rendes tagok foglalkozási szerkezete (3. táblázat). 531 főből 121-en (22%) valamilyen formában a magánszférában keresték kenyerüket, vagyis magánalkalmazottak voltak, és megfelelték a közhivatalnoki bértábla VIII–XI. fizetési osztályába tartozó köztisztviselők szintjének. Ez meglepő adat, mivel nincs tudomásom olyan egyesulettípusról, amely kifejezetten a magánalkalmazottak körében ilyen nagy arányban lett volna közkedvelt. A jelenséget azzal a folyamattal lehet magyarázni, amely a 19. század végi nemzeti ébredés felerősödésével párhuzamosan végbement, és a hatalom intézményeivel érintkező rétegeken, az állami alkalmazottakon kívül áthatotta a helyi társadalom szélesebb rétegeit is. E főként városi csoportok politikai gondolkodásmódja bizonyára megfelelt a magyar nyelvet népszerűsítő és a közművelődési egyesületek társadalmi célkitűzéseinek.

A magánalkalmazottak közül nagyobb számban képviseltették magukat a magánszféra közép- és alsó szintű dolgozói, akik kereskedősegédként (22), magántisztviselőként (21), vasúti tisztviselőként (13), könyvelőként (12), illetve gépvezetőként (7) dolgoztak. Döntő többségüknek nem magyar hangzású neve volt (például Fisch Ferenc, Hauser Rudolf, Herzberger Adolf, Mayer Fridolin,

Jaklenovics Simon, Nenadovics Sándor, Valentiny Károly stb.), amiből arra következtethetünk, hogy valóban a délvidéki nemzetiségek képviselői voltak, és jelenlétük a magyar közművelődési egyesületben akár ugródeszka is lehetett a közösségi presztízst jelentő vármegyei vagy városi hivatalnoki állások megszerzésére. Fontos lehetett számukra a köztisztviselőkkel való társadalmi érintkezés, ugyanis a korban a magánhivatalnokként foglalkoztatottak számára vonzóak voltak a városi vagy a megyei államapparátus állásai, az anyagi okok mellett legfőképp a társadalmi presztízis szempontjából. A magánalkalmazottak csoportját számarányban követi az értelmiségiek és az állami alkalmazottak csoportja. Ők foglalkozásukból adódóan érdekeltek voltak a magyar nyelv használatában. Ez a réteg legfőképpen az értelmiségi vagy a hivatali pálya ranglétráján elhelyezkedő köznemesekből, az asszimilációt elsősorban érvényesülési szempontból akceptáló kisebbségekből, többségükben zsidókból és svábokból tevődött össze.

Szintén nagy számban képviseltették magukat a magánszféra felső rétegei, az iparban, kereskedelemben és hiteléletben vezető funkciót betöltő tagok (78). Utóbbiak ugyancsak foglalkozásuk természetéből adódóan érdekeltek voltak az állami alkalmazottak felső rétegeivel – azaz a lokális hatalom képviselőivel és a központi hatalom ágenseivel – való társadalmi érintkezésben.

1883-ban a TMNTE pártoló tagjai 225 személyt számlálnak. Számuk idővel csökkent, s végül az 1899-es módosított alapszabályban nem találkozunk e tagsági kategóriával. Mindenesetre itt is feltűnik a nagy arányban szereplő állami alkalmazottak kategóriája (62), közülük pedig 13 fővel a nagyobb tömböt tömörítő pénzügyi tisztviselők, 12-12 fővel a jegyzők és a magukat „városi tisztviselő” foglalkozási kategóriával jelölők csoportja szerepel. Az állami alkalmazottakat követik az értelmiségi pályán lévő tagok (26) és a magánalkalmazottak.

Külön kategóriába soroltam a nőket. A foglalkozási rubrikában náluk csupán az „úrhölgy” bejegyzést olvashatjuk. Nevükből megállapítható, hogy néhány kivétellel hajadon nőkről van szó. Több esetben azonos nevű férfiak és nők szerepelnek a listán, illetve többször előfordulnak megegyező nevű nők is, amiből rokonsági szálakat feltételezek. A nők nagy számú jelenléte az egyesületben az egyesületi feladatokban<sup>66</sup> felvázolt női szerepnek köszönhető, miszerint fontos küldetést szántak az óvónőknek és a tanítónőknek a kisebbségi családokból származó gyermekek magyar szellemében való nevelésében. Jelenlétük nagyobb csoportot képez a rendes (71) és a pártoló (43) tagságban, de nem hiányoznak az alapító tagok (4) közül sem. Lakhelyük rubrikájában szinte kivétel nélkül Temesvár szerepel, s egyúttal azt is feltételezhetjük, hogy nagyobb részük a pedagógusi szakma valamelyikét gyakorolta.

A városba beáramló, mindenekelőtt nemzetiségi, kelet- és dél-bánati lakosok nyelvi asszimilációjának egyik leghatékonyabb csatornáját jelentő ipari létesítmények munkásai szinte teljes mértékben hiányoztak az egyesület tagságából. Noha a 19. század második felében a munkások mindinkább saját egyesületeikbe

<sup>66</sup> Pontelly 1883: 6–10.

tömörültek, a TMNTE nem ismerte fel a munkásság által kifejtett beolvasztó hatás jelentőségét, s működése során nem nyitott e széles réteg irányába, nem tett kísérletet a munkásságnak a tagságba való beszervezésére, és nem dolgozta ki e réteg meghatározott asszimilációs stratégiáját.

A dualizmus korában az ország területén nem egyforma mértékben folyt a különböző etnikumok beolvasztása a magyar nációba.<sup>67</sup> A jelen vizsgálat kimutatta, hogy Temesváron a 19. század nyolcvanas éveitől a nyelvi-kulturális magyarosítás változó intenzitással ment végbe az első világháború kezdetéig. Dél-Magyarországon, az ország egyik legheterogénebb térségében a helyi hatóságok nem csupán a régió kisebb népességgel rendelkező kisebbségeinek asszimilációját célozták meg, hanem egyenesen a nemzetiségi megoszlás mérlegének átbillenését a magyarság javára.

A magyarosítási célok elérése érdekében a vármegye előjárósága felhasználta a civil szervezeteket, valamint saját maga is létrehozott olyan egyesületeket, amelyek keresztül meg tudta valósítani szándékait, megsértve ezzel az egyesületek működésének egyik alapfeltételét, tudniillik a civil szféra intézményeinek autonómiáját az államintézménnyel szemben. Az állam felügyelhetette az egyesületek tevékenységét, azonban nem lehetett hatósági joga e szervezetek strukturális felépítése és tevékenysége felett.<sup>68</sup> Nem kevésszer akadt olyan példa, hogy a hatóság anyagilag kontrollált egy-egy egyesületet a különböző állami, központi vagy önkormányzati segélyek révén. Bármennyire független volt az egyesület az államtól, tagsága, valamint a különböző állami, helyhatósági intézmények testületeinek tagsága között nagy volt az összefonódás. Például 1883-ban az egyleti tagság közel 20%-át, 169 tagot az állami alkalmazottak adták, köztük megtalálhatjuk a helyi hatalmi elit, a kulcspozíciók csaknem összes képviselőit: a főispánt, az alispánt, a polgármestert, a megyei és a városi főügyészt, a megyei és a városi főjegyzőt, a megyei és a városi főszámvevőt, a főmérnököt, főkapitányt, a megyei és a városi árvaszéki ülnököt, a megyei főerdészt, több szolgabíró stb.<sup>69</sup> Ők közigazgatási pozíciójuk révén befolyásolni tudták az egyesület céljainak meghatározását és működésének irányait. A burkoltan vagy nyíltan magyarosító egyesületekbe belépő közhivatalnokokon kívül egyéni érdekektől vezérelve számos magánalkalmazott is aktív szerepet vállalt.

A folyamat fontos részét képezte a magyar nyelv elsajátítása, illetve a magyar kultúra erőltetett és csaknem mechanikus befogadása, ezt azonban a temesvári nemzetiségek más-más mértékű ellenállással fogadták. A polgárosultabb, illetve magasabb szintű alfabetizációval rendelkező zsidók, valamint a magyar lakossággal nagy részben azonos vallású németek nyitottabbak voltak a magyar állameszme befogadására, amennyiben egyéni életstratégiájuk ezt kívánta, míg a görögkeleti románok és szerbek az anyaország által befolyásolt vallási veze-

<sup>67</sup> Például Szita László és Bősze Sándor megállapította, hogy a Baranyában és Somogyban lényegében nem folyt olyan erőteljes magyarosítás, mint az erdélyi megyékben (Bősze 1997: 139).

<sup>68</sup> Tóth 2005: 44.

<sup>69</sup> Pontelly 1883: 44–71.



tők hatására kevésbé voltak hajlandók kompromisszumokat kötni helyi szinten a vármegyei hatalmi körökkel.

A kulturális asszimiláció megszokott eszközein kívül, a magyar nyelvű tanfolyamok szervezésével, a kiseddóvók alapítása mellett a TMNTE a színházas befolyásolásával is megpróbálkozott, azonban csekély sikerrel. Érdekes jelenség továbbá a nők szerepének erősödése a magyarosítás terén.

\* \* \*

A nagyfokú urbanizációnak, illetve a természetes és irányított asszimilációnak köszönhetően Temesvár magyar lakossága az 1880-as évektől 1910-re mintegy 22%-ról 39%-ra nőtt. Lehetetlen megállapítani, hogy tevékenységének köszönhetően a TMNTE valójában hány személynek segített magyarrá válni, milyen magyar kulturális légkört sikerült teremtenie – a magyar nyelvű színházi élet megteremtésének kudarcán túl –, illetve mennyire fokozta a feszültséget a nemzetiségekkel való viszonyban, például a cégtáblák magyarosítása vagy az árvaház gyerekeinek névmagyarosítása által. Az azonban ismeretes, hogy sem a városba irányuló tömeges bevándorlás, sem a magyarosítás érdekében tett intézkedések hatására nem sikerült elérni, hogy az első világháborúig a magyarság többségbe kerüljön Temesváron. Az uralkodó nemzet(iség) többségét végül majd csak a Román Királyságnak sikerült az 1930-as évek közepére elérnie, részben a magyar lakosság elvándorlásának következményeként, illetve a román lakosság betelepítésének hatékonyabb módszerével.<sup>70</sup>

## FORRÁSOK

Arhivele Naționale ale României Direcția Județeană Timiș (ANR DJT)  
Fond Primăria Municipiului Timișoara, 1899.

Beksics Gusztáv 1883: *Magyarosodás és magyarosítás különös tekintettel a városokra*. Budapest.

Bellai József 1904: *Temesvár szab. Kir. Város Közművelődési intézményei. Különös tekintettel a könyvtárakra és a tudományos gyűjteményekre. A múzeumok és könyvtárak országos szövetségének 1904. évi temesvári közgyűlése alkalmából*. Temesvár.

Bellai József 1914: Temesvár közoktatásügye. In: Borovszky Samu (szerk). *Magyarország vármegyéi és városai*. Budapest. <http://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0023/9.html> – utolsó letöltés: 2017. június 26.

Berkeszi István 1900: *A temesvári könyvnyomdászat és hírlapirodalom története*. Temesvár.

<sup>70</sup> 1910–1930 között a román lakosság 9,5%-ról 26,4%-ra nőtt, a német lakosság 43,6%-ról 30,4%-ra fogyatkozott, a magyar lakosság pedig 40,5%-ról 30%-ra csökkent (Munteanu–Munteanu 2002: 150–152).

- Lendvai Miklós 1909: *Nemzeti kultúrunka. A Temesvári Magyar Nyelvet Terjesztő Egyesület negyedszázados működése*. Temesvár.
- Népszámlálás 1891: *A Magyar Korona országaiban az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. I. rész. Népleírás*. Budapest, 1893. [https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA\\_1891\\_01/?pg=0&layout=s](https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1891_01/?pg=0&layout=s) – utolsó letöltés: 2017. június 26.
- Népszámlálás 1900: *A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása. I. rész. A népesség általános leírása községeinkint*. Budapest, 1902. [https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA\\_1900\\_01/?pg=0&layout=s](https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1900_01/?pg=0&layout=s) – utolsó letöltés: 2017. június 26.
- Népszámlálás 1910: *A Magyar Korona országaiban az 1910. évben végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve*. Budapest, 1913. [https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA\\_1910\\_01/?pg=51&layout=s&query=temes%C3%A1r](https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1910_01/?pg=51&layout=s&query=temes%C3%A1r) – utolsó letöltés: 2017. június 26.
- Niamessny Mihály 1937: *Szeged és a Délvidék*. Szeged.
- Pontelly István 1883: *A Temesvári Magyar nyelv-terjesztő Egyesület feladatai*. Temesvár.
- Striegl F. József 1910: Szeged, a magyarosítás középpontja. *Délmagyarország* 1910. május 25. 11.

## HIVATKOZOTT IRODALOM

- Borsi-Kálmán Béla 2006: *Őt Nemzedék, és ami előtte következik. A Temesvári Levente-pör, 1919–1920*. Budapest.
- Bősze Sándor 1997: „Az egyesületi élet a polgári szabadság...” *Somogy megye egyesületei a dualizmus korában*. Kaposvár.
- Csomós György 2009: A regionális központok szerepének változása Magyarország városszövetében a szabad királyi városoktól a NUTS régióközpontokig. *Tér és Társadalom* (23.) 2. 97–111.
- Hanák Péter 1974: Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX. században. *Történelmi Szemle* (17.) 3. 513–536.
- Katus László 1997: A magyarországi németek asszimilációjának folyamata. In: Füzes Miklós (szerk.): *A magyarországi németek története Szent István korától napjainkig*. Pécs. [http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag\\_i\\_nemzetisegek/nemetek/a\\_magyarorszag\\_i\\_nemetseg\\_tortenete/pages/008\\_katus\\_laszlo.htm](http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/nemetek/a_magyarorszag_i_nemetseg_tortenete/pages/008_katus_laszlo.htm) – utolsó letöltés: 2017. június 26.
- Kókai Sándor 2000: *A Bánság történeti földrajza (1718–1918)*. Nyíregyháza.
- Maitz Péter 2008: „A szent ügy”. A dualizmus kori névmagyarosítási propaganda nyelvészeti elemzése. *Névtani Értesítő* (30.) 7–33.
- Munteanu, Ioan – Munteanu, Rodica 2002: *Timișoara. Monografie*. Timișoara.
- Nagy Péter Tibor 2002: Egyenlőtlen alfabetizáció és nemzetiségek a századforduló Magyarországon. *Iskolakultúra* (12.) 5. 53–65.
- Papházi Tibor 1997: *Egyesületek, társadalom, egészségügy. Fejezetek az egyesületek szociológiájának köréből*. (Nonprofit Kutatások 6.) Budapest.
- Péter H. Mária 2013: *Az erdélyi gyógyszerészet magyar vonatkozásai*. 2. kötet. Kolozsvár.
- Sándor József [1895]: *Visszapillantás az EMKE alakulása és fejlődése történetére*. Kolozsvár.

- Szarka László 1999: *Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867–1918*. Pozsony.
- Tóth Árpád 2005: *Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban*. Budapest.
- Ujvári Péter (szerk.) 1929: *Magyar Zsidó Lexikon*. <http://mek.niif.hu/04000/04093/pdf/k.pdf> – utolsó letöltés: 2017. június 26.
- V. Windisch Éva 1964: A magyarországi német nemzetiségi mozgalom előtörténete, 1867–1900. 1. rész. *Századok* (98.) 4. 635–660.

Szeghy-Gayer Veronika

## A szlovák–magyar–zsidó–cseh Kassa a 20. század első felében\*

Egy ismert anekdota szerint az egyik kassai meséli a másiknak: „Képzeld, olyan szép álmom volt az éjjel... Elment Kassáról az összes magyar... Aztán az összes szlovák, s aztán mindenki más... Csak mi, kassaiak maradtunk itt...”<sup>1</sup>

Kassa kiváló esettanulmányként szolgál a változó állami statisztikai kategorizáció, az etnopolitikai beavatkozás és az ingadozó nemzetiségi önbevallás mélyebb vizsgálatához a közép-európai régióban. E város lakossága egy generációnyi idő leforgása alatt több különböző hatalmi berendezkedést élt meg. Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása után az első Csehszlovák Köztársaság része lett, majd az első bécsi döntéssel ismét Magyarországhoz csatolták. Ezt megelőzően 1919 júniusában a magyar kommunista közigazgatás is visszaszerezte a várost néhány hétre. Magyarország német megszállását, a nyilas hatalomátvételt, majd a második világháború lezárását követően Kassa már az újjáalakuló harmadik Csehszlovák Köztársasághoz tartozott. Zdeňek Fierlinger csehszlovák miniszterelnök itt hirdette ki az úgynevezett kassai kormányprogramot, amely a németek és a magyarok Csehszlovákia területéről való kitelepítéséről rendelkezett. Ezt követően 1948-ban a kommunista hatalomátvétel ismét új korszak beköszöntét jelezte. E néhány évtizednyi idő alatt tehát két egymástól eltérő nemzetállami felfogás érvényesült a korabeli népszámlálások lebonyolítása során. Az egymást követő különböző politikai-hatalmi viszonyok között végrehajtott népszámlálások adatai szerint az 1910-re többségében magyar nyelvűvé (75%) vált Kassán 1930 után a lakosság mintegy kétharmada „csehszlovák” lett, majd az első bécsi döntést követően, a népszámlálási ívek adatai szerint újra abszolút többségbe kerültek a magukat magyar nemzetiségűnek vallók (89%), úgy, hogy közben a lakosság egy nagyobb hányada helyben maradt. 1944–1948 között a magyarok jelentős része a menekülések, a lakosságcsere, valamint a reszlovakizáció következtében eltűnt a város életéből, a helyi zsidóság pedig 1944-ben csaknem teljesen megsemmisült.

A kassaiak nemzeti hovatartozását érintő bevallásokban mutatkozó fel-tűnő ingadozás jó érvelési alapnak bizonyult ahhoz, hogy mind a magyar, mind a csehszlovák és szlovák elit saját nemzeti térként tekintsen a városra. Vagyis

\* A tanulmány az OTKA 112968 számú, *Birodalmi átmenetek helyi kontextusokban, 1918–1925* című kutatási projekt keretében valósult meg.

<sup>1</sup> Štrauss 2012: 52.

egyfelől ahhoz, hogy a dualizmus idején megkonstruált magyar Kassa-kép tovább erősödjön, másfelől ahhoz, hogy 1918 után ezzel párhuzamosan megteremtődjön a csehszlovák, illetve szlovák Košice képzete. Jelen tanulmányban e gyors változásokat kívánom megérteni. Ennek érdekében elsőként a népszámlálási eredményeket vizsgálom, s vetem össze a polgárság nyelvtudására és választói magatartására vonatkozó néhány adattal. Ezt követően térek ki arra, hogy milyen városképzetek léteztek Kassáról a helyi (cseh)szlovák és magyar elit gondolkodásában, s hogyan viszonyult a kassai zsidó közösség e párhuzamos nemzetépítő törekvésekhez. A témaválasztást egyúttal az is indokolja, hogy a város modern kori történetéről, főként az 1918 utáni évtizedekről, semmilyen, alapos levéltári kutatásokra épülő összefoglaló munka nem áll rendelkezésre.

Az alábbiakban etnikai csoportokról és nemzetről, nemzeti önbevallásról írok. Az előbbi tekintetében Anthony D. Smith közösségfogalmát veszem alapul. Szerinte az etnikai közösségek megkülönböztető tulajdonságai többek közt a népcsoport közös neve, a leszármazás, a közös eredet mítosza, az együtt megtapasztalt dolgokra vonatkozó közös történeti emlékek, a történelmi terület, a közös kultúra (nyelv, szokások vagy vallás), illetve a közösség tagjai közötti szolidaritás.<sup>2</sup> Ezek a jegyek minden Kassán és környékén élő etnikum esetében megvoltak már a vizsgált kort megelőzően is. A szlovákság, a magyarság és a németiség például nyelviileg egyértelműen elkülönült egymástól, illetve mindegyik saját önelnevezést használt, noha nem mindig voltak feltétlenül tudatában annak, hogy egy etnikai csoport tagjai. Smith is hangsúlyozza, hogy ez lehetséges, és hogy egyes etnikai közösségek nem tükrözik a modern kori kulturális különbségek mindegyikét.<sup>3</sup>

Ezzel szemben, amikor nemzetről írok, Kassa esetében a fogalom konstruktivista értelmezését tartom célravezetőnek. Valamely nemzethez tartozni „mindennapos népszavazást” jelent,<sup>4</sup> olyan kategóriát, melyet az egyén maga választ. Az itt mellékes, hogy mindezt az adott kor politikájának nyomására vagy szabad akaratából teszi. Ernest Gellner is úgy véli, a nemzet az emberek meggyőződéséből, lojalitásából és szolidaritásából összetevődő *artefaktum*, mesterséges képződmény.<sup>5</sup> Az alábbiakban tehát amellet kívánok érvelni, hogy a Kassán élő etnikumok statisztikai eredményekből leszűrhető nemzeti hovatartozása, illetve az egyének nemzetiségükre vonatkozó önmeghatározásának ingadozása nem valamiféle tudathasadásos állapotból, bizonytalan, többes azonosságtudatból, hanem sokkal inkább egy választott stratégiából fakadt, legyen bár szó azokról, akik korábbi önbevallásukon változtattak, vagy azokról, akik 1918 után magyarok vagy 1938 után szlovákok „maradtak”. Emellet nem zárom ki a nemzeti közömbösség jelenségét sem, amely ugyanúgy az egyén modern tömegpolitikára, nacionalizmusra adott válasza,<sup>6</sup> stratégiája lehetett, főleg a helyben maradt lakos-

<sup>2</sup> Smith 2004: 209.

<sup>3</sup> Smith 2004: 209.

<sup>4</sup> Renan 1995: 186.

<sup>5</sup> Gellner 2009: 18.

<sup>6</sup> Zahra 2017: 98.

ság esetében. Vagyis nemzetileg közömbösnek lenni ugyanúgy lehetett tudatos döntés eredménye. Ez pedig a nemzeti azonosságtudat formálhatóságáról szóló tézist is megerősíti.<sup>7</sup>

A tanulmány második felében szlovák és magyar elitről írok. Ezek alatt olyan politikai csoportokat értek, amelyek a két világháború közötti Csehszlovákia kontextusában általában etnikai alapú pártok mögött sorakoztak fel, így például a szlovák elit egy jelentős része Hlinka Szlovák Néppártjával azonosult, a magyarok pedig az Országos Keresztényszocialista Párttal vagy a Magyar Nemzeti Párttal. A csehszlovák elit kifejezést ugyanakkor arra a nagyrészt csehekből, szlovákokból, részben zsidókból álló közösségre vonatkoztatom, amely azonosult a csehszlovák állameszmével és lojális volt a csehszlovák államigazgatási rendszer felé, nem pedig etnikai/nemzeti csoportként fogom fel.

## KASSA MODERN KORI TÖRTÉNETÉNEK HISTORIOGRÁFIAI HIÁNYOSSÁGAI

Kassa egykori multietnikus volta sokáig tabunak számított a szlovák és magyar történetírás számára. A város a 20. század első felére a mai kelet-szlovákiai régió és a magyar „Felvidék” területéért folytatott szlovák–magyar versengés egyik szimbólumává vált.<sup>8</sup> A korabeli népszámlálások hol a magyar, hol pedig a szlovák, illetve csehszlovák többséget igazolták. Ennek következtében mindkét nemzeti elit elképzelésében egy etnikailag homogén városkép rögzült, amely azonban egymáshoz viszonyítva meglehetősen aszimmetrikusra sikeredett. A 19. század végétől egyre inkább csak Rákóczi városaként emlegetett, majd Trianon után a „piros, fehér, zöld, Kassa magyar föld” jelszó révén generációk fejébe vésődött magyar Kassa és a szlovák történelmi emlékezetben szinte jelen sem lévő szlovák Košice között semmiképpen sem tehető egyenlőségjel. Ondrej Ficeri nemrég megjelent kiváló monográfiájában találóan jegyezte meg, hogy „Kassa nem a szlovák, hanem a magyar nemzetépítés számára vált fontos emlékezhellyé”.<sup>9</sup>

Kassa, „Kelet-Szlovákia fővárosa” vagy „Szlovákia második legnagyobb városa” nem tudott maradandó helyet kivívni magának a szlovák kollektív történelmi emlékezetben. Turócszentmártonnal, Pozsonnyal, Nyitrával, Besztercebányával vagy más szlovákiai városokkal szemben valóban nehéz olyan történelmi személyiséget vagy eseményt találni az 1945 előtti korszakból, aki vagy amely meghatározó lenne a kollektív szlovák nemzettudat megkonstruálásában. Az egyetlen kivétel éppen egy 1945-ös esemény: a második világháború végén itt hirdették ki a kassai kormányprogramot, amely az újjáalakuló Csehszlovákia egyik alapidokumentuma volt, s amely mellett, hogy a csehek és a szlovákok

<sup>7</sup> Smith 2004: 209.

<sup>8</sup> Simon 2014: 153.

<sup>9</sup> Ficeri 2016: 199.

egyenjogságát hirdette, egyúttal a németek és a magyarok kollektív háborús bűnösségét is deklarálta.

Ez lehet az egyik oka annak, hogy hiányoznak a város egykor volt multi-etnikus valóságára, modern kori társadalomtörténetére irányuló szlovák kutatások, ám ezekről összességében is csak kevés tudományos munka jelent meg az elmúlt évtizedekben.<sup>10</sup> A legújabb szakirodalom inkább egyéni teljesítményekben<sup>11</sup> vagy a mára Közép-Európa-szerte jellemző, nosztalgikus-népszerűsítő kiadványok megjelenésében érhető tetten, mintsem kutatóhelyek koncepcionális projektjeiben. Nem készültek alapkutatások a két világháború közötti időszakról, amely máskülönben a szlovákiai történetíráson belül igen kedvelt téma, de a dualizmus korabeli Kassával is lényegében csak néhány bibliográfus és a szlovák marxista historiográfia foglalkozott utoljára, mely utóbbi helyi levéltári kutatások mellőzésével, a város szlovák nemzeti történelemben elfoglalt helyének kényszerű kijelölésében látta legfőbb feladatát.<sup>12</sup> A jelenleg történeti demográfiával foglalkozó Nikola Regináčova ugyanakkor Kassa tekintetében meg sem kísérelt értelmezést nyújtani az e tanulmányban is tárgyalt etnikai folyamatok mélyebb megértéséhez.<sup>13</sup>

A politikai magatartás vizsgálatánál ugyanakkor fontos kiindulópontot jelent Kovács Éva zsidósággal foglalkozó szociológiai elemzése, amely elsőként, s azóta is egyedülként nyúlt az 1918 utáni Kassa társadalomtörténetének témaköréhez. E munka szerzője azonban csak egy adott csoportra koncentrált, és az egyes etnikumok, felekezetek közötti viszony behatóbb feltárásának a megkerülésével igyekezett következtetéseket levonni a korabeli zsidóság identitásválasztási stratégiáiról,<sup>14</sup> ami véleményem szerint Kassa esetében félrevezető lehet. Városmonográfia hiányában a kutató mindössze néhány esettanulmányra hagyatkozhat, s a historiográfiai hiányosságokat Frank Henschelnek és Juliane Brandtnak a dualizmus korszakára vonatkozó írásai sem enyhítik.<sup>15</sup> Összességében nem léteznek olyan helytörténeti, mikrotörténeti esettanulmányok, amelyek kisebb csoportok, akár városrészek vizsgálata révén elemeznék a nemzetiségi önbevallás ingadozásának okait. Ilyen kutatások nélkül pedig nehéz lesz továbblépni és megírni a város modern kori történetét.

## VÁLTOZÓ HATÁROK, VÁLTOZÓ STRATÉGIÁK

A Kassát a 20. század közepéig jellemző etnikai, nyelvi és vallási sokszínűség, a németek, a szlovákok, a magyarok és a zsidók, majd 1918-tól a csehek egymás

<sup>10</sup> Czoch 2009; Kőmíves 2010.

<sup>11</sup> Haburaj–Zubko 2016; Ficeri 2016.

<sup>12</sup> Ficeri 2016: 155–159.

<sup>13</sup> Tőle legutóbb: Sárosova–Regináčová 2014.

<sup>14</sup> Kovács 2004.

<sup>15</sup> Brandt 2013; Henschel 2014.

mellett élése nem a modern,<sup>16</sup> hanem sokkal inkább a hagyományos multikulturalizmus fogalmával írható le. Azaz az egy adott régióban több száz éve együtt élő vallási vagy nemzeti-etnikai közösségeket jelenti, ahol ugyan előfordultak konfliktusok, de a közösségek a nyelvi, vallási vagy etnikai különbségeken felül-emelkedve, az adott települést, régiót az otthonuknak tartották.<sup>17</sup> A régióban már a városalapítást megelőzően jelen lévő szláv és a 16. század első felétől egyre hangsúlyosabban jelentkező magyar etnikum, a középkori szász telepések, majd az 1840 után tömegesen betelepülő zsidóság a modern nacionalizmusok megjelenéséig folyamatos kölcsönhatásban élt egymással. A származási, társadalmi rendhez, felekezeti csoporthoz fűző közösségi kötelekeket csak fokozatosan egészítette ki, majd részben váltotta fel a nemzethez való tartozás tudata. A 19–20. század folyamán éppen a felekezeti adatok változtak a legkisebb mértékben (1. táblázat): a város ekkor már katolikus többségűnek számított, a lakosság kétharmada ehhez a felekezethez tartozott. A második legnagyobb vallási közösséget az izraeliták tették ki: az ő arányuk az 1944-es deportálásokig 15% körül mozgott.

1. táblázat

*Kassa felekezeti összetétele*

	1900	1910	1919	1921	1930	1941
római katolikus	64,3%	63%	65,55%	62,78%	62,92%	62,9%
izraelita	13,2%	15,2%	16,62%	15,96%	15,04%	15%
görög katolikus	9,3%	8%	5,44%	6,73%#	8,45%	8,4%
református	6,7%	8,2%	4,08%	3,23%	8,63%	8,6%
evangélikus	6,2%	5,4%	4,88%	4,83%	4,36%	4,4%
egyéb	0,3%	0,3%	3,43%	6,47%	0,6%	0,7%
összesen	100%	100%	100%	100%	100%	100%

*Forrás:* Magyar népszámlálás 1910: 106; Csehszlovák népszámlálás 1921: 102–103; Csehszlovák népszámlálás 1930: 100–101; Magyar népszámlálás 1941: 230.

Az 1867–1918 közötti korszakban az államilag támogatott magyar nemzetépítés jegyében Kassán erőteljes nyelvi magyarosodás ment végbe. Az 1850–1851-es Habsburg katonai népösszeírás szerint a helyi szlovákság még relatív többséget alkotott,<sup>18</sup> s 1910-re csak fokozatosan emelkedett 75,43%-ra a magyar anyanyelvűek aránya.<sup>19</sup> 1918, majd 1938 után ugyanakkor kiderült, hogy az ilyen nemzetesítő folyamatok teljes mértékben megfordíthatóak, s ahogy

<sup>16</sup> A multikulturalizmus a késő modernitásra jellemző diskurzus, amely a sokféleség és a különböző társadalmi tapasztalatait jeleníti meg, értelmezi és értékeli újra. Ezzel a fogalommal a posztmodern nyugat-európai és Európán kívüli nagyvárosok társadalmait szokás leírni, azaz véleményem szerint az általam vizsgált közép-európai és egyben történeti kontextusban nem alkalmazható. A multikulturalizmusról: Feischmidt 1997: 7–28.

<sup>17</sup> Lagzi 2016: 9.

<sup>18</sup> Czoch 2009: 155.

<sup>19</sup> Magyar népszámlálás 1910: 128–129.



a statisztikai eredmények korábban a magyar, úgy ezután a csehszlovák, majd egy következő államfordulat esetén újra a magyar állampolitikát igazolhatják. Az 1919-es rendkívüli, de főként az 1921-es és az 1930-as csehszlovák népszámlálás eredménye szerint a városban a magát magyarnak valló lakosság aránya 20% alá esett vissza, az 1941-es magyar népszámlálás mégis újra magas, 89,4%-os magyar többséget mutatott ki. Vajon mi áll a változó adatok hátterében?

2. táblázat

	<i>Kassa nemzetiségi összetétele</i>						
	1900	1910	1919	1921	1930	1941	1941
	anya- nyelv	anya- nyelv	nemze- tiség	nemze- tiség	nemze- tiség	anya- nyelv	nemze- tiség
német	2877	3189	2477	2145	3354	1676	772
szlovák*	8162	6547	22 858	31 572	42 245	7345	4119
magyar	23 574	33 350	17 991	11 206	11 504	55 920	59 853
zsidó	–	–	–	5275	5733	–	–
egyéb és/vagy külföldi állampolgár	5489**	1125	3500	2700	7281	2040	2237
összesen	36981	44 211	46 826	52 898	70117	66981	66 981

\* 1900–1910 tót, 1919–1930 csehszlovák, tehát a csehekkel együtt, 1941 szlovák (tót).

\*\* Katonai népességgel együtt.

*Forrás:* Magyar népszámlálás 1900: 116–117; Csehszlovák népszámlálás 1919: 4; Magyar népszámlálás 1910: 128–129; Csehszlovák népszámlálás 1921: 37; Csehszlovák népszámlálás 1930: 35; Magyar népszámlálás 1941: 230–231.

Mindenekelőtt érdemes megjegyezni, hogy a szlovák szakirodalomban szokás 1918-ig „statisztikai magyarokként” emlegetni azokat az etnikailag szlovák, német vagy izraelita lakosokat, akik a több évtizedes magyar nemzetépítés, a magyarosítás szerintük erőszakos jellege következtében vallották magukat a népszámlálásokon magyar anyanyelvűnek.<sup>20</sup> Ennek a kategóriának a két világháború közötti megfelelőjeként a „statisztikai szlovákok” elnevezés is felbukkan a szlovák értelmezések között.<sup>21</sup> Ők lennének azok, akik 1918 után már csehszlovák nemzetiségűnek vallották magukat, a választások titkos volta miatt azonban kifejezésre juttatták a magyar elithez való kötődésüket azzal, hogy magyar pártra adták le voksukat. Ezzel a megközelítéssel elsősorban az a probléma, hogy a statisztikai és nem statisztikai magyarok, illetve szlovákok között anélkül tesz különbséget, hogy pontos határvonalat húzna az egyes csoportok között. Ráadásul elveti annak lehetőségét, hogy az egyén nemzeti önbevallása egy emberöltőn belül nemcsak állami nyomásra változhat. Ezért nem tudok vele teljes mértékben egyetérteni, és nem állítanám határozottan, hogy az 1918 előtti vagy utáni etnikai folyamat mögött csupán eltúlzott „statisztikai asszimiláció” húzódott volna meg, ahogyan azt a szlovák kollégákkal párhuzamosan, bár azok gondolatmene-

<sup>20</sup> Kárpáty 2008; Holec 2010, 2012.

<sup>21</sup> Zemko 2004: 180.

tére nem reflektálva Kövér György legújabbban a dualizmus korszakára vonatkoztatva kifejtette.<sup>22</sup>

Ugyanakkor Roman Holec megközelítése egyértelműen elvetendő. Holec az „eredeti etnikai identitásokhoz való visszatérés” lehetőségét említi, vagyis egy olyan felvetést fogalmaz meg, miszerint az 1850–1851-es és 1921-es népszámlálás nemzetiségi adatai sokban megegyeznek egymással, hiszen mindkét alkalommal 30% alatt mozgott a kassai magyarok aránya.<sup>23</sup> Ez a megközelítés abból a szerintem téves alapfeltevésből indul ki, hogy a 19. század közepéről származó nemzetiségi adatok valamiféle „eredeti”, megkérdőjelezhetetlen állapotot tükröznek. Figyelmen kívül hagyja többek között az 1850-es évek előtti helyzetet, azt, hogy a város etnikai összetétele folyamatosan változott, s önkényesen ragad ki egy hetvenéves periódust Kassa történetéből. És ami talán még ennél is perdöntőbb jelentőségű, arról sem vesz tudomást, hogy 1918 vagy 1867 előtt az egyes etnikumok csoporttudata nem lehetett azonos a két világháború közötti és a későbbi generációkéval.

Simon Attila három tényezőt emel ki, amely 1918 után a régióban élő magyarok számának rohamos fogyását idézte elő: az államfordulat utáni menekültáradatot, a népszámlálások módszertanában bekövetkezett változásokat és a többnyelvű városi lakosság identitásváltását.<sup>24</sup> Ezzel az indoklással magam is egyetértek, bár identitásváltás helyett a stratégiaváltás kifejezést használom, mivel kevésbé valószínű, hogy a két-három nyelven beszélő kassaiak azonosságtudata ilyen rövid idő alatt gyökeres változáson ment volna keresztül.

(1) Ami a menekültáradatot, illetve az egyéb migrációs mozgásokat illeti, ideális esetben külön vizsgálat tárgyát kellene hogy képezze a helyben maradt lakosság és a migráns rétegek nemzeti bevallása. Ám kutatások hiányában jelenleg egyikről sincsenek pontos adataink. Nem tudjuk, mekkora számot tett ki az ebben az időszakban mindvégig Kassán élő lakosság, pedig éppen a helyben maradtak változó önbevallásának behatóbb vizsgálata lenne érdekes. Nincsenek felmérések arról sem, hogy pontosan hány cseh hivatalnok érkezett Kassára, s hányan költöztek ide Szlovákia más régióiból. Hiányoznak az alap kutatások arról is, hogy hány magyar (hivatalnok) hagyta el a várost 1918 után,<sup>25</sup> és hányan érkeztek vissza az első bécsi döntést követően. Ráadásul mindeközben tekintettel kellene lenni a természetes szaporulatra és fogyásra is. Ezek hiányában értelemszerűen csak a rendelkezésre álló adatokra lehet támaszkodni.<sup>26</sup>

(2) A magyar és a csehszlovák népszámlálások politikai céljukat tekintve megegyeztek egymással, annak ellenére, hogy a két világháború közötti

<sup>22</sup> Kövér 2016.

<sup>23</sup> Holec 2010: 34.

<sup>24</sup> Simon 2010: 12.

<sup>25</sup> Az Országos Menekültügyi Hivatal által publikált adatok egész Szlovákia területére vonatkoznak: 1918. október 30. és 1924. június 30. között összesen 106 851 fő (Pettrichevich 1924: 37).

<sup>26</sup> Ondrej Ficeri 2017 folyamán elkészülő disszertációja minden bizonnyal új adalékokkal járul majd hozzá a kérdéshez. Eredményei jelen tanulmány írásakor még nem álltak rendelkezésemre.

csehszlovák nemzetiségpolitika közép-európai viszonylatban jóval liberálisabbnak számított, mint az 1918 előtti vagy a Horthy-féle Magyarországé. Az eredményeknek az államnemzetet kellett igazolniuk, ezért a népszámlálást elrendelő államnak az állt érdekében, hogy minél többen vallják magukat az államalkotó magyar, majd a „csehszlovák”, 1938 után pedig újra a magyar nemzethez tartozónak. Természetesen figyelembe kell venni, hogy a statisztikák szűk fogalmi keretei közt nem fért el a többnyelvűség, a többes kötődés, a lokális azonosságtudat vagy a nemzeti közömbösség feltérképezése iránti igény. A két állam nemzetfelfogása között azonban néhány eltérés mutatkozott. Ezek közül az egyik legfontosabb az volt, hogy az 1881 és 1910 között megtartott magyar népszámlálások során az anyanyelvi hovatartozás volt a döntő. 1910-ben anyanyelv alatt arra a nyelvre kérdeztek rá, amelyet az állampolgár „magáénak vallott és legjobban és legszívesebben beszélt”,<sup>27</sup> s ezt aztán nemzetiségi adatként rögzítették.

Míg a magyar nemzetfogalom erősen nyelvközpontú volt, a csehszlovák statisztikusok „belső meggyőződésként” definiálták a nemzetiséget,<sup>28</sup> ezért az 1919-es rendkívüli csehszlovák népszámlálás idején már közvetlenül az állampolgárok nemzetisége került fel a népszámlálási ívekre.<sup>29</sup> Az adatfelvételek során nem tetek különbséget a cseh és a szlovák nemzetiség között, őket a statisztikákban „csehszlovák” nemzetiségűekként iktatták. Az 1921-es csehszlovák népszámlálás során az egyén „nemzeti-politikai meggyőződésére” kérdeztek rá, amelyet egy adott „nemzethez való törzsi hovatartozás” szerint kellett meghatározni.<sup>30</sup> A népszámlálási íven azonban a nemzetiség alatt zárójelben az anyanyelv kifejezés is szerepelt, s az utasítás szerint magának a nemzetiségnek „a fő külső ismertetőjele” is az anyanyelv volt.<sup>31</sup>

1930-ban az összeírt állampolgárok nemzetiségét már egyértelműen az anyanyelv alapján döntötte el a csehszlovák népszámláló biztos, vagyis ha valaki két nemzetiséget akart bevallani vagy nem vallott nemzetiségi hovatartozásáról, annak nemzetiségét az anyanyelv szerint kellett eldönteni és rögzíteni.<sup>32</sup> Kivételt csupán a zsidók esetében tettek. Az 1921-es és az 1930-as csehszlovák népszámlálások adatfelvételében bevezették a zsidó nemzetiséget is, amely ezáltal a térségben az egyetlen nem nyelvhez kötött nemzetiségi kategória lett.<sup>33</sup>

<sup>27</sup> Magyar népszámlálás 1910: 5.

<sup>28</sup> Klein-Pejšová 2015: 47.

<sup>29</sup> Tišliar 2007: 10.

<sup>30</sup> Csehszlovák népszámlálás 1921: 77.

<sup>31</sup> Csehszlovák népszámlálás 1921: 77.

<sup>32</sup> Csehszlovák népszámlálás 1921: 10–11. Az utasítás szerint „minden megszámlált személy (csehszlovák vagy külföldi állampolgár) nemzetiségét az anyanyelv alapján kell beírni. Az anyanyelvtől eltérő nemzetiséget csak abban az esetben lehet rögzíteni, ha a megszámlált személy nem beszél az anyanyelven sem a családi körben, sem a háztartásban és egy másik nemzetiség nyelvét bírja teljes mértékben. A zsidók ugyanakkor minden esetben vallhatják magukat zsidó nemzetiségűnek. Nem lehet egynél több nemzetiséget beírni. Amennyiben valaki két nemzetiséget vall be, vagy nem vall nemzetiségéről, nemzetiségét az anyanyelv alapján kell rögzíteni” (Csehszlovák népszámlálás 1930: 17).

<sup>33</sup> Klein-Pejšová 2015: 52.

Mindehhez hozzá kell tenni, hogy Szlovákia és Kárpátalja területén a megszámlálható személy bementése alapján a népszámlálási íveket a csehszlovák népszámláló biztos töltötte ki, akárcsak az 1941-es magyar népszámlálás során a magyar biztos tette ugyanezt, amikor új elemként az anyanyelv mellett már a nemzetiségi hovatartozásra is rákérdeztek.

(3) Kassát vizsgálva megkerülhetetlen kérdésnek számít a polgárság többnyelvűsége is, amely kulcs lehet a változó nemzeti bevallás megértéséhez. A forrásként felhasznált magyar népszámlálások során az anyanyelv mellett a megszámlált lakosság által beszélt egyéb nyelvek is rögzítésre kerültek. Ezért tudjuk, hogy 1910-ben Kassán a szlovákul is beszélő magyar anyanyelvűek (13 891 fő) és a magyarul is beszélő szlovák anyanyelvűek (3696 fő) a lakosság 39,77%-át (17 587 fő) tették ki.<sup>34</sup> Gyurgyík László szociológus szerint a nemzetiség anyanyelv alapján történő meghatározása azért problematikus, mert nem számol többek között a többnyelvű személyekkel. A csehszlovák módszer viszont azért szubjektív, mert a megkérdezett személy (látszólag) minden egyéb tényezőtől függetlenül vallja magát olyan nemzetiségűnek, amilyennek akarja. Vagyis ez az adatfelvételi mód abból indul ki, hogy mindenki rendelkezik egyértelmű, kialakult nemzet tudattal,<sup>35</sup> amelyet ugyanakkor a csehszlovák statisztika is alapvetően az anyanyelvhez kötött.

Kassa esetében igencsak kérdéses, hogy milyen mértékben beszélhetünk a városi polgárság természetes kétnyelvűségéről, azaz kétnyelvűségben felnőtt egyenekről,<sup>36</sup> mekkora annak a foka, és mikor sajátította el az adott személy a második nyelvet. Juliane Brandt elemzése kimutatta, hogy a dualizmus során látványosan átstrukturálódott Kassa lakosságának nyelvi hierarchiája, azaz 1910-re a többség a magyar nyelvet jelölte meg anyanyelveként, de mellette beszélt egy másik nyelvet is.<sup>37</sup> Varga Bálint ugyanezt a jelenséget vizsgálva Kassa (és Pozsony) esetében „újrastrukturált soknyelvűségről” ír, illetve azt is kiemeli, hogy a többnyelvűség sokkal kevésbé volt domináns jelenség a Monarchia városaiban, mint azt a kutatók eddig gondolták. A magyar népszámlálások eleve nem regisztrálták az adott nyelvtudás mélységét,<sup>38</sup> s az anyanyelven kívüli további nyelvek ismeretét a csehszlovák statisztikák egyáltalán nem mérték fel, így Kassa esetében nehézkes volna mindezt folyamatként vizsgálni. Ismerjük azonban az erre vonatkozó 1942-es adatokat. Az újra Magyarországhoz került Kassán a lakosság több mint 83%-a vallotta magát magyar anyanyelvűnek, de 95%-a nyilatkozott úgy, hogy beszél a magyar nyelvet. A kassaiak 46,6%-a szlovák, 20,4%-a német, 3,7%-a cseh és 2,2%-a jiddis nyelvtudásáról is nyilatkozott.<sup>39</sup>

<sup>34</sup> Magyar népszámlálás 1910: 158.

<sup>35</sup> Gyurgyík 1994: 8.

<sup>36</sup> Hajdú 2005.

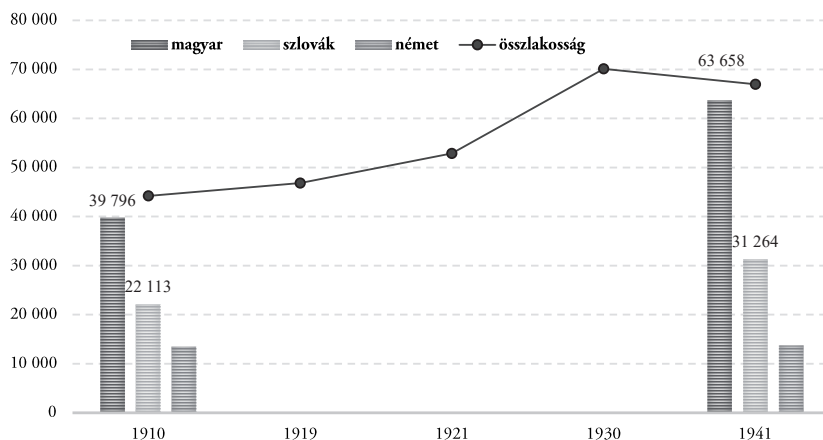
<sup>37</sup> Brandt 2013: 172.

<sup>38</sup> Varga 2014: 7–9.

<sup>39</sup> Magyar népszámlálás 1941: 137.

1. ábra

*A magyar, a szlovák és a német nyelven beszélők száma az összlakosságon belül*



*Forrás:* Magyar népszámlálás 1910: 158–159; Magyar népszámlálás 1941: 337.

A nyelvtudás definiálása, szintjének felmérése persze igencsak nehéz, még az olyan elit csoportok, mint a tanári vagy a hivatalnoki réteg tagjai körében is, akikről maradtak fenn ilyen jellegű adatok, noha éppen ők azok, akik nem feltétlenül tartoztak a természetes kétnyelvűek csoportjába. A csehszlovák hatóságok az 1920-as évek elején felmérést készítettek a volt állami tisztségviselők helyzetéről, ekkor többek között a nemzetiségi bevallás és a nyelvtudás rögzítésére is sor került. 71 tanár közül 33 tudta legalább szóban az államnyelvet (a szlovákot), bár többen hozzátették, hogy „kassaiul”, „sárosi dialektusban” vagy „kelet-szlovák dialektusban” és csak szóban bírják ezt a nyelvet.<sup>40</sup> Az 55 postai alkalmazott közül még kevesebben, alig nyolcan tudtak valamennyire szlovákul vagy „sárosiul” írásban, közülük hatan szlováknak vallották magukat, bár közülük öten azt is hozzátették, hogy származásuk szerint magyarok.<sup>41</sup> E két, az államfordulat után Kassán maradt csoport tagjainak egyharmada (41 fő) bírta legalább szóban az államnyelvet, amely tehát az esetek többségében a szlovákot vagy annak egy dialektusát jelentette. A városi rendőrség alkalmazottai közül volt, aki 1919-ben nem volt hajlandó részt venni szlovák nyelvtanfolyamon, mert mint megjegyezte: „keletesen beszélek és értek tótul”.<sup>42</sup> Mindebből arra következtek, hogy a nyelvtudás alapvetően az adott nyelven való beszédkészségre vonatkozott és a mindennapi nyelvhasználattal függött össze. Az 1941-es népszámláláson

<sup>40</sup> ŠA KE fond KŽ 34–36, 69, 93. doboz, Úprava pomeru bývalých štátnych učiteľov.

<sup>41</sup> ŠA KE fond KŽ 40–43, 45–46, 57, 59, 68, 77–78. doboz, Úprava pomeru bývalých poštových úradníkov.

<sup>42</sup> AMK fond PK 217. doboz, leltári szám 673/920. A rendőr-főkapitánysági tisztikar és segéd-személyzet szlovák tanfolyama. Névjegyzék Kassa város rendőr-főkapitányi hivatalának tiszti személyzetéről.

beszélt nyelv alatt azt a nyelvet értették, amelyen az illető személy másokat megérteni és magát megértetni képes.<sup>43</sup>

Más képet mutatott a már 1938-ban (az első bécsi döntés előtt) készült adatsor a városi közkönyvtár 1404 olvasójáról, akiknek mindössze 6%-a beszélt kizárólag egy nyelven (4% csak magyarul, 2% pedig csak csehül vagy szlovákul).<sup>44</sup> Nem mellékes azonban, hogy több mint 80%-uk a 15–40 év közötti korosztályból került ki. 20%-uk köztisztviselő, 30,5%-uk középiskolai tanuló, egyötödük (20,15%) pedig magánzó volt.<sup>45</sup>

Ebből a nem reprezentatív, csupán a művelt középrétegre kiterjedő adatsorból természetesen hiba volna messzemenőbb következtetéseket levonni a város etnikai-nyelvi összetételére vonatkozóan, különösen, ha igaz az az állítás, hogy 1938 közepére Kassa lakossága a 80 ezer főt is elérte.<sup>46</sup> Az átlagemberről, főleg a jól szervezett, nagyszámú kassai munkásságról nincs ilyen jellegű adatunk. Az adatsor mégis fontos információként szolgál éppen az aktív középkorú polgárság nyelvi szokásairól. Kiderül belőle, hogy az olvasó középosztály majdnem 30%-a két, 38%-a pedig három nyelven beszélt (vagy legalábbis olvasott, tehát értett). Bár az anyanyelvi adatok nem derülnek ki belőle, annyi bizonyos, hogy szlovákul tudtak a legtöbben, ezt követte sorrendben a magyar, a német, a cseh és a francia nyelv (2. ábra).<sup>47</sup> A szlovák nyelv presztízse a csehszlovák éra két évtizede alatt az értelmiségi réteg körében is láthatóan megnőtt, ezt a nyelvet a fiatal generációk is elsajátították. Ezzel párhuzamosan azonban a magyar és a német nyelv használata sem csökkent. Érdekes az is, hogy a statisztikában külön szerepelnek a magukat szlováknak és csehnek valló olvasók (3. ábra).

A nemzetiségre és nyelvtudásra vonatkozó adatokat érdemes a már Kovács Éva által is elemzett választási eredményekkel összevetni. Ezeknek az adatoknak a felhasználhatósága mellett szól, hogy a csehszlovákiai választások általánosak és titkosak voltak, miközben a népszámlálások során Szlovákia területén a nemzetiséget egy számlálóbiztosnak kellett bevallani. Ellene szól, hogy a választásokon ugyanakkor nem a teljes lakosság, hanem csak a választójoggal rendelkező, 21. életévüket betöltött nők és férfiak vettek részt, akik legalább 3 hónapja laktak az adott községben. Ez a körülbelül 25–30 ezer fő a lakosság kevesebb mint felétette ki. Ugyanakkor ők kötelező jelleggel szavaztak, ezért a választási részvétel mindig 90% feletti volt. Az eredményekből Kovács arra a következtetésre jutott,

<sup>43</sup> Magyar népszámlálás 1941: 11.

<sup>44</sup> ŠA KE fond KK 21. doboz, mappa: 1938. Kassa szab. kir. város közkönyvtára, Kassa, 1939. február 18. Tárgy: Jelentés a városi közkönyvtár 1938. évi működéséről, 15. A beiratkozásokor egyebek közt a könyvtár használóinak életkorát, polgári foglalkozását, nemzetiségét, nyelvtudását és felekezeti hovatartozását mérték fel. 1932 és 1939 közötti adatok maradtak fenn.

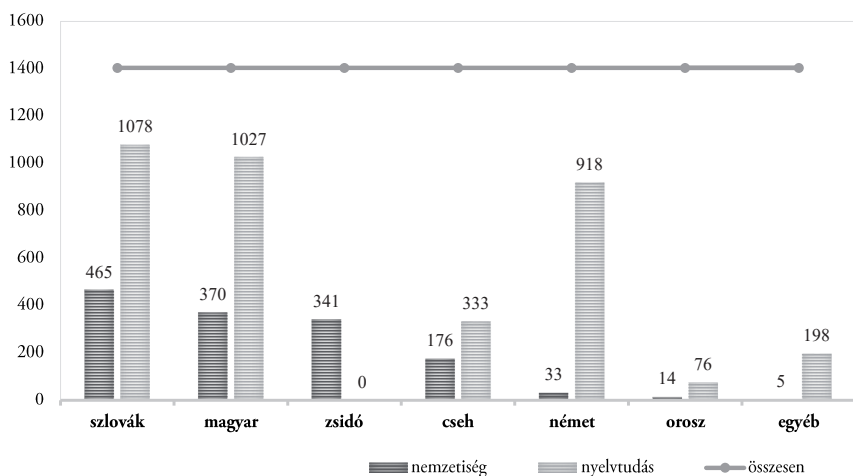
<sup>45</sup> ŠA KE fond KK 21. doboz, mappa: 1938. Kassa szab. kir. város közkönyvtára, Kassa, 1939. február 18. Tárgy: Jelentés a városi közkönyvtár 1938. évi működéséről, 13.

<sup>46</sup> Nemzeti zarándokhelyé kell kifejleszteni Rákóczi városát. Tost László polgármester előadása a budapesti Baross-szövetségben. *Felvidéki Újság* 1939. január 14. 5.

<sup>47</sup> ŠA KE fond KK 21. doboz, mappa: 1938. Kassa szab. kir. város közkönyvtára, Kassa, 1939. február 18. Tárgy: Jelentés a városi közkönyvtár 1938. évi működéséről, 14.

2. ábra

*A kassai közkönyvtár 1404 olvasójának nyelvtudása a nemzetiséghez mérve 1938-ban*

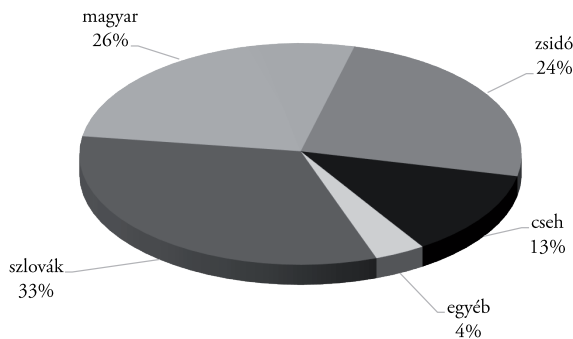


*Forrás:* ŠA KE fond KK 21. doboz, mappa: 1938. Kassa szab. kir. város közkönyvtára, Kassa, 1939. február 18. Tárgy: Jelentés a városi közkönyvtár 1938. évi működéséről, 14, 17.

hogy a csehszlovák népszámlálások elsősorban politikai aktust jelentettek, amelyeket emiatt csak korlátozott mértékben tudott felhasználni a kassai zsidóság nemzeti identitásának vizsgálatához. Munkájában amellet érvelt, hogy a tényleges nemzetiségi arányok tekintetében a népszámlálási adatok félrevezetőek, s a kisebbségek esetében elsősorban nem a nemzeti azonosságtudatot, hanem a csehszlovák államhoz való lojalitást és a megfélemlítettség mértékét mutatják.<sup>48</sup>

3. ábra

*A kassai közkönyvtár 1404 olvasójának nemzetisége 1938-ban*

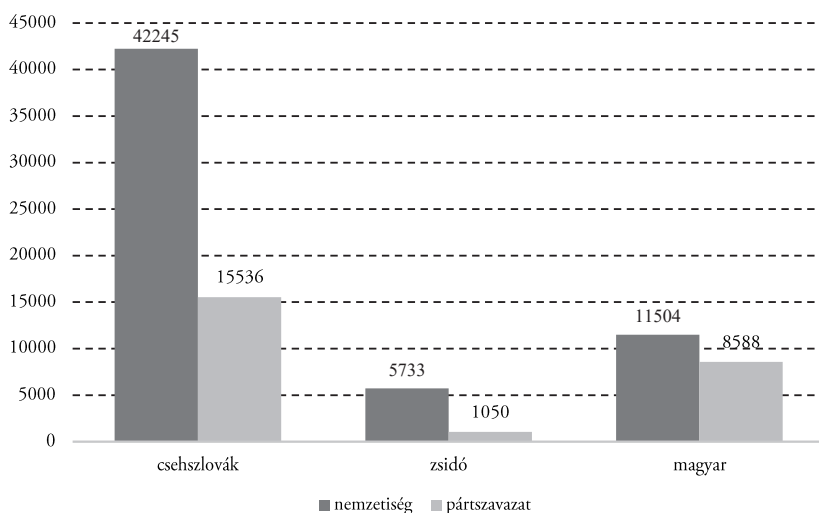


*Forrás:* ŠA KE fond KK 21. doboz, mappa: 1938. Kassa szab. kir. város közkönyvtára, Kassa, 1939. február 18. Tárgy: Jelentés a városi közkönyvtár 1938. évi működéséről, 17.

<sup>48</sup> Kovács 1993: 83.

## 4. ábra

*A nemzetiségi önbevallás és az etnikai pártokra leadott szavazatok aránya 1932-ben*



*Forrás: Kassai Újság 1932. április 24. 7; Slovenský Východ 1932. április 26. 1.*

Így például az 1935-ös csehszlovák nemzetgyűlési választás esetében kimutatta, hogy kétszer annyian szavaztak a magyar pártokra Kassán, mint ahányan magyar nemzetiségűnek vallották magukat.<sup>49</sup> Ezért a választási statisztikák bizonyos mértékben a lakosság nemzeti identitásának mérésére is alkalmasak lehetnek. Ehhez érdemes a szavazással mint szociális viselkedéssel foglalkozó legújabb kutatások megközelítését is figyelembe venni, miszerint a szavazás az egyén azonosságtudatának kifejeződéseként is értelmezhető.<sup>50</sup>

A kassai választási eredményekből kirajzolódik a város háromosztatú politikai élete, amely egyrészt a cseh-szlovák pártok, másrészt a Csehszlovákiában ellenzéki álláspontot képviselő baloldali mozgalmak (Csehszlovákia Kommunista Pártja és a szociáldemokraták), harmadrészt a magyar kisebbségi pártok népszerűségéből tevődött össze,<sup>51</sup> s a képet a zsidó, a német és a városi pártok színesítették. A szavazati joggal rendelkező felnőtt lakosság egyharmada tehát valóban a magyar pártokat támogatta. Szintén a magát magyarnak valló lakosság volt azt, amely a legnagyobb arányban szavazott „saját” etnikai alapon szerveződő pártjaira, ami a zsidó nemzetiségűekre volt a legkevésbé jellemző (4. ábra). Így ebben a tekintetben csak megerősíteni lehet Kovács Évának a választói magatartásra mint az etnikai identitás fokmérőjére vonatkozó megállapításait.

<sup>49</sup> Kovács 2004: 114.

<sup>50</sup> Rogers–Fox–Gerber 2013: 91

<sup>51</sup> Szeghy-Gayer 2016: 113.



3. táblázat

*A kassai községi választások eredménye százalékos arányban 1923 és 1938 között*

	1923	1927	1932	1937
csehszlovák polgári pártok	31,41%	30,57%	31,23%	32,37%
csehszlovák munkáspártok	27,37%	26,6%	27,03%	27,61%
zsidó pártok	7,04%	6,1%	3,93%	4,5%
magyar pártok	28,51%	36,73%	32,21%	30,06%
német pártok	–	–	1,4%	–
városi pártok	5,67%	–	4,2%	5,46%
összesen	100%	100%	100%	100%

*Forrás:* Nemzetiség szerint az új vybortagok közül 30 magyar, 13 csehszlovák és 5 szlovák. *Kassai Napló* 1923. szeptember 19. 2; Konečné volebné výsledky na celom Slovensku. *Kassai Újság* 1932. április 24. 7; *Slovenský východ* 1932. április 26. 1; Eredmények. *Kassai Újság* 1937. május 25. 2.

## KASSA, A CSEHSZLOVÁK–MAGYAR–ZSIDÓ TRIPOLISZ

A 20. század első felében két domináns nemzetépítési narratíva, a szlovák, illetve csehszlovák és a magyar határozta meg a város etnikai képének formálódását. A csehekkel kiegészült szlovák és a magyar Kassa-kép szükségszerűen egymás ellenében konstruálódott meg, a zsidóság pedig részben ezek mentén igyekezett újradefiniálni lojalitását a magyar, a csehszlovák, majd újra a magyar állam felé. Ezek mellett a lokális zsidó identitás megnyilvánulási formáit is felfedezhetjük például a korszakot átélő zsidó személyiségek visszaemlékezésében.<sup>52</sup> A német Kassa a 19. század végére fokozatosan eltűnt. A német polgárság a kiegyezést követő időszakban a magyarságba asszimilálódott. A több évtizedig megjelenő *Kaschauer Zeitung*, az 1847-ben alakult *Kaschau-Eperieser Kundschaftsblatt* utódja 1914-ben szűnt meg, és később sem alapítottak német nyelvű napilapot a városban. Az a két-három ezer német, akit a csehszlovák népszámlálások regisztráltak, egyrészt a jiddis anyanyelvű zsidó lakosságot, másrészt a Sudetendeutschen Partei és a Deutsche Sozialdemokratische Arbeiterpartei kassai fiókjához tartozó csoportokat jelentette, s ez utóbbiak sem feltétlenül az őslakosság soraiból kerültek ki. Természetesen a városi lakosság művelt rétegei bírták a német nyelvet, és sok esetben ez lehetett a közvetítő nyelv a csehek és a magyarok szláv nyelven nem beszélő rétegei között. Működött fiókja Kassán is az országos Deutscher Kulturverbandnak, ugyanakkor az önálló kassai német pártkezdeményezés, a Deutsche Wahlgesellschaft in Košice például nem volt képes saját embert ültetni a városi képviselőtestületbe.<sup>53</sup>

Ezzel egyidejűleg a szlovákság számára az első Csehszlovák Köztársaság megteremtette egy saját politikai és kulturális fejlődés alapjait, így történelme során elő-

<sup>52</sup> Görög 1991; Wachs 1992; Feuerstein 2004.

<sup>53</sup> Volebné výsledky. *Slovenský východ* 1932. április 26. 1.

szőr lehetősége nyílt a nemzeti társadalom intézményrendszerének országos szinten való kiépítésére. Mindez annak ellenére történt, hogy a szlovákokat a hivatalos csehszlovák állampolitika nem ismerte el önálló nemzetként. Persze csehszlováknak lenni inkább a politikai rendszerrel való azonosulást, mintsem tényleges nemzeti azonosságtudatot jelentett. Ezt az állítást erősítik meg az államigazgatásban dolgozók nemzetiségi önbevallásáról készült kimutatások is. Például a kassai állami rendőrség egyik 449 fős alakulatában egyértelműen elkülönültek egymástól a magukat csehnek (270 fő), illetve szlováknak vallók (178 fő).<sup>54</sup>

Mindenesetre az 1918–1919-es államfordulat a szlovák nemzeti elit számára egy új élet kezdetét jelentette. Kassa szlovák köztudatban elfoglalt helye ekkor még meglehetősen bizonytalan volt, hiszen 1918 előtt még a szlovák értelmiség is lemondott arról, hogy a várost a szlovákság központjaként tartsa számon.<sup>55</sup> Ahogyan később Juraj Slávik kassai zsupán fogalmazott: „A Liptótól Keletre fekvő vidék még a nemzeti idealisták szemében is nemzeti kimúlásra ítélt táj volt.”<sup>56</sup> A városról szóló szlovák nemzeti narratíva egyik alaptétele szerint Kassa a 19. század közepén még szlovák város volt, amit csupán a magyar politika tett erőszakosan magyarrá. Ezért a kassai szlovák értelmiség 1918 után legfőbb feladatául a város szlovák arculatának visszaszerzését jelölte meg,<sup>57</sup> ami természetesen csak fokozatosan tudott érvényre jutni. Az új államhoz hű szlovák elit az 1920-as évek elején a közélet minden területén komoly szakemberhiánnyal küzdött. Cseh újságíró, Edmund Borek alapította Kassa első szlovák, kormánypárti napilapját, a *Slovenský východot*, s lapjában a következő célt jelölte meg: „Azt akarjuk, hogy a szlovák Kelet igazán szlovák legyen, hogy a magyar máz eltűnjön és érvényesüljön Keletünk szlovák jellege.”<sup>58</sup> Kezdetben a helyi szlovákság nehezen volt mozgósítható. Az első kassai zsupán a nyugat-szlovákiai születésű Ján Sekáč ügyvéd lett, aki később maga is elismerte, hogy „Kassa szlovák lakosságát mentálisan teljes mértékben magyarizálták, ezért apatikusan viseltetett a történelmi eseményekkel szemben, s – nem lévén nemzeti öntudata – egyáltalán nem értette meg azok jelentőségét”.<sup>59</sup>

A csehszlovák népszámlálások során kimutatott új csehszlovák többség többek között átnevezésekkel, új szobrokkal és épületekkel is jelezte a maga szimbolikus és valóságos térfoglalását. A csehszlovák államigazgatás, a városba érkező cseh és az új szlovák hivatalnokréteg igyekezett Kassa csehszlovák arculatát kialakítani. Így lett például a Ferenc József térből Husziták tere (ma Námestie maratúnu mieru), az Erzsébet térből pedig Legionáriusok tere (ma Námestie osloboditeľov). Az utcanévváltozások azonban nem voltak olyan drasztikusak, mint

<sup>54</sup> ŠA KE fond KŽ 86. doboz, iratszám 7759/1925pres. Národnostné pomery u osobnstva Policajného riaditeľstva v Košiciach. Sbor uniformované stráže bezpečnosti v Košicích.

<sup>55</sup> Ficeri 2014: 110–111.

<sup>56</sup> Slávik 1928: 5.

<sup>57</sup> Bohúň 1960: 89.

<sup>58</sup> Čo cheme? *Slovenský východ* 1919. január 9. 1.

<sup>59</sup> Sekáč 1928: 32.

húsz évvel később Horthy Miklós Magyarországnak keretei között, majd 1945 után. Ekkor még jó néhány köztér megtarthatta korábbi elnevezését, főként a Monarchia emlékeit igyekeztek a város arculatából kitörölni.

A cseh centralizációs törekvések mellett Prága igyekezett Kassát egyfajta kelet-szlovákiai regionális központtá fejleszteni. A város szlovák jellegének kívánt hangsúlyt adni Milan Rastislav Štefánik, a csehszlovák állam alapítóiként tisztelt triumvirátus szlovák tagjának a szobra, amelyet 1929. május 5-én, ünnepélyes keretek között avattak fel a Fő utca déli felében, nem messze attól a ponttól, ahol korábban a csehszlovák katonák által 1919 márciusában ledöntött magyar Honvéd szobra állt.<sup>60</sup> 1938 után ugyanitt a magyar Szent Korona, később pedig Sztálin és Gottwald szobra jelezte az éppen aktuális politikai hatalom érvényre jutását.<sup>61</sup> Štefánik a szlovákok egyik legfontosabb nemzeti hőségének számított, akinek nevét a Szlovák Nemzeti Klub javaslatára 1933 májusától a Fő utca is viselte.<sup>62</sup>

A konzervatívabb és kisvárosias mentalitású, katolikus többségű Kassán ugyanakkor talán nem is a szlovákok látványos politikai emancipációja, hanem a sok tekintetben idegen, szekularizált és modern életmódot magával hozó, egyúttal az államhatalmat képviselő csehek jelentették a valódi újdonságot. A Kassára érkező több ezer fős cseh hivatalnokréteg tagjai természetesen az állami közigazgatásban, többek között a postán, a vasútnál, a rendőrigazgatóságon és részben az oktatásban helyezkedtek el. Kifejezetten a cseh vasúti alkalmazottak számára épült fel például a Kassa óvárosától észak-nyugati irányban fekvő malá Praha (Klein Prag) elnevezésű háztömb. Ekkor készült el a posta épülete, amelyet 1941 júniusában bombatalálat ért, valamint a Baťa-üzletház, amely az 1930-as években eleinte meglehetősen idegenként hatott a Fő utca historizáló épület sorában. Kifejezetten a cseh szimbolikus térfoglalást fejezte ki az 1936 szeptemberében felavatott Szent Vencel-szobor az Orbán-torony bejáratánál, közvetlenül a Szent Erzsébet-dóm északi oldala mentén, melyet az első bécsi döntés után a csehszlovák katonaság bontott le és vitt magával. Egy évvel korábban pedig ettől nem messze egy országzászlót is avattak a csehszlovák állam megalakulásának 17. évfordulójára.<sup>63</sup> A két világháború közötti átfogó és dinamikus modernizáció eredményeképpen tömeglakások épültek. Jelentősen bővültek a külvárosi kerületek, ahol tucatszám emeltek családi és társasházakat, továbbá új kórház, új tűzoltóraktár is létesült. A csehek a környező országokhoz képest fejlettebb szociális rendszert és nem utolsósorban akkori közép-európai viszonylatban liberális demokráciát hoztak magukkal, melynek előnyeiket minden nemzetiségű lakos élvezte.

<sup>60</sup> Bířešová 2016: 56–57.

<sup>61</sup> Bauer 2008: 13–17.

<sup>62</sup> AMK fond MMK 1936. Pomenovanie a číslovanie ulíc, 740/936, č. 7582/34 prez. Dňa 22ého júna 1934. Dvojjazýčné tabulky a označením ulíc, 1933, Predmet: Pomenovanie Štefánikovej ulice.

<sup>63</sup> Bauer 2008: 34.

A két világháború közötti korszak a modern Kassa kiépülésén túl bizonyos tekintetben „a virágzás nagy korát” jelentette a helyi zsidóság számára is, ahogyan azt Görög Artúr jó néhány évtizeddel később megállapította.<sup>64</sup> Ugyanakkor azt ő is elismerte, hogy az 1918 előtt politikailag egységes kassai zsidóság ebben az időszakban kulturális, nyelvi és nemzeti szempontból egyaránt polarizálódott,

„[...] amit az új urak szívesen kihasználtak. Támogatták az erős lendülettel megindult zsidó reneszánsz mozgalmat, csakhogy elősegítsék a népszámlálás arányának lebillenését. Ez sikerült is. Ennek következtében a hitközségek nagyobb súlyt kaptak, jelentőségük megnövekedett, ami rendkívül hasznos volt az egyre gyarapodó számú, nincstelen és idegenből ideszakadt zsidóság érdekében kifejtett közbenjárásoknál.”<sup>65</sup>

A zsidóság tömeges letelepülése Kassán az 1840-es évek elején kezdődött meg, majd a dualizmus fél évszázadában a zsidóság kulcsszerepet vállalt a város gazdasági fejlődésében. Az 1918–1919-es államfordulatot követően, az új állam keretein belül a szlovákiai zsidóság fokozatosan építette ki és fejlesztette saját infrastruktúráját: 1926–1927 folyamán felépült az új neológ zsinagóga az akkori Rákóczi körút elején,<sup>66</sup> s ekkor fejezték be az új ortodox zsinagógát is.

A nemzetiségi önazonosítás kérdése ugyanakkor jócskán megosztotta a zsidó közösséget, hiszen a 8-9000 főnyi kassai izraelita mintegy 60%-a vallotta magát zsidó nemzetiségűnek,<sup>67</sup> a többiek csehszlovákként, magyarként, németként nyilatkoztak magukról a népszámlálások idején.<sup>68</sup> Az 1918-ban megalakult cionista Zsidó Párt mellett számos zsidó tömörült a szociáldemokrata és a kommunista pártba, valamint a magyar kisebbségi és városi pártokba. Mindemellett a zsidóság nem csupán politikai téren, hanem a város közéletében is polarizálódott: létrejött a B'nai B'rith–Concordia zsidó szabadkőműves páholy, kifejezetten zsidó cserkészcsapatok alakultak és a Sväz Slovenských židov v Košiciach helyi szervezete igyekezett megszervezni a fiatalabb zsidó generációt. Mindeközben továbbra is fontos helyi kisugárzással bírt a magyar identitású neológia, amely anyagiilag támogatta a helyi magyar nyelvű lapokat és 1910-ban saját székházat emelt a Kassai Társaskörnek, ismertebb nevén a Zsidó Kaszinónak. Halmi Béla és Hercz Ignác vezetésével Kassa egyúttal a zsidó magyarok egyik központja is volt. Természetesen a zsidóság bevándorlása 1918 után is folytatódott, főként keletről, Galíciából és Szovjet-Oroszországból. Az újonnan érkezők többségükben ortodoxok voltak, ráadásul nyelvileg és kulturálisan is elkülönültek a „rég” kassai zsidóságtól.

<sup>64</sup> Görög 1991: 60.

<sup>65</sup> Görög 1991: 83.

<sup>66</sup> Klein-Pejšová 2015: 95.

<sup>67</sup> Csehszlovák népszámlálás 1921: 102–103.

<sup>68</sup> Ez utóbbiakra vonatkozó adatok nem állnak rendelkezésre a csehszlovák statisztikai kiadványokban.

A helyi magyar közösség, akárcsak a korabeli magyarországi közvélemény, hatalmas veszteségként élte meg Kassa Csehszlovákiához kerülését. A népszámlálási statisztikákat olvasván az itt élő magyar gondolkodók körében általánosan elterjedt az a nézet, hogy a városi magyar polgárság szinte teljesen megszűnt létezni,<sup>69</sup> amely folyamatot a magyar elit sokszor értetlenül vagy rezignáltan szemlélte.<sup>70</sup> A magyar nemzeti narratíva szerint Kassa eredetileg német jellegét a 16. században beáramló szlovák és magyar elem törte meg,<sup>71</sup> az 1870-es, 1880-as években született generáció viszont már azt tekintette magától értetődőnek, hogy Kassa magyar város. Voltak persze, akik ekkor sem tagadták, hogy a szlovákság dinamikus térnyerésének folyamatát törte meg az 1867 utáni magyar nemzetpolitika. Fischer-Colbrie Ágost, Kassa 1907 és 1925 közötti püspöke az 1910-es években jegyezte fel: „Ha a kiegyezés óta beköszöntött nemzeti áramlat és magyarosító politika be nem következik, ma a magyar–tót nyelvhatárt alighanem Miskolc körül kereshetjük.”<sup>72</sup>

Kassa 20. század eleji etnikai átalakulásának ráadásul volt egy erősen szubjektív dimenziója is, amit a történész szintén nem hagyhat figyelmen kívül. Kassa multietnikus valóságát a kor embere olyannak látta, olyannak érzekelte, amilyenek az általa megélt tapasztalatok és körülmények engedték.<sup>73</sup> Jó példa erre a Márai Sándor regényeiben visszaköszönő magyar Kassa-kép, amely az alsóbb rétegektől elzárkózó, a periférián élő szlovákságot részben ignoráló polgári származású író benyomásait tükrözte, s amelyet elsősorban az 1918 előtti Kassáról jegyzett le.<sup>74</sup> Forgács Géza, a *Prágai Magyar Hírlap* újságírója ugyanilyen szubjektív benyomás alapján állította azt 1936-ban, hogy a kassai korzó járóelőinek fele magyarul beszél, s ezt a jelenséget „utcai statisztikának” nevezte. Szintén Forgács volt az, aki „félhivatalos adatként” kezelte, hogy a kassai lapok fele 1918 után is magyarul jelent meg a városban.<sup>75</sup> S mivel a népszámlálási adatok látszólag teljesen újrarajzolták a város etnikai képét, a magyar elit a fentiekben idézett könyvtárstatisztikával, illetve hasonló, gyakran rosszul értelmezett adatokkal igyekezett az 1920-as, 1930-as években bekövetkezett változásokat megkérdőjelezni publicisztikai írásaiban. Tette ezt azért is, mert a hivatalos magyar többséget elvesztő Kassán a magyar elit nemzetiségi arányához mérten jóval nagyobb mértékben őrizte meg politikai és gazdasági hatalmát 1918 után is.<sup>76</sup> S bár Kassa 1930 után hivatalosan egynyelvűvé vált, a lakosság 1918 előtt szocializálódott része továbbra is használta a magyar nyelvet, kötődött a helyi magyar és buda-

<sup>69</sup> Bólya 1938: 149.

<sup>70</sup> Szvatkó 1936.

<sup>71</sup> Néhány száz évvel ezelőtt telepedtek le Kassa első magyar polgárai. *Prágai Magyar Hírlap* 1937. április 11. 17.

<sup>72</sup> AACass-Episc A.F.-C. Vol. 13. Opera varia, rukopisné práce, N. 9. Fischer-Colbrie Ágost: Kassa nemzetiségi statisztikája, 10.

<sup>73</sup> Otčenášová 2013.

<sup>74</sup> Márai 2013.

<sup>75</sup> Forgách 1936.

<sup>76</sup> Szeghy-Gayer 2016: 230.

pesti lapokhoz, részt vett a magyar egyesületek programjain, eljárt a magyar színházi előadásokra. Magyar nyelven tanítottak a neológ zsidó alapiskolában<sup>77</sup> és a kommunisták gyűlései is nagyrészt magyar nyelven zajlottak.<sup>78</sup> Eleve nagyszámú Magyarországról érkező baloldali emigráns élt a városban. Joggal tehetta tehát fel a kérdést a korabeli szlovák publicista: „elég-e szlovák Kassa?”<sup>79</sup> S miközben a nemzeti elitek homogén városképzeteket konstruáltak maguknak, Kassa valóságos etnikai sokszínűsége elsősorban a korabeli művészi ábrázolásokban volt tetten érhető.<sup>80</sup>

\* \* \*

1918 és 1945 között viszonylag rövid idő alatt többször is lényegesen megváltozott Kassa lakosságának statisztikai adatokból kiolvasható etnikai összetétele, amely egyrészt a természetes és kényszeres migrációs folyamatokkal, másrészt a kassaiak egy bizonyos hányadának ingadozó nemzeti bevallásával magyarázható. Mindemellett három alapvető szempontrendszert szeretnék kiemelni a változások megértéséhez. Az első a nemzetfogalom 1850 és 1950 közötti gyökeres átalakulásának kérdése. A Czoch Gábor kutatásaiból ismert, 19. század közepi Kassán még nem volt ritka, hogy a nemzetfogalom inkább területhez való hovatartozás-tudatot, származást, mintsem mai értelemben vett nemzeti identitást takart. A dualizmus korában ezt váltotta fel az anyanyelvhez kötött magyar kulturális nemzetfogalom, később pedig Csehszlovákiában az egyén nemzeti önbevallása egyfajta politikai lojalitásként volt értelmezhető. A Horthy-korszak Magyarországon a nemzetfogalom még erőteljesebben etnicizálódott,<sup>81</sup> amellyel, hogy nemzetiség és anyanyelv között már az 1941-es népszámlálás idején különbséget tettek.

Másodsorban a nyelvtudás, a két- vagy többnyelvűség problematikájának érdemes nagyobb figyelmet szentelni, még akkor is, ha a nyelvismeret és a többnyelvűség pontos definiálása gondot okoz, és az sem világos, hogy több nyelven beszélő elitet vagy többnyelvű lakosságot vizsgálunk-e. Kassa esetében mindenesetre a nyelvtudás nem döntő tényező a nemzeti azonosságtudat meghatározásánál, hiszen egy olyan közösségről van szó, ahol az elit és a lakosság nagy része szlovák és magyar nyelven is tudott (olvasott), sőt harmadik nyelvként a német is jelen volt.

A váltakozó nemzeti önbevallás vizsgálatokor nem utolsósorban az sem megkerülhető kérdés, hogy az állampolitikához igazodás, a többség mellett való felsorakozás egy átgondolt, racionális stratégiaváltásként, a túlélés érdekében meghozott döntésként fogható-e fel, vagy inkább a nemzetileg közömbös csoportok mobilizálhatóságának mértékéről árulkodik. Természetesen a politikai berendezkedés alapvetően befolyásolta az egyén döntését, hiszen nem mellékes, hogy egy

<sup>77</sup> Židia v Košiciach. *Slovenský východ* 1929. november 19. 2.

<sup>78</sup> Farkas 1990: 13–23.

<sup>79</sup> Prídavok [é. n.].

<sup>80</sup> Kiss-Szemán 2013: 70.

<sup>81</sup> Szabó 2006: 216.

demokratikus vagy egy autoriterebb államban végzik el az adott népszámlálást. A két világháború között még csak a lakosság 60%-át tették ki a – bevallásuk szerint – többségi nemzethez tartozó állampolgárok. A vizsgált korszakot tekintve a második világháborús Kassát volt képes az aktuális politikai elit a legnagyobb mértékben homogenizálni, ekkor ugyanis a kassaiak több mint 89%-a magyar nemzetiségűnek vallotta magát, s ezt az arányt csak a világháború utáni új csehszlovák rendszer tudta felülmúlni. A magyar, zsidó és német, azaz tulajdonképpen a multietnikus Kassa felszámolását később a szocialista urbanizáció tette véglegessé.

A nemzeti elitiek által elképzelt magyar Kassa és szlovák Košice képe a mai napig meghatározza a város kulturális örökségéhez való viszonyulást. Szlovákia és Magyarország emlékezetpolitikáját egyszerre jellemzi az etnocentrikus látásmód és a felejtés, a sokszínűség hangsúlyozása pedig csak egy-egy rövid távú projekt erejéig, esetleg divatos hangzása miatt tűnik fel a múltból való értelmezésekben. Pedig Kassa minden bizonnyal azon közép-európai városok közé tartozik, ahol a kora újkorig visszamenő „hagyománya” volt/van az etnikai együttélésnek. Mindezek ismeretében talán nem véletlen, hogy a tanulmány mottójául választott anekdota, amelyet Tomáš Štrauss, nemrég elhunyt művészettudós is idézett visszaemlékezésében, éppen a fentiekben áttekintett időszakot követően született a gyakori határváltozásokra, a párhuzamos nemzetépítésekre, majd a holokauszt és a kitelepítések okozta borzalmakra adott reakcióként. Tömören összefoglalja, hogy a kassai polgár nem (cseh)szlováknak, zsidónak vagy magyarnak, hanem szíve szerint kassainak vallotta volna magát.

## FORRÁSOK

- Arcibiskupský archív, Košice (AACass-Episc.)  
 fond Augustín Fischer-Colbrie (A.F.-C.).
- Archív mesta Košice (AMK)  
 fond Magistrát mesta Košice (MMK), 1923–1938.  
 fond Policajný kapitanát mesta Košice (PK), (1830) 1861–1922.
- Štátny archív v Košiciach (ŠA KE)  
 fond Krajská knižnica v Košiciach (KK), (1923) 1924–1974.  
 fond Košická župa (KŽ), 1923–1927 (1928).
- Csehszlovák népszámlálás 1919: *Soznam miest na Slovensku dľa popisu ľudu z roku 1919*. Bratislava, 1920.
- Csehszlovák népszámlálás 1921: *Československá statistika – svazek 9. Sčítaní lidu v Republice československé ze dne 15. února 1921*. Praha, 1924.
- Csehszlovák népszámlálás 1930: *Československá statistika – svazek 98. Sčítání v Republice československé ze dne 1. prosince 1930*. Praha, 1934.
- Magyar népszámlálás 1900: *A magyar Szent Korona országainak 1900. évi népszámlálása. Tizedik rész. Végeredmények összefoglalása*. Budapest, 1909.

- Magyar népszámlálás 1910: *A Magyar Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Hatodik rész. Végeredmények összefoglalása*. Budapest, 1920.
- Magyar népszámlálás 1941: *1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községenként (Országhatáron kívüli terület)*. Kézirat. Budapest, 1990.
- Petrichevich Horváth Emil 1924: *Jelentés az Országos Menekültügyi Hivatal négy évi működéséről*. Budapest.

- Felvidéki Újság*, 1938–1944.  
*Kassai Újság*, 1910–1938.  
*Kassai Napló*, 1919–1925.  
*Prágai Magyar Hírlap*, 1922–1938.  
*Slovenský východ*, 1919–1937.

## HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bauer, Juraj 2008: *És múltak a századok... Emléktáblák és feliratok, címerek, szobrok, monogramok, jelek a házakon*. Košice–Kassa.
- Bírešová, Tatiana 2016: Prezentácia štátnej ideológie vo verejnom priestore mesta Košice medzi rokmi 1918–1945. *Historie – otázky – problémy* (8.) 1. 51–64.
- Bohúň, Emo 1960: *Dejiny veselí i neveselí*. Bratislava.
- Bólya Lajos 1938: A polgárság. In: Borsody István (szerk.): *Magyarok Csehszlovákiában 1918–1938*. Budapest, 149–157.
- Brandt, Juliane 2013: Jazyky a ich používanie ako prostredie a pozadie periodickej tlače. In: Feniková-Čarnogurská, Martina – Kurucová, Angela (eds): *Úloha kníh a periodik v živote mnohonárodnostných Košíc: zborník z konferencie*. Košice, 170–186.
- Czoch Gábor 2009: „A városok szíverei...” *Tanulmányok Kassáról és a reformkori városokról*. Pozsony.
- Farkas Vladimír 1990: *Nincs mentség. Az ÁVH alezredese voltam*. Budapest.
- Feischmidt Margit 1997: *Multikulturalizmus: Kultúra, identitás és politika új diskurzusa*. Budapest.
- Feuerstein, Azriel 2004: *Kelj fel Jancsi. Kassa – Auschwitz – Svédország – Izrael*. Izrael.
- Ficeri, Ondrej 2014: Etnický obraz Košíc v slovenskej historiografii od jej počiatkov do roku 1918. *Mesto a dejiny* (3.) 1. 94–113.
- Ficeri, Ondrej 2016: *Košice v slovenskej historiografii*. Košice.
- Gellner, Ernest 2009: *A nemzetek és a nacionalizmus*. Budapest.
- Görög Artúr 1991: *A kassai zsidóság története és galériája*. Bné Brák.
- Gyurgyík László 1994: *Magyar mérleg. A szlovákiai magyarság a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében*. Pozsony.
- Haburaj, Tomáš – Zubko, Peter 2016: *Financovanie cirkvi v medzivojnovnom období. Ekonomická stránka života katolíckej cirkvi v Košiciach v rokoch 1918–1938*. Prešov.
- Hajdú Nikoletta 2005: A többnyelvűség és a többnyelvű oktatás. *Új Pedagógiai Szemle* (55.) 3. 114–119.



- Henschel, Frank 2014: Religions and the Nation in Kassa Before World War I. *Hungarian Historical Review* (3.) 4. 850–874.
- Holec, Roman 2010: A Trianon-diskurzus a szlovák szépirodalomban. *Limes Tudományos Szemle* (23.) 4. 31–45.
- Holec, Roman 2012: Zmeny národnostného zloženia miest na Slovensku po roku 1918 a možnosti ich interpretácie. In: Švorc, Peter – Heppner, Harald (eds): *Velka doba v malom priestore. Zlomové zmeny v mestách stredoeurópskeho priestoru a ich dôsledky (1918–1929)*. Prešov–Graz, 13–29.
- Kárpáty, Vojtech 2008: K niektorým aspektom slovensko-maďarského spoluzitia prvej polovice 20. storočia v Košiciach. In: Šutajová, Jana – Ďurkovská, Mária (eds): *Maďarska menšina na Slovensku v procesoch transformácie po roku 1989 (Identita a politika II)*. Prešov, 146–157.
- Kiss-Szemán, Zsófia 2013: Mestský charakter. In: Kiss-Szemán, Zsófia – Lešková, Lena (eds): *Košická moderna – Košice modernism, Umenie Košíc v dvadsiatych rokoch 20. storočia*. Košice, 66–82.
- Klein-Pejšová, Rebekah 2015: *Mapping Jewish Loyalties in Interwar Slovakia*. Indiana.
- Kovács Éva 1993: Választói magatartás, mint a nemzeti identitás mutatója Kassán a két világháború között. *Regio – Kisebbség, politika, társadalom* (4.) 3. 75–106.
- Kovács Éva 2004: *Felemás asszimiláció. A kassai zsidóság a két világháború között, 1918–1938*. Somorja–Dunaszerdahely.
- Kőmíves Tibor 2010: „Búcsú a latin nyelvtől”. A kassai közigazgatás nyelvváltása 1840-ben. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* (12.) 2. 95–106.
- Kövér György 2016: „Statistikai asszimiláció” Magyarországon 1880–1910. *Századok* (150.) 5. 1221–1257.
- Lagzi Gábor 2016: *Városok a határon. Wrocław, Lviv és Vilnius multikulturalizmusa a múltban és a jelenben*. Budapest.
- Márai Sándor 2013: *Egy polgár vallomásai (1934–1935/1940)*. Budapest.
- Prídavok, Anton [é. n.]: *Sú Košice dosť slovenské?* [http://zlattyfond.sme.sk/dielo/1302/Pridavok\\_Publicistika/4](http://zlattyfond.sme.sk/dielo/1302/Pridavok_Publicistika/4) – utolsó letöltés: 2017. március 2.
- Prídavok, Anton 1928: Maďarizácia východu. (Príspevok k štúdiu národnostnej otázky na východnom Slovensku). In: Štancl, J. G. (ed.): *Jubilejný almanach mesta Košíc a východného Slovenska 1918–1928. I. Diel*. Košice, 57–67.
- Renan, Ernest 1995: Mi a nemzet? In: Bretter Zoltán – Deák Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Pécs, 171–187.
- Rogers, Todd – Fox, Craig R. – Gerber, Alan S. 2013: Rethinking Why People Vote. Voting as Dynamic Social Expression. In: Shafir Eldar (ed.): *The Behavioral Foundations of Public Policy*. New York, 91–107.
- Sáposova, Zlatica – Regináčová, Nikola 2014: Historicko-demografický vývoj populácie Košíc v 19. a 20. storocí. In: Šutaj, Štefan – Dzurikaninová, Nikoleta (eds): *Štruktúra a fragmenty v historickom vývoji Košíc*. Košice, 75–103.
- Sekáč, Ján 1928: Prevrátové udalosti v bývalej stolici Abauj-Turňanskej. In: Štancl, J. G. (ed.): *Jubilejný almanach mesta Košíc a východného Slovenska 1918–1928. I. Diel*. Košice, 30–36.
- Simon Attila 2010: *Egy rövid esztendő krónikája. A szlovákiai magyarok 1938-ban*. Somorja.

- Simon Attila 2014: *Magyar idők a Felvidéken 1938–1945*. Budapest.
- Slávik Juraj 1928: Úvodom. In Štancl, J. G. (ed.): *Jubilejný almanach mesta Košic a východného Slovenska 1918–1928*. Košice, 5–7.
- Smith, D. Anthony 2004: A nemzetek eredete. In: Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek. Szöveggyűjtemény*. Budapest, 204–229.
- Štrauss Tomáš 2012: *Moje Košice*. Bratislava.
- Szabó Ildikó 2006: Nemzetfogalom és nemzeti identitás a dualizmus korában és a Horthy-korszakban. *Politikatudományi Szemle* (15.) 1. 201–248.
- Szeghy-Gayer Veronika 2016: *Felvidékből Szlovenszók. Magyar értelmiségi útkeresések Eperjesen és Kassán a két világháború között*. Pozsony.
- Szvatkó Pál 1994: A változás élménye. In: Filep Tamás Gusztáv – G. Kovács László (szerk.): Szvatkó Pál: *A változás élménye. Válogatott írások*. Pozsony, 29–43.
- Tišliar, Pavol 2007: *Mimoriadne sčítanie ľudu na Slovensku z roku 1919. Príspevok k populačným dejinám Slovenka*. Bratislava.
- Varga, Bálint 2014: Multilingualism in Urban Hungary, 1880–1910. *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity* (42.) 6. 965–980.
- Wachs, Emanuel 1992: *Botcsinálta prókátor*. Tel-Aviv.
- Zahra, Tara 2017: Imagined Noncommunities: National Indifference as a Category of Analysis. *Slavic Review* (69.) 1. 93–119.
- Zemko, Milan 2004: Voličstvo strán národnostných menšín a komunistickej strany na Slovensku v parlamentných voľbách za predmníchovskej republiky. In: Zemko, Milan – Bystrický, Valerián (eds): *Slovensko v Československu (1918–1939)*. Bratislava, 179–198.

Iváncsó Ádám

## Ruszin hallgatók és a debreceni egyetem, 1938–1945

Az I. világháborút követően a Magyar Királyság külpolitikájának legfőbb célja az ország területi integritásának minél teljesebb mértékű helyreállítása volt. A területi revízióba fektetett erőfeszítések megtérülni látszottak, hiszen 1938 novemberében az első bécsi döntés révén visszakerült a Felvidék és Kárpátalja magyar többségű része, valamint a következő év márciusában a honvédség sikeres offenzíva keretében visszafoglalta Kárpátalja további, főként ruszinok lakta területeit. Az eufória után azonban új kihívással kellett szembenéznie a Teleki-kormánynak: hogyan fogják visszaintegrálni a régi-új területeket az ország vérkeringésébe? Van-e egyáltalán kidolgozott nemzetpolitikai koncepció arra nézve, hogy a Kárpátaljával visszakerült ruszin tömb kisebbségi jogait, autonómia- és kulturális igényeit milyen módon fogják megoldani?

A kérdések tisztázása azért is volt fontos, mert a visszakerült Kárpátalja szláv lakossága már nem az a jámbor, politikailag öntudatlan *gens fidelissima* volt, amit két évtizeddel korábban leválasztottak az országról. E nép identitásának formálásáért komoly harc zajlott az ukrán, nagyorosz és ruszin irányzat között, melybe az utóbbiak oldalán 1939-et követően a magyar politika is aktívan bekapcsolódott. Ennek egyik helyszíne Debrecen városa volt, melynek tudományegyetemét a fiatal ruszin értelmiség képzésére szemelték ki. Tanulmányomban igyekszem betekintést nyújtani ennek a diákcsoportnak a körülményeibe, önszerveződésébe és a magyar többségű közeghez való viszonyulásába.

A tanulmány megírásához rendelkezésre álló források sajnos töredékesen maradtak fenn, és nehezíti az átfogó kép kialakítását, hogy a hallgatók létszámáról, háttéréről és tevékenységéről szóló kimutatások mennyisége és részletessége tanévenként jelentősen eltér. A források közül nagyban támaszkodtam a Debreceni Magyar Királyi Tisza István Tudományegyetem rektori hivatalának korabeli irataira, melyek a Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú Bihar Megyei Levéltárában találhatóak; az egyetem évkönyveire; illetve a szakirodalmak közül az ifj. Barta János és Orosz István szerkesztésében megjelent centenáriumi kiadványra, *A Debreceni Egyetem Története 1912–2012* címmel. A tanulmányban megfogalmazott megállapításokat tehát a hazai forrásanyag ismeretében tettem meg.

## ELŐZMÉNYEK

A többi magyarországi nemzetiséghez viszonyítva a ruszinoknál több évtizedes késéssel, a 19. század derekától kezdve köszöntött be a nemzeti ébredés időszaka. Ekkortól vált világossá számukra is, hogy a szakrális egyházi szláv már nem felel meg a kor követelményeinek, azt fel kell váltani egy irodalmi nyelvel. A kibontakozó vetélkedésben három irányzat körvonalazódott: a (nagy)oroszl, azaz ruszofil; a helyi nyelvjárásokhoz közelebb álló ukrán, azaz ukranofil; és a kárpátaljai keleti-szláv tájnyelvekből létrehozni kívánt ruszin, azaz ruszinofil. Egyáltalán nem volt lényegtelen kérdés, hogy melyik irányzatnak sikerül győztesen kikerülnie a versenyből, hiszen azzal jelentős befolyást ért volna el az identitásformálás terén is.<sup>1</sup>

A ruszinság nemzetpolitikai szempontból sokáig nem játszott fontos szerepet a Magyar Királyság életében. Oktatásuk és identitásuk formálódásának ügyét marginális problémaként kezelték a szlovák, román, vagy szerb kérdéshez viszonyítva. Ez egyrészt amiatt volt így, mert a perifériának számító Kárpátalján és a Felvidék keleti részén éltek, másrészt pedig amiatt, mert az érdekeiket képviselő intelligencia, mely főként papokból és tanítókból állt, csupán csekély részét tette ki a ruszinoknak. A kiegyezést követően a régióban történő fejlesztések iránti igény – többek közt óvodák, állami és gazdasági ismétlő iskolák felállítása, valamint az oktatók bérének emelése – csak 1897-ben merült fel.<sup>2</sup> Helyi szinten az értelmiség képzését két nagy múltú tanintézet látta el. Az egyik az 1613-ban a Zemplén vármegyei Homonnán alapított és 1646-ban Ungvárra költöztetett Királyi Katolikus Főgimnázium, a másik az 1794-ben létrehozott, szintén ungvári görög katolikus kántorképző.<sup>3</sup> A századfordulón az ambiciózusabb és tehetősebb ruszin fiatalok a Magyar Királyságon belül elsősorban Budapestre mentek tanulni. Őket a már itt élő, elmagyarosodott ruszin származású értelmiség, mely a kiegyezést követően felkerülő hivatalnokok gyermekeiből állt, hamar megnyerte a magyarpárti és asszimiláns iránynak.<sup>4</sup>

Kormányzati szinten már csak az első világháború kitörését követően dolgoztak ki programot a ruszin kérdésre. Ennek elindítása mögött Tisza István 1914-es északkelet-magyarországi látogatásának tapasztalatai álltak, melynek során a miniszterelnök a ruszofil propaganda és a vele együttműködő görögkeleti egyház megerősödését látta.<sup>5</sup> Tisza ezért Jankovich Béla vallás- és közoktatásügyi miniszterrel, valamint Csernoch János esztergomi hercegprímással egyeztetve úgy döntött, a ruszinok cirill betűs liturgikus és tankönyveit latin betűsre kell cserélni, valamint a görög katolikusoknak a Julianus-naptárról a Gergely-nap-

<sup>1</sup> Csernicskó 2013: 293–294.

<sup>2</sup> Kemény (szerk.) 1956: 532.

<sup>3</sup> Fedinec 2001: 412.

<sup>4</sup> Mayer 1977: 13, 164–165.

<sup>5</sup> Kemény–Szarka–Szász (szerk.) 1999: 249.

tárra kell váltaniuk, hogy a továbbiakban vallási ünnepeik ne a görögkeletiekkel, hanem a római katolikusokkal essenek egybe.<sup>6</sup>

Ezek a kormányzati tervek egyértelműen azt a célt szolgálták, hogy miközben a ruszin kultúrát az oroszról egyre jobban eltávolítsák, addig a magyarhoz egyre közelebb kerülve felgyorsítsák a nemzetiség asszimilációját. A nép és a papok egy része természetesen nem egykönnyen fogadta el, hogy több száz éves tradícióikat és ruszin kultúrájuk alapvető elemeit akarják megváltoztatni. Ezekkel a kezdeményezésekkel egy időben történt a hajdúdorogi magyar görög katolikus püspökség felállítása is, ami a gyakorlatban azt jelentette, hogy az egyre nagyobb számú, magukat magyar nemzetiségűnek valló görög katolikus hívek az eddigi egyházi szláv vagy román helyett most már magyar nyelvű miséken vehettek részt.<sup>7</sup>

A hívek és a papság körében kibontakozó ellenállás megpróbálta a reformok bevezetését megakadályozni. A ruszinok inkább a vármegyék törvényhatósági bizottságaiban fejezték ki tiltakozásukat, de komolyabb incidensre nem került sor.<sup>8</sup> Ahogy Buttkey Ferenc, Bereg vármegye főispánja Tisza Istvánnak küldött levelében leírja:

„[A] ruthén – tapasztalat szerint – igen hálás anyaga a magyarosításnak, ott, ahol állami iskolák vannak, e munka akadálytalanul és szép eredményekkel folyik; a nép az állam nyelvének érvényesülése ellen soha szót nem emel, s ha észlelhető gáncs, az csak a hittan és egyházi ének tanítással kapcsolatban, felekezeti érdekeket képviselő egyének részéről jön”.<sup>9</sup>

A román hívek egy radikálisabb csoportja azonban egy bombamerénylet elkövetésétől sem riadt vissza, mely 1914. február 23-án, Debrecenben következett be, s három halálos áldozatot követelt.<sup>10</sup>

A görög katolikus egyház vezetői azonban, támogatva a kormány programját, keresztülvitték az új szabályok bevezetését, így a naptáregyesítésre végül 1916 tavaszán sor került, amikor is dr. Papp Antal munkácsi és dr. Novák István eperjesi görög szertartású katolikus püspökök, valamint Miklósy István hajdúdorogi görög szertartású katolikus megyéspüspök közösen elfogadta a Gergely-naptárra való átállást.<sup>11</sup> A latin betűs oktatás bevezetésénél viszont nem volt szükség ilyen egységes fellépésre, mert a püspökök saját egyházmegyéjük területén egymástól függetlenül bevezethették azt. Így dr. Novák István püspök 1915 őszén, míg

<sup>6</sup> Kemény–Szarka–Szász (szerk.) 1999: 248–254.

<sup>7</sup> Eötvényi 1928: 469.

<sup>8</sup> Kemény–Szarka–Szász (szerk.) 1999: 427.

<sup>9</sup> Kemény–Szarka–Szász (szerk.) 1999: 425.

<sup>10</sup> Pirigyi 1990: 117.

<sup>11</sup> Kemény–Szarka–Szász (szerk.) 1999: 644–645.

dr. Papp Antal 1916 nyarán tette ezt meg.<sup>12</sup> A két évvel később véget érő háború a latin betűs oktatás végét is jelentette.

A csehszlovák érában állami szinten nem avatkoztak bele sem az oktatás, sem a civil kezdeményezések terén a három irányzat vetélkedésébe. Ennek köszönhetően mindegyik létrehozhatta a maga egyesületeit, melyek könyvtárakat és olvasóköroket alapítva behálózták Kárpátalját. A ruszofil irányzat legfőbb kultúregyesülete a Duhnovics Társaság volt, mellyel szemben az ukranofilek megalapították a Prosvitát. A következő két évtizedben alapvetően ez a két szervezet határozta meg a ruszin identitás alakulását. A ruszinofil irányzat nem tudott egyenrangú ellenfele lenni a két riválisnak. Nem rendelkeztek saját kultúregyesülettel sem. Az ő érdekképviselőtük Kurtyák Iván, az Autonóm Földműves Szövetség pártelnöke látta el, aki a helyi magyar pártokkal fenntartott szövetséggel és Budapest anyagi támogatásával igyekezett fenntartani a ruszinofil irányzatot. Kurtyák 1933-ban bekövetkezett halála után az apai részről magyar, anyai oldalról ruszin származású Bródy András vette át a párt vezetését, aki továbbra is ápolta a magyarokkal való szoros kapcsolatot, de a ruszin identitás kérdésében a ruszofil irányzat híve volt. A kárpátaljai politikai és kulturális élet számára biztosított szabad fejlődés ugyan demokratikus döntésnek tűnik, azonban Prága szempontjából az így létrejött megosztottság kedvező volt, mivel nem kellett szembenéznie egy olyan egységes erővel, mely hatékonyan követelhetne volna a saint-germain-i békeszerződésben lefektetett területi autonómia betartását.

## A MAGYAR POLITIKAI ELKÉPZELÉSEK KÁRPÁTALJA SORSÁRÓL

A magyar politikai elitben mindössze két olyan ember akadt, aki rendelkezett valamiféle progresszívnek mondható kisebbségpolitikai elképzeléssel: gróf Teleki Pál és vitéz leveldi Kozma Miklós. Mivel jó barátságban voltak, ismerték egymás véleményét a kárpátaljai és ruszin kérdéssel kapcsolatban. Abban mindketten egyetértettek, hogy az asszimilációt erőltető politika ideje lejárt, és ahhoz, hogy a ruszinok ismét a Magyar Királysághoz lojális nemzetiséggé váljanak, az ukrán és nagyorosz eszméktől független, saját identitás megerősítésére van szükség. A véleménykülönbség abban állt, hogy Teleki ezt kiegészítette volna egy területi autonómiával is, míg Kozma inkább csak a kulturális és nyelvhasználati jogok széles körét biztosította volna. Könnyű dolga azonban egyiküknek sem volt. A miniszterelnök Egyed István jogászprofesszorral közösen neki is látott, hogy kidolgozza a „Kárpátaljai Vajdaság” autonómiatervezetét, mely folyamatosan alakulva 1940 májusában már a nyolcadik változatnál járt, és végső formájában, törvénytervezetként két hónappal később került az országgyűlés elé. Támogatottság híján azonban végül nem ért célta Teleki terve.<sup>13</sup> Eközben Kozma

<sup>12</sup> Kemény–Szarka–Szász (szerk.) 1999: 436–440, 646–648.

<sup>13</sup> Fedinec 2015: 137.

Miklós, bár nagyon vágyott a kárpátaljai kormányzói biztosi pozícióra, annak 1939. július 7-i létrehozásakor végül mégsem lett kormányzó, helyette Perényi Zsigmond kapta meg elsőként a posztot.<sup>14</sup> Így csupán Perényi 1940. szeptemberi leváltása után jöhetett el az ő ideje, és szűk másfél éves regnálása alatt valóban sikerült részsikereket elérnie a ruszinok kulturális és tudományos életének fellendítésében, a Kárpátaljai Tudományos Társaság és a hozzá köthető folyóiratok létrehozásában, valamint a debreceni hallgatói közösség támogatásában. 1940 októberében meg is látogatta őket, és ismét hitet tett amellest, hogy a magyar politika nem akarja megváltoztatni a ruszinok népi mivoltát, éppen hogy annak fejlesztését kívánja elérni, ami egyben a magyarság érdeke is.<sup>15</sup> Két hónappal később bekövetkezett halála, majd az elvesztett háború miatt azonban az általa elindított kultúrpolitika örökre torzó maradt.

A magyar nemzetiségpolitika sajátos helyzetét mutatja, hogy a ruszin identitás megerősítésének eléréséhez körön kívülre kellett helyezni olyan politikai csoportokat, amelyek a csehszlovák időszak alatt a magyar kormányzatok fontos szövetségeseinek számítottak, nevezetesen a Bródy András vezette Autonóm Földműves Szövetség és a Fenczik István irányította Kárpátorosz Nemzeti Párt. Mivel a ruszinofil irányzatnak Kurtyák Iván 1933-ban bekövetkezett halála óta nem volt saját képviselője, Budapest a ruszofil eszméket támogató pártokat karolta fel, amelyek szintén elfogadták a Magyar Királysághoz való visszatérés ötletét és annak propagálását.<sup>16</sup> Azonban 1939 márciusát követően megváltozott a viszony. A Teleki-kormány ugyan elismerte a ruszofilek érdemeit, azonban komolyabb támogatásban már nem kívánta őket részesíteni. A legtöbb, amit adott számukra, hogy hagyta tovább működni a ruszofil kulturális egyesületet, a Duhnovics Társaságot, de prioritást már a Kárpátaljai Tudományos Társaság élvezett. Lényegében a kommunista kultúrpolitika által alkalmazott, úgynevezett „három T” elv már a Horthy-korszakban megjelent.

## AZ ELSŐ BÉCSI DÖNTÉS ÉS A MAGYAR ELKÉPZELÉSEK

Az 1938. szeptember 29-én aláírt müncheni egyezmény reménykedéssel töltötte el a hazai politikai életet és a közvéleményt. Majd két évtized után valós lehetőségként merült fel a területi revízió. Szily Kálmán államtitkárnak, az Országos Felsőoktatási Tanács elnökének várakozásait az is jelzi, hogy a komáromi tárgyalások megkezdése előtt, október 8-án levelet intézett a tanács tagjaihoz az ügyben, hogy az elszakított magyarság sorsával meg kell ismertetni a hazai ifjúságot, és ennek végrehajtására külön bizottságot hozott létre.<sup>17</sup>

<sup>14</sup> Fedinec 2015: 125–126.

<sup>15</sup> Kárpátalja kormányzói biztosának beszéde. *Népszava* 1941. október 15. 10.

<sup>16</sup> Angyal 2002: 194.

<sup>17</sup> MNL HBML VIII.1.b. 102/1938.

A csehszlovák vezetéssel folytatott tárgyalások eredménytelenül végződtek, így a döntő szót november 2-án az első bécsi döntéssel Németország és Olaszország mondta ki. Ennek révén a Magyar Királyság visszakapta a Felvidék és Kárpátalja magyar többségű sávját, azaz számszerűsítve 11 927 km<sup>2</sup>-nyi területet és mintegy 1 millió lakost, akiknek 86%-a vallotta magát magyar nemzetiségűnek. Kárpátalja ebből a gyarapodásból 1523 km<sup>2</sup>-nyi területtel vette ki a részét, valamint 173 ezer fővel, aminek valamivel több mint ötven százaléka volt magyar.<sup>18</sup>

Részben a bizonytalan csehszlovákiai helyzet miatt, részben az anyaország-hoz való visszakerülés öröme okán, az első bécsi döntést követően megkezdődtek a hallgatói átjelentkezések, azaz pótfelvételik a hazai egyetemekre. A vallás- és közoktatásügyi miniszter 29.700/1938. IV. számú rendelete alapján az 1938/39-es tanév első félévére a hivatalos jelentkezési határidő 1938. december 1. volt. Aki ezt lekészte, az már csak a miniszter engedélyével jelentkezhetett. Az egyetemek a pótfelvételizett hallgatók számára pótfélévet tartottak, mely 1939. január és február hónapokban az első félév anyagának összefoglalását és a szükségesnek tekintett gyakorlatok megtartását jelentette.<sup>19</sup> A diákok túlnyomó része a pozsonyi Comenius és a prágai Károly Egyetemen tanult. A csehszlovákiai magyarság felsőfokú képzését sajátos kényszerhelyzet jellemezte a két világháború közötti években. Magyar egyetem hiányában sokuk a húszas években is hazai intézményekbe iratkozott be. A csehszlovák állami és tanügyi hatóságok ezt a jelenséget nem nézték jó szemmel. A helyzetre végül Milan Hodža iskolaügyi és nemzetművelődési miniszter talált „megoldást”, amikor 1928-ban rendeletileg megtiltotta a Magyarországon szerzett diplomák további honosítását. Ettől kezdve már csak azok a felvidéki fiatalok tanultak Magyarországon, akiknek az áttelepülés volt a céljuk. A szülőföldjükön maradtak többsége kénytelen volt a helyi egyetemet és főiskolákat választani, de jelképes ellenállásként sokan a német tan nyelvű intézmények valamelyike mellett döntöttek.<sup>20</sup>

Az átjelentkező diákoknak a sikeres felvételihez szükségük volt az úgynevezett nemzethűségi igazolás megszerzésére is. Az eljárás lényege az volt, hogy a visszacsatolt területek lakossága csak akkor kaphatott munkát, vagy akkor nyerhetett felvételt felsőoktatási intézménybe, ha kiállítottak számára egy igazoló dokumentumot, mely szerint az illető a mintegy két évtizedes időszakban hű maradt a magyarsághoz. Valójában ez egy szubjektív vizsgálatot takart, igazán nem is volt kidolgozott módszertana annak, mi alapján felel meg valaki az elvárásoknak. Minden szakmai területen egy-egy kijelölt bizottság vagy szervezet végezte az igazoló eljárások lefolytatását és az igazolások kiadását. A felvidéki hallgatók esetében például a Csehszlovákiai Magyar Akadémikusok Szövetségének budapesti irodáját jelölték ki, és az az igazolás számított érvényesnek, amelyiken Janson Jenő és Zombory György aláírása és pecsétje is szerepelt. Akinek

<sup>18</sup> Fedinec 2015: 42.

<sup>19</sup> MNL HBML VIII.1.b. 649/1938–1939.

<sup>20</sup> Filep–Tóth 2002: 43–44.



a kérvényét elutasították, az három napon belül fellebbezhetett a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz.<sup>21</sup>

A pótfelvételik kezdetétől egyre sürgetőbbé vált a diákok elhelyezésének kérdése. Debrecenben a Diákjóléti Bizottság november 4-én postázta Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter számára az egyetem által felvállalható hallgatói létszámnövelést. E szerint mintegy 150-200 fő elszállásolását vállalták, akiknek fizetős és ingyenes szálláshelyeket tudtak biztosítani, valamint napi háromszori étkezést.<sup>22</sup> Végül szükség is volt a férőhelyekre, mert 137 felvidéki diák választotta Debrecent. Számukra a következő szálláshelyeket kínálták fel:

1. táblázat

*A felvidéki hallgatók kollégiumi elhelyezése*

Szálláshely	Létszám	Havidíj (pengő)
Tisza Internátus	20	18
Horthy Miklós Közkórház, ragálypavilon	25	Ingyenes
Kálvin tér 11., volt Diakonissza Intézet	21	Ingyenes
Simonyi út 34., Dr. Szentpéteri Kun Béla egyetemi tanár lakása	6	Ingyenes
A lakosság által felajánlott lakások/szobák	10	Ingyenes
A lakosság által felajánlott lakások/szobák	35	10
Református Diakonissza Otthon	16	Ingyenes
Horthy Miklósné Lánykollégium	4	20

*Forrás:* MNL HBML VIII.1.b. 25.102/1939.

A szálláshelyek mindegyike biztosított a diákok számára reggelit, ebédet és vacsorát pedig a többség a Mensa Academicánál vásárolhatott napi 80 fillérért. Kivételt jelentettek a Kálvin tér 11. szám alatt lakók, mert ők választhatták a Református Kollégium tápintézetét, valamint a Református Diakonissza Otthon női lakói, akik a klinikák menzáján étkezettek. Az anyagilag rászoruló hallgatók érdekében a debreceni egyetem 96 főt menzasegélyben részesített. Ez azt jelentette, hogy 55 diák teljesen ingyen, 31 pedig fél áron kapta a napi ellátást.<sup>23</sup> Erre a támogatásra azért volt szükség, mert bár Csehszlovákia gazdaságilag kétségtelenül erősebb volt a Magyar Királyságnál, azonban a magyar többségű déli sáv fejlettsége elmaradt a cseh területekétől. A magas munkanélküliségi arány miatt sok család számára megoldhatatlan feladatot jelentett a gyerekek oktatásának finanszírozása. Az egyetem tehát lehetőségeihez mérten igyekezett támogatni a visszacsatolt területek fiataljainak képzését. Az ingyenes kollégiumi férőhelyeket, a menzasegélyt és a szükséges kollégiumi bútorok beszerzését részben az

<sup>21</sup> MNL HBML VIII.1.b. 1251/1938–1939.

<sup>22</sup> MNL HBML VIII.1.b. 1230/1938–1939.

<sup>23</sup> MNL HBML VIII.1.b. 25.102/1939.

egyetem, részben az úgynevezett Magyar a Magyarért Mozgalom<sup>24</sup> keretein belül finanszírozták.<sup>25</sup>

Ugyan a november 2-án visszakerült területek lakosságának 86%-a magyar nemzetiségű volt, a visszacsatolt kárpátaljai részekről már ekkor is jelentkeztek ruszin hallgatók a debreceni egyetemre. A Csehszlovákiai Magyar Akadémikusok Szövetsége a felvidéki magyar diákszervezeteket összefogó testület volt, így a ruszin nemzetiségű fiatalok esetében az illetékessége megkérdőjelezhetőnek számított. Mivel azonban a nemzetiségi hallgatók számát elenyészőnek ítélték, nem állítottak fel külön bizottságot számukra. Az ő esetükben a dokumentumok tanúsága szerint a magyarsághoz lojális ruszin politikus, dr. Fenczik István vállalta a pártfogást.<sup>26</sup>

Amint ezen az akadályon túljutottak a fiatalok, eléjük gördítettek egy következőt. Hivatalosan mindazoknak, akik nem magyar tannyelvű iskolában érettségiztek, kötelezővé tették a II. félévben egy lényegében érettséginek megfelelő vizsga letételét. Ehhez a vizsgához a debreceni egyetemen a következő tanárok előadásait kellett hallgatni, illetve azokból kollokválni: Dr. Haendel Vilmos: Magyar alkotmány; Dr. Pap Károly: A magyar irodalom főirányai; Dr. Csúry Bálint: A magyar nyelv; Dr. Rugonfalvi Kiss István: A magyar történelem foglaltata; Dr. Milleker Rezső: Magyarország földrajza.<sup>27</sup> A gyakorlatban minden felvidéki hallgatónak kötelezővé tették ezen órák látogatását, de a megnövekedett létszám miatt ezek sokuknál ütköztek a szakos órákkal. A problémát az egyetem quaestori hivatala jelezte dr. Bacsó Péter rektornak,<sup>28</sup> aki áttette az „érettségi” előadások időpontját a diákok által kért kora esti órákra.

A visszacsatolt területek fiatalsága az önszerveződés terén is igényekkel lépett fel. Saját hallgatói egyesületek létrehozását tervezték, melyek a közösségépítésen túl érdekképviseleti szervként, illetve anyagi források felkutatása révén a tandíj-költségek enyhítésével is segítették volna a tagjaikat. A tudományegyetemi karok tanácsa beleegyezett abba, hogy a már létező felvidéki hallgatói egyesületek Debrecenben is működhessenek és fiókegyesületeket alapítsanak.<sup>29</sup> Egyúttal fel is hívta néhány hazai szervezet figyelmét arra, hogy eme diákok saját soraikba való felvételétől tekintsenek el.<sup>30</sup> Azonban ezek a felvidéki egyesületek végül nem fejtettek ki észrevehető tevékenységet Debrecenben. Helyette a hallgatók inkább

<sup>24</sup> Magyar a Magyarért Mozgalom: Az első bécsi döntés után a Miniszterelnökség kezdeményezésére létrehozott program, amely a visszacsatolt területek szociálisan hátrányos helyzetű lakosságának megsegítését tűzte ki céljául. A közadakozásból gyűjtött összeget élelmiszer, tüzelőanyag és pénz formájában osztották szét a rászorulóknak.

<sup>25</sup> MNL HBML VIII.1.b. 1230/1938–1939.

<sup>26</sup> MNL HBML VIII.1.b. 1641/1938–1939.

<sup>27</sup> MNL HBML VIII.1.b. 1230/1938–1939.

<sup>28</sup> MNL HBML VIII.1.b. 2002/1938–1939.

<sup>29</sup> Ezen egyesületeket hagyta jóvá: Magyar Akadémikusok Köre, Magyar Akadémikusok Keresztény Köre, Corvinia, Prohászka Körök Szövetsége, Evangélikus, Református Diákegyesület (MNL HBML VIII.1.b. 29308/1938).

<sup>30</sup> A következő egyesületeket értesítették: Magyar Nemzeti Diákszövetség, Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetsége, Foederatio Americana.

saját szervezetek alapításán dolgoztak, nem sok sikerrel. Elsőként a kárpátaljai magyarság kísérelte ezt meg, amikor 1939 tavaszán létrehozta a Szatmár–Bereg–Ugocsi Egyetemi Hallgatók Körét. A fogadtatása elég vegyes volt. A hittudományi és a bölcsészkar támogatta a kezdeményezést, míg az orvostudományi és a jogi kar inkább attól tartott, hogy a visszacsatolt területek fiatalsága nem tud majd integrálódni, és mintegy *corpus separatum*ként fog működni.<sup>31</sup> Nem maradt fenn forrás arról, hogy az egyesület végül megkapta-e az engedélyt, de egy október 13-án tartott tisztújító közgyűlés jegyzőkönyve arról tanúskodik, hogy végül beleegyeztek ebbe. Igaz, ez volt az utolsó nyoma a kör aktivitásának. Ennél még kérészerűbb volt a Kőrös Kálmán joghallgató által alapított Debreceni Egyetemi Hallgatók Felvidéki Egyesülete. A rektornak címzett 1939. március 30-i levélen kívül más nem utal arra, hogy az egyesület valaha is szerepet játszott volna a cívisváros diákéletében.<sup>32</sup>

A visszacsatolt területek magyarságának kezdeményezői tehát erőtlennek bizonyultak Debrecenben. A következő évekből nincs is nyoma annak, hogy erre újabb kísérletet tettek volna. Végül egy nagyobb múltra visszatekintő országos szervezetnek, a Felvidéki Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesületének 1941-ben megalakult helyi szakosztálya lett a visszacsatolt területek magyar diákjait összefogó szervezet.

## A VISSZASZERZETT KÁRPÁTALJA ÉS A HALLGATÓK SZOCIÁLIS HELYZETE

Kárpátalja politikai életét folyamatos fordulatok jellemezték a müncheni egyezményt követő fél évben. A szlovákok és a ruszinok 1938. szeptember 29-ét az önrendelkezés kivívásának lehetőségeként élték meg, mellyel Prágának már nem volt ereje szembeszállni. A Jozef Tiso vezette Szlovák Néppárt október 6-án Szlovákiát a Csehszlovák Köztársaságon belüli autonóm területté nyilvánította. A döntés révén az állam nevét is Cseh-Szlovákiára változtatták. Kárpátalján az ukranofil és ruszofil pártok megalapították a Podkarpatszka Rusz Nemzeti Tanácsát, mely engedélyt kért a prágai kabinettől a podkarpatszka ruszi autonóm kormány felállítására. A cseh-szlovák minisztertanács október 11-én elfogadta a kérelmet, és kinevezte Bródy Andrást az autonóm kormány miniszterelnökének.<sup>33</sup>

Bródy mindezek után felvette a kapcsolatot a magyar kormánnyal, hogy az autonóm Kárpátalja Magyarországhoz csatlakozásáról tárgyaljon.<sup>34</sup> A cseh-szlovák hatóságok erről értesülve október 26-án hazaárulás vádjával letartóztatták Bródyt. Podkarpatszka Rusz következő miniszterelnökének Avgusztin Volosint

<sup>31</sup> MNL HBML VIII.1.b. 841/1938–1939.

<sup>32</sup> MNL HBML VIII.1.b. 2667/1938–1939.

<sup>33</sup> MNL OL K 428 i. 1938. október 11. 1600. sz.

<sup>34</sup> Magocsi–Pop 2002: 51.

nevezték ki.<sup>35</sup> A Volosin-kormány egyik első intézkedése az összes olyan pártnak és lapnak a betiltása volt, amely nem az ukranofil irányzatot képviselte. Az első bécsi döntést követően a Volosin-kormány a Cseh-Szlovák fennhatóság alatt maradt területen megalapította Kárpát-Ukrajnát, melynek fővárosa Huszt lett.

Magyarország természetesen Kárpátalja egészének megszerzését tűzte ki célul, de ezt kezdetben Berlin nem támogatta, és egy Huszton nyitott konzulátussal védelmébe vette Kárpát-Ukrajnát. A németek meggyőzésének szándékával Csáky István külügyminiszter 1939 januárjában Berlinbe utazott. A Hitlerrel folytatott megbeszélésen Csáky felvetette az antikomintern paktumhoz való csatlakozás lehetőségét, melynek hatására a német vezetés már lényegesen készségesebbnek mutatkozott Kárpátalja ügyében. A németek végső beleegyezésére viszont márciusig kellett várni. Március 14-én mind Szlovákia, mind Kárpát-Ukrajna kikiáltotta a függetlenségét.<sup>36</sup> A Volosin-kormány német védnökség alá akarta helyezni magát, amit Berlin elutasított. A következő napon tehát megindulhatott a magyar offenzíva, amely március 18-ára Kárpátalja teljes területét magyar fennhatóság alá helyezte. Így az első bécsi döntést követően további 12 147 km<sup>2</sup>-nyi területtel és közel félmillió lakossággal bővült az ország, melynek azonban már csak mintegy 9,2%-a volt magyar nemzetiségű.<sup>37</sup> A nyugati országok vezetését nem érte váratlanul a magyar akció híre, mivel annak várható bekövetkeztét Teleki Pál miniszterelnök már hetekkel korábban jelezte a brit és francia kabineteknek. London és Párizs nem reagált negatívan az esetre, mivel ekkor még úgy vélték, hogy a magyar–lengyel határ létrejötte gátat vethet Németország keleti irányú terjeszkedésének.

Kárpátalja márciusi visszafoglalása után az első bécsi döntéshez hasonlóan pótfelvételit hirdettek, és nem lehetett pontosan tudni, mekkora hallgatói áradat várható. Csehszlovákia egyetemlein ugyanis mintegy 600 ruszin nemzetiségű hallgató tanult. Ebből a szakirodalom szerint mintegy 150 főt helyeztek el a következő években Magyarországon.<sup>38</sup> Elsősorban Debrecenben, de néhányan Budapestre és Pécsre kerültek. Ez a 150 fős létszám azonban túlzottan magasnak tűnik. A debreceni egyetemen a ruszin diákok legmagasabb létszáma is csak 45 főt ért el az 1940/41-es tanévben.<sup>39</sup> A ruszin hallgatók többsége vélhetően maradt a cseh és szlovák egyetemeken, vagy átjelentkezett Lembergbe.<sup>40</sup> Sajnos a rektori hivatal iratai között pontos kimutatást nem találtam az ekkor felvettek létszámáról, csupán néhány személyes értesítésre bukkantam, mint amilyen Filipp Géza ruténföldi orvostanhallgatóé, akinek felvételét egy 1939. május 9-én kelt dokumentum igazolja.<sup>41</sup> Az egyetem almanachjában található statisztika

<sup>35</sup> Magocsi 1978: 237–238.

<sup>36</sup> Fedinec 2015: 81–82.

<sup>37</sup> Fedinec 2015: 82.

<sup>38</sup> Tilkovszky 1967: 248.

<sup>39</sup> Barta–Orosz (szerk.) 2012: 94.

<sup>40</sup> Brenzovics 2010: 138.

<sup>41</sup> MNL HBML VIII.1.b. 1410/1938–1939.

tika alapján próbáltam meghatározni a ruténföldről érkező hallgatók létszámát. E szerint az I. félévben 1003 diáknak volt aktív jogviszonya az egyetemen, míg a II. félévben 1043-nak. A ruszin nemzetiségű diákok meghatározásában a felekezeti statisztikát vettem alapul. Az 1937/38-as tanév I. félévében 31 görög katolikus diákot és 1 görögkeletit tartottak nyilván, míg az összlétszám a következő félévben sem változott, mert a görög katolikusok terén egy fővel csökkent, a pravoszlávoknál pedig eggyel nőtt.<sup>42</sup> Az 1938/39-es tanév I. félévében összesen 36 görög katolikus és 2 görögkeletit diák tanult az egyetemen. Ez nem jelentős emelkedés. Vélhetően ebbe még nem számolták bele a pótjelentkező hallgatókat. A II. félévben ugyanis a görög katolikusok száma már 49-re, a görögkeletieké 3-ra emelkedett.<sup>43</sup>

Természetesen hiba lenne csupán a felekezeti statisztikára hagyatkozni. Kárpátalján és a trianoni határokon belül is jelentős számú, magát magyar nemzetiségűnek valló hívője volt a görög katolikus egyháznak. Ezt igazolja, hogy az egyetemi évkönyv statisztikája az 1939/40-es tanév I. félévére 73 unitus hallgatót mutat. Azonban a rektori hivatal iratai között a ruszin hallgatókról található egy kimutatás erre a tanévre vonatkozólag. E szerint 31 diák vallotta magát ruszin nemzetiségűnek. Ráadásul közülük ketten római katolikusnak és egy diák görögkeletinek.<sup>44</sup> Vagyis a beiratkozó unitus diákok kevesebb mint fele vallotta magát ruszinnak. Azonban lehet szó vegyes házasságokból származó diákokról is, akik magyar nemzetiségűnek vallották magukat, tartva a szlávokkal szembeni ellenesztől, melyre sajnos volt példa Debrecenben.<sup>45</sup>

Az egyetem kimutatása további fontos adatokkal szolgált a ruszin diákok háttérével kapcsolatban. A szülők esetében sajnos csak az apák foglalkozását jegyezték fel, de ez is fontos támpontot jelent, hogy milyen családi közegekből érkeztek:

2. táblázat

*A debreceni egyetem ruszin hallgatóinak megoszlása az apa foglalkozása szerint*

Apák foglalkozása	Létszám	Százalék
Tanár/Tanító	13	43%
Pap	5	16%
Földműves	9	29%
Kőműves	1	3%
Erdész	1	3%
Vasúti altiszt	1	3%
Nincs megadva	1	3%

*Forrás:* MNL HBML VIII.1.b. 121/1939–1940.

<sup>42</sup> Évkönyv 1938/1939: 311–312.

<sup>43</sup> Évkönyv 1938/1939: 286–287.

<sup>44</sup> MNL HBML VIII.1.b. 121/1939–1940.

<sup>45</sup> Ladányi 2002: 176–177.

Látható tehát, hogy a hallgatók több mint fele értelmiségi családból származik. Ez az arány az ún. értelmiségi önreprodukció magas szintjére utal. Szintén jelentős viszont azoknak a létszáma, akiknél a családi minta nem játszott szerepet. Számukra a társadalmi mobilitás esélyét kínálta az egyetemi diploma megszerzése. Érdeemes összevetni a kapott adatokat a magyar hallgatók korabeli statisztikájával.

3. táblázat

*A debreceni egyetem hallgatóinak megoszlása  
szüleik foglalkozása szerint*

Foglalkozás	Százalék
Tisztviselő és értelmiségi	58,3%
Nagybirtokos és nagykereskedő	3,6%
Mezőgazdasági munkából élő	21,6%
Iparból, kereskedeleméből élő	16,1%
Egyéb	0,4%

*Forrás:* Barta–Orosz (szerk.) 2012: 98.

Sajnos a ruszin hallgatókról készült összeírás elég kevés hallgatót tartalmaz, róluk készült hasonló listára pedig nem bukkantam a következő tanévekből. A két táblázatban lévő foglalkozási ágakat némileg másként csoportosították, de bizonyos hasonlóságok azért felfedezhetők. Az értelmiségi és tisztviselői minta mindkét nemzetiség esetében döntő tényező a pályaválasztásnál. A mezőgazdasági háttérrel rendelkező hallgatók aránya szintén elég jelentős. A ruszinok esetében az ipari és kereskedelmi szférában dolgozók aránya elmarad a magyarokétól, azonban a kis létszámú minta miatt nem lehet megállapítani, hogy ez általános jelenség volt, vagy a fejletlenebb kárpátaljai gazdaság az oka.

A ruszin hallgatók anyagi háttere rosszabb volt a magyar átlagnál, s ez a számukra nyújtott támogatások és kedvezmények mértékéből is látható. A tandíj összege Debrecenben 102 pengő volt félvévenként. Különféle támogatásokat már a 20-as évek elejétől biztosítottak a hallgatóknak. Ilyen volt a köztisztviselők és közalkalmazottak gyerekeinek tandíjkedvezménye, melyet sokan vitattak a korszakban, mert a hallgatók tanulmányi eredményeitől függetlenül, alanyi jogon járt. Ezenkívül működött a kéttípusú tandíjkedvezmény, ami fél és teljes tandíjelengedést biztosított. Ezt a rendszert az 1936/37-es tanévben megreformálták, és bevezették a negyedes és háromnegyedes tandíjkedvezményt is (1946-ig ezen már nem változtattak).<sup>46</sup>

A visszacsatolt és visszahódított területek diákjainak szubvenciója politikai prioritást élvezett. Mind az egyetem, mind a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium igyekezett a lehető legkedvezőbb feltételeket biztosítani számukra. A felvidéki és kárpátaljai diákoknak a már említett lakhatási és menza-hozzájárulási

<sup>46</sup> Barta–Orosz (szerk.) 2012: 279–280.

kedvezményeken túl jelentős tandíjkezdményeket is biztosítottak. 25 pengőt ugyan minden hallgató köteles volt befizetni, azonban egyéni elbírálás alapján a minisztériumban döntöttek arról, hogy a felét vagy nagyobb hányadát engedik-e el a díjnak.<sup>47</sup> A hallgatók a mellékdíjak tekintetében teljesen mentesültek a fizetési kötelezettség alól. További nagy segítséget jelentett számukra, hogy 1939. október 3-án megnyitotta kapuit a Bocskay diákkotthon, mely 47 hallgató számára biztosított helyet havi 18 pengős díj ellenében.<sup>48</sup>

A felvidéki és a kárpátaljai hallgatók támogatása az 1939/40-es tanév során elvált egymástól. A felvidéki diákokat a továbbiakban is a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium támogatta, míg a kárpátaljaiak számára a terület új közigazgatási csúcsszerve, az 1939. július 7-től működő Kárpátaljai Kormányzói Biztosi Hivatal nyújtotta a szubvenciót.<sup>49</sup> A hivatal élén álló kormányzói biztos jogköre alapvetően megegyezett a vármegyei közigazgatás élén álló főispánokéval, azonban azt még kiegészítették a tanügyi közigazgatás és az iskolaügyek tennivalóinak ellátásával is.<sup>50</sup> Vélhetően ez az átszervezés okozott problémát 1939 őszén, amikor a frissen beiratkozó ruszin diákok számára nem biztosítottak a felvidéki társaikéhoz hasonló kedvezményes feltételeket. A hallgatók beadványt fogalmaztak meg, melyben többek között ennek a helyzetnek az orvoslását kérték.<sup>51</sup> A hallgatókat feltételezhetően utólag kárpótolták, mivel az 1939/40-es tanévre a hivatal 2010 pengővel támogatta a diákok lakás- és menzakoöltségeit, valamint 2280 pengő tanulmányi segílyt is kiosztott mintegy 30 kárpátaljai diáknak.<sup>52</sup> Utóbbi ösztöndíjhoz a kérelmeket az aktuális kormányzói biztoshoz kellett eljuttatni (Perényi Zsigmond 1939. július 7-től 1940. szeptember 2-ig; Kozma Miklós 1940. szeptember 12-től 1941. december 7-ig; Tomcsányi Vilmos Pál 1942. január 5-től 1944. április 5-ig; Vincze András 1944. április 5-től 1944. október 15-ig). A segílykérelmek kapcsán azt is lehetővé tették, hogy a hallgatók nemcsak magyar, hanem ruszin nyelven is benyújthassák igényüket.<sup>53</sup>

A Kárpátaljai Kormányzói Biztosi Hivatalon belül Marina Gyula miniszteri tanácsos felelt az oktatásügyért. Rendszeresen járt az egyetem vezetésével egyeztetni, és a fennmaradt jegyzőkönyvek alapján látható, hogy a hivatal próbálta növelni a hallgatóknak juttatandó támogatást, miközben a hallgatók létszáma is folyamatosan emelkedett. Az 1940/41-es tanévben 45 ruszin hallgató tanult Debrecenben. A tárgyalt időszakban ekkor volt a legmagasabb a létszámuk. Marina egy 1940. december 7-én tartott debreceni megbeszélésen kiugróan magas, 5776 pengős utalványozást jelentett be, csak az I. félévre.<sup>54</sup> Erősen kétséges, hogy a teljes összeg valóban megérkezett volna, mert a kormányzói biztos-

<sup>47</sup> MNL HBML VIII.1.b. 171/1939–1940.

<sup>48</sup> MNL HBML VIII.1.b. 538/1940–1941.

<sup>49</sup> MNL HBML VIII.1.b. 2001/1939–1940.

<sup>50</sup> Fedinec 2015: 125.

<sup>51</sup> MNL HBML VIII.1.b. 438/1939–1940.

<sup>52</sup> Barta–Orosz (szerk.) 2012: 282.

<sup>53</sup> MNL HBML VIII.1.b. 2001/1939–1940.

<sup>54</sup> MNL HBML VIII.1.b. 1227/1940–1941.

ság folyamatos elmaradásokkal küszködött a tandíjtámogatások terén. A panaszos hallgatók ilyen esetekben leginkább az egyetem Diákjóléti Bizottságának segítségét kérték az elmaradások miatti utánajárásban. Az át nem utalt menzátámogatásokat egy ideig a Diákjóléti Bizottság próbálta megelőlegezni, azonban amikor a türelem és a büdzsé elfogyott, a tanulók egyszerűen nem részesülhettek ellátásban. A hallgatók, megelégedve a helyzetet, egyenesen Kozma Miklós kormányzói biztosnak írtak levelet. Ebben többek közt beszámoltak arról, hogy míg a kárpátaljaiaknak várakozniuk kell a megítélt támogatásokra, addig a felvidékiek juttatását a minisztérium mindig időben rendezzi.<sup>55</sup> Marina Gyula ígéretet tett az elmaradások rendezésére, és szorgalmazta a hallgatók nagyobb bevonását is. Két főt kért a soraikból a támogatásokat kiosztó bizottságba, hogy az ilyen eseteket a későbbiekben megelőzhessék.<sup>56</sup> A felhívás eredményeként egy magyar diákot, Lakatos Pál orvostanhallgatót, és egy ruszint, Jaszkov Cyrill bölcsészhallgatót jelölték ki a feladatra.

Nem volt azonban mindig ilyen kiegyensúlyozott a viszony a kárpátaljai magyar és ruszin diákok között. Az 1940/41-es tanév folyamán a Rákóczi Diák-szövetség írt egy panaszos levelet, melyben kifogásolták a kormányzói biztosság ösztöndíj-politikáját. Véleményük szerint egyenlőtlen juttatási rendszert dolgoztak ki a magyar és ruszin diákok számára.<sup>57</sup> Ez az eltérő támogatási elbírálás vélhetően Perényi Zsigmond döntése volt, melyet a helyére lépő Kozma Miklós már orvosolt és kiegyenlített, így a későbbiekben hasonló panasszal már nem lehetett találkozni. A II. világháború során némileg növekedett a hallgatók költsége, azonban az állami oktatáspolitikai igyekezett a végsőkig stabil finansziális helyzetet fenntartani, a visszacsatolt területek hallgatóinak juttatási rendszerét pedig továbbra is kiemelten kezelték. Ennek a stabilitásnak és magának az oktatásnak is Debrecen bombázása vetett véget 1944 szeptemberében.

## A DEBRECENI EGYETEM TERVEI ÉS A RUSZIN DIÁKKÖZÖSSÉG

A csehszlovák időszakban Kárpátalja közoktatását bábeli zűrzavar jellemezte. Akár egy oktatási intézményen belül is előfordult, hogy az egyik tanár ukránul, a következő oroszul, a harmadik pedig a helyi nyelvjárások egyikén tartotta az órát. A kormánynak nem volt lehetősége lecserélni a teljes ruszin tanári állományt Kárpátalján, ezért inkább azt az utat választotta, hogy hazai egyetemeken nekilát egy új tanári és egyben teljes értelmiségi réteg kinevelésének. A területgyarapodások után megkezdődött a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban, illetve a Miniszterelnökség keretein belül működő Nemzetiségi Osztályon annak az intézménynek a keresése, mely a ruszin anyanyelvű hallgatók fogadására a legalkalmasabb lehetne. Fülei-Szántó Endre miniszteri tanácsos kérésére a deb-

<sup>55</sup> MNL HBML VIII.1.b. 478/1940–1941.

<sup>56</sup> MNL HBML VIII.1.b. 690/1940–1941.

<sup>57</sup> MNL HBML VIII.1.b. 246/1940–1941.



receni egyetemnek le kellett adni azoknak a személyeknek a nevét, akik tudnak ruszinul. A lista nem volt valami hosszú, csupán hárman szerepeltek rajta: Popoff Mihály görögkeleti prépost, az egyetem orosz és bolgár nyelvű lektora; Dr. Csicsák György díjtalan gyakornok, aki a sztomatológiai poliklinikán teljesített szolgálatot; valamint Fehér Gábor joghallgató.<sup>58</sup> Debrecen azonban földrajzi közelségének köszönhetően mégis előnyös pozícióból indult. Pataky Tibor, a Nemzetiségi Osztály vezetője így végül a cívisvárost javasolta a ruszin fiatalok képzésének helyszínéül.<sup>59</sup>

A debreceni egyetem vezetésének is tetszett a „ruszin értelmiségi központ” szerep, ezért megpróbálták még vonzóbb célponttá tenni az intézményt. A bölcsészettudományi kar saját hatáskörben 1939 őszén Szláv Szeminárium néven létrehozott egy ruszin és szlovák irodalmi és nyelvi tanszékot. Külön forrást nem tudtak folyósítani rá, ezért a szakelődői rendszerhez nyúltak. A tanszék ügyeinek intézésére létrehozott bizottság tagjai Darkó Jenő dékán, valamint Csűry Bálint, Hankiss János és Huss Richárd professzorok voltak, majd 1939 májusától Sziklay László nyíregyházi középiskolai tanár és szlovák lektor. A professzori pozíciót sosem töltötték be, ellenben Sziklay Lászlót és Kniezsa István budapesti egyetemi magántanárt szakelődővé nevezték ki. A tanszék által meghirdetett kurzusokon Kniezsa főként egyházi szláv nyelvtant, orosz történeti nyelvtant és ruszin nyelvjárásokat oktatott, Sziklay pedig a pánszláv eszme fejlődéstana mellett a ruszin és szlovák irodalom történetét ismertette meg a hallgatókkal.<sup>60</sup> 1941-től a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium felvette a tanszékot a költségvetésébe, azonban a háborús helyzetben Sziklay Lászlót bevonultatták, Kniezsa István pedig még 1940 októberében áttette székhelyét Kolozsvárra. A bizonytalanság miatt a diákok java inkább Budapestre jelentkezett át. Vendégtanárokkal, kényszermegoldások révén próbálták betölteni a hiányzó oktatói helyeket, így az évek során Ujhelyi Mihály, az ungvári görög katolikus líceum és tanárképző helyettes tanára ruszin lektorként, Jaszkov Cyrill gimnáziumi tanár pedig tanársegédként dolgozott az intézetben. A szűkös lehetőségek és az ebből következő elvándorlás miatt végül a tanszéken, annak fennállása során csupán nyolc fő szerzett diplomát: Jaszkov Cyrill, Román Endre, Szák György, Breza István, Szmuzsanicza András, Choma Viktor, Gróth Rozália és Máthé László. A tanszékot 1945 után hivatalosan megszüntették, és romjain létrehozták a Szláv Szemináriumot, ami lényegében az orosz nyelv és irodalom tanszék lett.<sup>61</sup> Debrecenben még egy új tanszékot állítottak fel, a Kelet-Európa-történeti Szemináriumot, melyet a Lengyelország lerohanása miatt megszünt varsói Magyar Intézetből hoztak létre. Élére az intézet volt igazgatóját, Divéky Adorjánt nevezték ki.<sup>62</sup> Bár Debrecenben a ruszin

<sup>58</sup> MNL HBML VIII.1.b. 597/1938–1939.

<sup>59</sup> Vasas 2004: 188.

<sup>60</sup> Mudrák 2007: 72–73.

<sup>61</sup> Mudrák 2007: 73–74.

<sup>62</sup> Barta–Orosz (szerk.) 2012: 101.

diákok a református hittudományit leszámítva minden karon tanultak, ezt a két tanszéket kifejezetten miattuk hozta létre az egyetem vezetése.

Az egyetemi tanács és az egyes karok részéről, egymással párhuzamosan további ötletek merültek fel a Kárpátaljával való szorosabb kapcsolatok kialakítása terén. Ilyen volt egy diáküdülő kialakításának terve Ökörmezőn, valamint hogy az egyetem vállalhatná valamelyik falu protektorátusát. Előbbi ötlettel leginkább az volt a gond, hogy anyagilag nem engedhette meg magának az egyetem, míg utóbbinál a jogi kar jelezte, hogy oktatási intézmény protektori jogot nem gyakorolhat.<sup>63</sup> Debrecen szerepének erősödését az is jelzi, hogy amikor Kozma Miklós kormányzói biztossá való kinevezése után, 1941. január 26-án megalakult a Kárpátaljai Tudományos Társaság, Debrecen egy ideig veszélyeztetve érezte a saját pozícióját, mert Kozma nem volt hajlandó Kárpátalján kívüli székhelyen működtetni az egyesületet.<sup>64</sup> Mivel a KTT alapvetően egy kárpátaljai tudományos akadémiaként funkcionált, nem oktatási intézményként, így a rivalizálástól való félelemnek valójában nem volt alapja.

Az első bécsi döntés után Debrecenbe átiratkozó ruszin diákok felkarolását a Görög Katolikusok Vasvári Pál Köre vállalta fel. November 17-én felvidéki estet is tartottak, melyen hazafias nótákkal és irodalmi művekkel ünnepelték az országhoz visszakerült ruszinságot.<sup>65</sup> Hasonló esteket a következő években is többször szervezett a Vasvári Pál Kör, mely nagyon fontos szerepet játszott a szláv hittestvéreiknek a magyar közösségbe való integrálásában. Azonban az egyesület éves jelentéseiben visszatérő elem a következő rész: „magyar és ruszin tagjaink parázs vitába bocsátkoztak, ami pompás célt szolgált arra nézve, hogy az esetleg fenn lévő ellenségeskedést elsimítsuk és meggyőzzük őket a magyar haza iránti áldozatos ragaszkodásról”.<sup>66</sup> Ezen sorok alapján érezhető, hogy létezett feszültség a magyar és ruszin diákok között. Ennek oka viszont nem a hazához való lojalitás megkérdőjelezésében rejlett, hanem abban, hogy a Görög Katolikusok Vasvári Pál Köre alapvetően egy asszimilációt támogató szervezet volt. Az anyaegetületet a századfordulós Budapesten élő és tanuló ruszin értelmiség hozta létre, az alábbi céllal: „Működési körünk speciel az északkeleti orosz felvidékre fog kiterjedni [...] Megtanítjuk őket büszkén és öntudatosan magyarokul vállalni magukat.”<sup>67</sup> Az ekkor Debrecenbe került ruszin fiatalság azonban már nem kívánta feladni az identitását. Az ukrán–oros–ruszin hármason belül az átjárhatóság vélhetően nem volt lehetetlen számukra, de azt, hogy a szláv öntudatot teljesen feladják a magyarságba való beolvadás érdekében, már nem tekintették elfogadható opciónak.

Azonban az identitásuk kérdésében nemcsak a diáktársaikkal volt vitájuk, hanem az egyetem vezetésével is. Az ügy egy hallgatói beadvány miatt alakult

<sup>63</sup> MNL HBML VIII.1.b. 3040/1939–1940.

<sup>64</sup> Ormos 2000: 741.

<sup>65</sup> Mikulich 1938: 3.

<sup>66</sup> Évkönyv 1941/1942: 476.

<sup>67</sup> Mayer 1977: 166.

ki, melyben a ruszin diákoknak a felvidékiektől eltérő tandíjkedvezményei ellen, valamint az egyetemi könyvtár orosz klasszikusokkal és szakkönyvekkel való feltöltése, illetve néhány diáktársuk gyenge magyar nyelvtudása miatti tolmács vagy vizsgahalasztás ügyében próbáltak felszólalni.<sup>68</sup> E levélben magukra kárpátoroszként hivatkoztak, mely elnevezést az egyetemi tanács nem tartotta megfelelőnek. Ennek oka az volt, hogy a kárpátorosz kifejezést Fenczik István ruszin országgyűlési képviselő és a hozzá köthető nagyorosz identitású politikai kör használta magára. A diákok körében népszerű politikus különösen a kezdeti időszakban, az átjelentkezés és az igazolási eljárások idején segítette pártfogásával a hallgatókat. Feltehetően a politikussal szemben azóta érzett bizalom és az esetleg még mindig fenntartott kapcsolat okán választották a kárpátorosz elnevezést. A rektor végül személyes elbeszélgetés keretében világosította fel a ruszin diákok vezetőit, hogy ez a kifejezés nem megengedett, és az államilag elfogadott magyar-oroszt használják a továbbiakban.<sup>69</sup> Ez a kifejezés tükrörfordítása az *uhroruszkij*nek, mely egy galíciai katekizmusban tűnt fel először a 17. században a Magyar Királyságban élő ruszinok megnevezésére. Ennek hatására a 18. századi magyar nyelvű művekben többször is megjelent magyarorosz formában, és bár a későbbiekben is előfordul, nem vált általánosan elterjedt kifejezéssé.<sup>70</sup> A köztudatba végül Horthy Miklós emelte be, amikor az 1939. március 20-án tartott ünnepi országgyűlést megnyitva magyar-orsznak nevezte a ruszinokat.<sup>71</sup> Vélhetően ezt irányadó kifejezésnek tekintették hivatalos helyeken, azonban ezt a formát csak a magyarok használták, a ruszinok részéről valós társadalmi támogatottságot nem élvezett. A filológiai vita ellenére a beadvány részben sikeres volt. A járandóságuk ügyét az időközben felállított kormányzói biztosi hivatal megoldotta, a vizsgahalasztást pedig az egyetem elfogadta. A könyvtár kérdésében már csak részleges volt a siker. Az orosz klasszikusok beszerzését az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött duplumokból oldották meg,<sup>72</sup> a szakkönyvek beszerzésével azonban adós maradt az egyetem.<sup>73</sup> A könyvtári bizottság ülésén ugyan felmerült, hogy a felszabadult felvidéki középiskolák könyvtárának a használatból kivont szláv könyveit, valamint az államvédelmi szempontból lefoglalt nemzetiségi könyvtárak anyagát próbálják a hatóságoktól megszerezni.<sup>74</sup> Azonban ezzel a kísérlettel kapcsolatban nem maradtak fenn további információk. Mivel főként a felszámolt Prosvita Kultúregyesület könyvanyagáról lehet szó, így annak átadását a hatóságok az ukranofil tartalomra hivatkozva megtagadhatták.

Nyilvánvalóan a fenti esetek is kiválthatták a ruszin hallgatók ellenérzését, azonban ezek a jelenségek nem feltétlenül az ellenszenv jelei voltak. A Vasvári

<sup>68</sup> MNL HBML VIII.1.b. 438/1939–1940.

<sup>69</sup> MNL HBML VIII.1.b. 438/1939–1940.

<sup>70</sup> Udvari 1991: 444.

<sup>71</sup> Horváth 1992: 9.

<sup>72</sup> MNL HBML VIII.1.b. 1111/1939–1940.

<sup>73</sup> Varga 1967: 150.

<sup>74</sup> MNL HBML VIII.1.b 711(154)/1939–1940.

Pál Kör és az egyetemi tanács nem a teljes elutasítás pártján állt. Előbbi csupán az egyesület megalakulásakor megfogalmazott hagyományt folytatta, mely nem tagadta a görög katolikusok szláv származását, míg utóbbi inkább görcsösen ragaszkodott az állam által megszabott kifejezéshez. Voltak azonban olyanok is, akik kifejezetten felszólaltak a ruszinok ellen. Haendel Vilmos, a közjog szélsőjobboldali és szélsőségesen németbarát professzora piszkosnak és műveletlennek nevezte a ruszinokat, akiknek még rendes költőjük sincs, és csak krumplit és zabkenyeret esznek. Az eset miatt Kozma Miklós kormányzói biztos 1940 decemberében levelet írt Hóman Bálint miniszternek, melyben a professor nyugdíjazását kérte.<sup>75</sup> Ezt Hóman elutasította, de az egyetem megrovásban részesítette Haendelt. Jóllehet a professor meglehetősen nyersen fogalmazta meg véleményét, de a korabeli magyar köztudatban valóban éltek a ruszinokkal kapcsolatban olyan negatív sztereotípiák, mint a szellemi elmaradottság, a rendetlenség vagy a babonáság. Ezt a szemléletet még a velük szimpatizáló Teleki Pál is osztotta, aki a doktori disszertációjában írta le ezeket a sorokat: „De nem is kell oly messze mennünk; az avasi oláh vagy a máramarosi ruthén éppoly kevésbé képes az elvont gondolatmenetre.”<sup>76</sup> Ezeknek az előítéleteknek a megerősödésében és fennmaradásában jelentős szerepet játszhattak az irodalmi művek, köztük Krúdy Gyula *Havasi kúrtje*, melyben a szerző ugyanakkor számos pozitív tulajdonságot is hozzárendelt a ruszinokhoz, mint a becsületesség, a béketűrés, a szerénység. A fent említett negatív tulajdonságok azonban nála is felbukkannak.<sup>77</sup>

A nemzetiségellenes szólamok és cselekedetek a diákok körében nem számítottak szokatlan jelenségnek, aminek kárvallottai elsősorban a zsidó hallgatók voltak.<sup>78</sup> Az 1943-ban megalakulási engedélyt kérő Magyar Egyetemi Hallgatók Fajvédő Egyesülete olyan programpontokat hirdetett meg, mint: „magyar fiúk csak magyar lányokat vegyenek feleségül”, „nemzetiségi területre csak faj magyar közigazgatási vezetők és tanárok, tanítók küldése”, valamint: „nemzetiségi területeken magyar telepek létesítése a magyar föld megszerzésére”.<sup>79</sup> A szervezet végül nem kapott engedélyt az egyetemi tanácstól, azonban ezeket a szélsőséges gondolatokat az egyetem hallgatói társadalmában nem egy diák vallotta magáénak.

Természetesen az önszerveződés igénye a ruszin fiatalokban is felmerült. 1940 szeptembere óta ugyan már létezett egy szervezet Kárpátaljai Rutén Egyetemi Hallgatók Központi Szövetsége néven, melyben Jaszkov Cyrill debreceni hallgató az egyesület alelnökeként vett részt.<sup>80</sup> Jaszkov az egyik legagilisabb ruszin diákja volt a tárgyalt időszakunknak. 1939 őszén került Debrecenbe, ahol a ruszin és szlovák nyelv és irodalom tanszéken folytatta tanulmányait, és hamar a diákközösség aktív tagjává vált. Részt vett a ruszin fiatalok Aranybikában

<sup>75</sup> Ladányi 2002: 176–177.

<sup>76</sup> Ablonczy 2004: 148.

<sup>77</sup> Zoltán 2004: 288–289.

<sup>78</sup> Kerepeszki 2009: 230. 274.

<sup>79</sup> MNL HBML VIII.1.b. 3041/1942–1943.

<sup>80</sup> MTI K 428 t. 1940. szeptember 10. 3875. sz.

rendezett műsoros táncestélyének megszervezésében.<sup>81</sup> Az 1940/41-es tanév során a ruszin diákok képviselője lett a tandíjtámogatások kezelésének ügyében, majd 1941-ben tanársegédi pozíciót kapott a ruszin és szlovák nyelv és irodalom tanszéken. Tanulmányainak befejeztével, 1942 áprilisában helyettes tanári állást kapott a munkácsi Árpád Fejedelem Gimnáziumban,<sup>82</sup> majd egy hónappal később kinevezték a debreceni királyi törvényszékre ruszin tolmácsnak.<sup>83</sup> A második világháború utáni sorsa nem ismert.

Az általa alelnökként képviselt szervezet azonban a ruszofil irányzat híve volt. Nem véletlenül tartották ezt a gyűlést a Duchnovics Kulturházban. Az egyesület elnöki pozícióját bizonyos Kovács János Iván töltötte be. Ő a csehszlovák éra alatt a már emlegetett Fenczik István titkáráként dolgozott, majd az impériumváltás után a Pécsi Egyetem joghallgatója lett. Jaszkov azonban még 1940 év vége előtt szembefordult mind Kováccsal, mind a ruszofil irányzattal, és a debreceni ruszinofil vonal vezető szereplője lett.<sup>84</sup> Kovács tovább folytatta az orosz vonal propagálását, de meglepő módon belépett a Nyilaskeresztes Pártba, ahol kinevezték a rutén népcsoport vezetőjévé. Itt a magyar-ruszin életszerződés előkészítése lett a feladata, amiről nem igazán derült ki, hogy mit is jelent – feltehetően inkább valamiféle szimbolikus együttműködési megállapodásról lehetett szó. Mindenesetre kifejtett programjában Kovács élesen bírálta a magyarok Kárpátalján tanúsított nemzetiségpolitikáját, a megígért ruszin autonómia elmaradását és a magyar politikai élet által veszélyesnek tartott irányzatok kulturális egyesületeinek betiltását. A magyar hatóságok 1941 folyamán pánszláv agitáció gyanújával figyeltették őt, ami azonban nem igazolódott be.<sup>85</sup>

Az egyesület a szakadás hatására megszűnt, újat azonban nem sikerült alapítani, mert az egyetem vezetése folyamatosan elodázta az engedély megadását; hiába sürgette ezt Marina Gyula szinte minden debreceni egyeztetése alkalmával, csak ígéreteket kapott. Végül a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium közbelépése oldotta meg a helyzetet,<sup>86</sup> így 1941. május 22-én végre megalakulhatott a Kárpátaljai Ruszin Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete Bulecza Viktor orvostanhallgató vezetésével.

Sajnos az egyesület alapszabálya elveszett a rektori iratok közül, s meglepő módon, a többi hallgatói egyesülettől eltérően, ők nem adtak be éves jelentést az egyetemi évkönyv számára. Így közösségépítő tevékenységükről szinte semmilyen információ nem maradt fenn. Ami biztos, hogy a főépület alagsorában lévő 33. számú helyiséget kapták meg használatra, melynek bebútorozását a kormányzói biztosság vállalta magára.<sup>87</sup> Azt sem lehet pontosan tudni, hogy ez csak

<sup>81</sup> MNL K 28 54 cs. 96 t. 20324.

<sup>82</sup> *Budapesti Közlöny* 1942. március 31. 1.

<sup>83</sup> *Budapesti Közlöny Hivatalos Értesítője* 1942. május 21. 4.

<sup>84</sup> MNL HBML VIII.1.b. 1673/1940–1941.

<sup>85</sup> MNL OL K 149 248. cs. 14123. sz.

<sup>86</sup> MNL HBML VIII.1.b. 893/1941–1942.

<sup>87</sup> MNL HBML VIII.1.b. 893/1941–1942.

a ruszinofil irányzatú diákok egyesülete volt-e, vagy identitástól és politikai nézetektől függetlenül bárki beléphetett. Arra a források is utalnak, hogy világnézetiileg nem volt egységes a ruszin hallgatói közösség. Egy baloldaliakból álló csoportosulás például Karácsony Sándor pedagógiaprofesszor körül alakult ki, mely magába fogadta a hasonló világnézetű zsidó diákokat is.<sup>88</sup> A Felvidéki Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete, mely egy jelentős országos szervezet volt, azzal riogatta az egyetem vezetését a ruszin diákokkal kapcsolatban, hogy „egy részük kommunista, másik részük nagyoros, és csak kisebb részük akarja ápolni a rutén-magyar testvériséget”.<sup>89</sup> Bár nem lehetetlen, hogy volt igazságtartalma a levélnek, az ő esetükben sokkal inkább arról volt szó, hogy szerették volna az összes visszacsatolt terület hallgatóját egy szervezetbe tömöríteni. A különálló ruszin kezdeményezés rivális csoportosulásnak minősülhetett számukra.

Bulecza Viktorék nagy pechje részben az is volt, hogy Debrecenben az egyesületi élet a II. világháború éveiben jelentős hanyatlásnak indult. Milleker Rezső bölcsészkaros dékán élesen bírálta a hallgatói egyesületeket tétlenségük, funkciójuk kiüresedése és az egyetemi ünnepekkel szembeni érdektelenségük miatt.<sup>90</sup> Ezért felmerült, hogy a több mint tíz hallgatói egyesület munkáját egy nagyobb szervezet fogja össze. 1942. május 12-én a hallgatói egyesületek vezetői meg egyeztek az együttműködés alapelveiben. Az új szervezet a Szegedi Egyetemi Ifjúság (SZEI) mintájára alakult meg, melyet a Debreceni Egyetemi Ifjúság (DEI) elnevezés is sugall. A hallgatói egyesületek fokozatosan elvesztették önállóságukat, és beleolvadta a DEI-be, melynek azonban a front közeledtével szintén nem maradt ideje kibontakozni.

## A HÁBORÚ ÉS EGY IDŐSZAK VÉGE

A debreceni felsőoktatás számára a vég kezdetét az 1944. márciusi Margáréta-terv jelentette. A városba bevonuló német csapatok először a diákszállókat foglalták el, majd május 30-án bejelentették igényüket az egyetem főépületére. Az egyetem hivatalainak egy része a Református Kollégiumba költözött, amely a hallgatók jelentős részének is menedéket nyújtott. A professzorok ugyan engedélyt kaptak a főépületbe való bejárásra, a diákok számára azonban ezt megtiltották,<sup>91</sup> így a lakhatási nehézségek miatt a hallgatók inkább hazautaztak. Az oktatás mindezek miatt 1944 tavaszától egyre lehetetlenebb helyzetbe került.

A következő tanév nyitőünnepségét szeptember 17-én tartották meg. A várost érő folyamatos bombatámadások miatt a hallgatók túlnyomó része el sem utazott a városba. Az egyetem épületei közül a Bem téri Orvosi Vegytani Intézet és az Orvostudományi Fizikai Intézet sínylette meg leginkább a szovjet légierő

<sup>88</sup> MNL HBML IV. B. 901/a. 16.53/1942.

<sup>89</sup> MNL HBML VIII.1.b. 1673/1940–1941.

<sup>90</sup> Barta–Orosz (szerk.) 2012: 265.

<sup>91</sup> Barta–Orosz (szerk.) 2012: 103–104.

csapásait. A klinikai telepen találat érte a belgyógyászati és a szülészeti klinikák épületeinek egy-egy szárnyát. A félelmen túl a lassan összeomló közlekedés is akadályozta a hallgatókat a Debrecenbe való eljutásban, a kárpátaljai diákok Csap lebombázása és a vasúti infrastruktúra megsemmisülése miatt csak kerülő úton tudtak volna odajutni. Az egyetemi tanács a nehézségek miatt október 5-én az oktatás átmeneti szüneteltetését rendelte el.<sup>92</sup>

A professzorok közül sokan Budapestre települtek át. Az orvostanszék oktatóinak és a tansegédszemélyzetnek a jelentős része szintén ezt a példát követte, a front közeledtével pedig sokan a Németországba való távozás mellett döntöttek. A front átvonulása után áldatlan állapotok uralkodtak az egyetem főépületében, ahogy azt Szentpéteri Kun Béla jogászprofesszor szavai tanúsítják:

„A meg szállás idején ezernél jóval több ember lakott benn az egyetem központi épületében, leginkább az alsorsori helyiségekben összezsúfolva; ezek számára népkonyhaszerűen főztek is itt. A felsőbb részek mind erősen sérültek, ajtó és ablak nélkül átjárva a naponként növekvő hidegtől. A bútorokat felforgatták, nagyrészt el is hordták vagy megrongálták; esős időben a padló, sőt a bútorok is erősen vízzessé lettek részint az ablaknyílásokon becsapódó, részint a hézagokat kapott tetőzeten át lefolyó csapadéktól; a központi fűtőkészülék működtetésére gondolni sem lehetett, egy pár helyiséget lehetett fűteni az ablakon át kidugott csővel felszerelt kályhával; a vízvezeték nem működése folytán az illemhelyek mocska az épületben leölt állatok maradványainak bűzével együtt fertőzte a levegőt. Előbb arra gondoltunk, hogy a központi épületben elhelyezett karok is a klinikai telepen vegyék fel a munkát, de ennek leküzdhetetlen akadályai voltak számos helyiségnek teljesen használhatatlanná válása, számosnak pedig katonai kórházi célokra lefoglalása, úgyszintén sok helyiségnek szükséglakásul kényszerű átadása és a klinikai telepek vörös hadsereg különböző alakulatai részére igénybevétele miatt.”<sup>93</sup>

Mindezek ellenére az oktatás végül karonként változó időpontban és erősen hiányosan, de lassanként újraindult: a jogi kar oktatói közül mindössze Szentpéteri Kun Béla egyházjogprofesszor maradt a városban, aki december 4-én kezdte meg az oktatást, két, szinte fűtetlen teremben. A bölcsészkar 25-30 hallgatóval, tanárhelyettesítésekkel és ideiglenes előadók meghívásával december 11-én indult újra. Az orvosi karon Sántha Kálmán szervezőmunkájának köszönhetően kezdődhetett el ismét az oktatás. A szakterületek közül egyedül a szemészet esetében merült fel az a probléma, hogy nem maradt egyetlen oktató és diplomás sem. Így őket átmenetileg városi és katonaoorvosok helyettesítették. A valódi, szervezett egyetemi élet 1945 márciusától indult be újra, de akkor már a ruszin hallgatók számára egyre nehezebb volt Debrecenbe eljutni. Moszkva bejelentette

<sup>92</sup> Barta–Orosz (szerk.) 2012: 104–105.

<sup>93</sup> Kerepeszki 2014: 105.

igényét Kárpátaljára, és a lezáruló határok végleg elvágták a hallgatókat az egyetemüktől.

\* \* \*

Magyarország kárpátaljai identitáspolitikája az idő rövidsége miatt nem tudott átütő sikert elérni. Állami szinten máshol is tettek kísérletet egy nép identitásának az alakítására vagy átformálására, mint ahogy Moldova és a helyi román lakosság esetében a Szovjetunió tette. Ahhoz azonban, hogy ez sikeresen rögzüljön egy nép öntudatában, több évtizedes folyamatra lett volna szükség. A mi esetünkben az önálló ruszin identitás megerősítéséhez a szükséges alapokat is csak részben sikerült lerakni. A debreceni egyetem anyagi és szakmai szempontból az erejéhez mérten megtette a kellő lépéseket, azonban a világpolitikai helyzet alakulása felülírta a távlati terveket.

## FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

K 28 Miniszterelnökség, Nemzetiségi és Kisebbségi Osztály, 1923–1944.

K 149 Polgári kori egyesületek, 1867–1944.

K 428 i. MTI Bizalmas értesítések, 1920–1939.

K 428 t. MTI Házi tájékoztató, 1927–1944.

Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára (MNL HBML)

IV.B.901.a Hajdú vármegye főispánjának iratai, elnöki iratok, 1942.

VIII.1.b. Rektori Hivatalának iratai, 1914–1944.

Évkönyv 1937/1938: *Debreceni M. Királyi Tisza István-Tudományegyetem évkönyve és almanachja az 1937–1938-es tanévről.* Debrecen.

Évkönyv 1938/1939: *Debreceni M. Királyi Tisza István-Tudományegyetem évkönyve és almanachja az 1938–1939-es tanévről.* Debrecen.

Évkönyv 1939/1940: *Debreceni M. Királyi Tisza István-Tudományegyetem évkönyve és almanachja az 1939–1940-es tanévről.* Debrecen.

Évkönyv 1941/1942: *Debreceni M. Királyi Tisza István-Tudományegyetem évkönyve és almanachja az 1941–1942-es tanévről.* Debrecen.

*Budapesti Közlöny* 1942. március 31.

*Budapesti Közlöny Hivatalos Értesítője* 1942. május 21.

*Népszava* 1941. október 15.



## HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ablonczy Balázs 2004: A leghűségesebb nemzet és a völgygátak. Teleki Pál a ruszinokról és az Északkeleti Felföldről. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Kárpátalja 1938–1941, magyar és ukrán történeti megközelítés*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 147–155.
- Angyal Béla 2002: *Érdekvédelem és önszerveződés. Fejezetek a csehszlovákiai magyar pártpolitika történetéből 1918–1938*. Fórum Intézet–Lilium Aurum Kiadó, Galánta–Dunaszerdahely
- Barta János – Orosz István (szerk.) 2012: *A Debreceni Egyetem Története 1912–2012*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Brenzovics László 2010: *Nemzetiségi politika a visszacsatolt Kárpátalján 1939–1944*. Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, Ungvár.
- Csernicskó István 2013: Ruszin nyelv Kárpátalján: tudományos kérdés ez? In: Fedinec Csilla – Ilyés Zoltán – Simon Attila – Vizi Balázs (szerk.): *A közép-európaiság discérete és kritikája*. Kalligram, Pozsony, 293–313.
- Ötötvényi Olivér 1928: Az elszakított magyarság kulturális küzdelmei. *Protestáns Szemle* (37.) 7. 465–476.
- Fedinec Csilla 2001: A magyar irodalom a kárpátaljai oktatásban 1944-től napjainkig. *Literatura* (27.) 4. 409–426.
- Fedinec Csilla 2015: *A magyar szent koronához visszatért Kárpátalja, 1938–1944*. Jaffa Kiadó, Budapest.
- Filep Tamás Gusztáv – Tóth László (szerk.) 1998: *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998*. Ister Kiadó, Budapest.
- Horváth Lajos 1992: A kárpátaljai ruszin autonómia ügye, 1939–1944. *Honismeret* (20.) 5. 9–13.
- Kemény G. Gábor 1956: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában II. 1892–1900*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kemény G. Gábor – Szarka László – Szász Zoltán 1999: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában VII. 1914–1916*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest.
- Kerepeszki Róbert 2009: *A Turul Szövetség országos és debreceni szervezete (1919–1945)*. (PhD-disszertáció.) Debreceni Egyetem, Debrecen.
- Kerepeszki Róbert 2014: *A Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karának története I*. Debrecen Egyetem, Debrecen.
- Ladányi Andor 2002: *A gazdasági válságtól a háborúig. A magyar felsőoktatás az 1930-as években*. Argumentum, Budapest.
- Magocsi, Paul Robert 1978: *The Shaping of a National Identity: Subcarpathian Rus', 1848–1948*. Harvard University Press, Cambridge MA.
- Magocsi, Paul Robert – Pop, Ivan Ivanovich 2002: *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. University of Toronto Press, Toronto.
- Mayer Márta 1977: *Kárpátukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések 1860–1910*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mikulich Károly 1938: Fényesen sikerült a debreceni Vasvári Pál Kör felvidéki estje. *Görögkatolikus Szemle* 1938. november 27. 3.

- Mudrák József 2007: *A Debreceni Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának története 1914–1949*. (PhD-disszertáció.) Debreceni Egyetem, Debrecen.
- Ormos Mária 2000: *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós. II. kötet*. Polgart, Budapest.
- Pirigyi István 1990: *A magyarországi görögkatolikusok története II*. Görögkatolikus Hit-tudományi Főiskola, Nyíregyháza.
- Tilkovszky Lóránt 1967: *Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon (1938–1941)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Udvari István 1991: A magyarsággal érintkező ruszin (kárpátukrán) csoportok identi-tásának kérdéseiről. In: Ujváry Zoltán – Eperjessy Ernő – Krupa András (szerk.): *Nemzetiség – Identitás. A IV. Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia elő-adásai*. Ethnica Kiadó, Békéscsaba–Debrecen, 444–448.
- Varga Zoltán 1967: *A Debreceni Tudományegyetem története I*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Vasas Géza 2004: Egy félbehagyott alkotmány. Kárpátalja autonómiájának ügye 1939–1940-ben. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Kárpátalja 1938–1941, magyar és ukrán törté-neti megközelítés*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 157–215.
- Zoltán András 2004: Kerča Igor: A ruszinok Krúdy Gyula műveiben. *Kisebbségkutatás* (13.) 2. 288–289.

Veress Dániel

## Az építészet mint nemzetépítés

*Nemzeti stílustörekvések a magyar, lengyel, cseh (és osztrák) építészetben 1925 előtt\**

A nacionalizmus kutatás hívősen racionális kulcsszavai között az 1950-es évek óta tartja magát egy majdnem költői és pozitív csengésű metafora. A „nemzetépítést” még azok a társadalomtudósok cementezték be a *nationalism studies* fogalomkészletébe, akik elsőként vélekedtek úgy, hogy a nemzeteket nem az Isten teremtette, hanem maguk az emberek.<sup>1</sup> Ők, a „nemzetépítési irányzat” képviselői éppen a nemzetek létrehozását nevezték *nation-building*nek. Értelmezésük szerint a nemzeteket fel kellett építeni a nyelvegységesítés, a társadalmi mobilizáció, a tömegoktatás és -sajtó segítségével. A fogalmat elsőként használó kutatók tehát a nemzetépítést az elit által, államegységesítő céllal vezetett, átfogó társadalmi-kulturális folyamatként határozták meg.<sup>2</sup> Az utóbbi évtizedekben a „nemzetépítési irányzat” felfogása, a nemzetek konstruáltságának gondolata a nacionalizmus kutatás egyik – igaz, egyes vonatkozásaiban sokfelől kritizált – alaptételévé szálkásodott, eközben magának a metaforikus fogalomnak szűkült a jelentése. Megkopott a terminus ösztársadalmi-állampolitikai vetülete, és újabban – a hosszú 19. század esetében és a magyar diskurzusban mindenképpen – inkább csak a kulturális aspektus kap hangsúlyt. A napjainkban általában használt jelentése értelmében a nemzetépítés a honi kultúra programszerű gyarapításának és normatívvá emelésének folyamata, amelynek célja, hogy a honfitársak nemzeti önzonosságát kimondottan a kultúrán keresztül erősítse.<sup>3</sup>

A második világháború utáni évtizedekben működő „nemzetépítési irányzat” paradigmaformáló szerzője, Karl W. Deutsch, amikor 1963-ban áttekintette a nacionalizmus kutatás pillanatnyi terminológiai viszonyait, úgy találta, hogy a *nation-building* fogalmával két (kvázi) szinonimája verseng: a *national growth* és a *national development* (utóbbiak talán leginkább épkezláb fordításai a nem-

\* A tanulmány egy angol nyelvű publikáció (Veress 2016) újragondolt változata, illetve az „elképzelte” disszertációm közép-európai fejezetének összefoglalása. A magyar és európai nemzeti építésmód-kísérletek kutatásában régóta támogatóm, Sonkoly Gábor. Hálás vagyok neki, ahogy Csáki Tamásnak és Salamon Gáspárnak is, akik józanító-építő bírálaatokkal segítettek a szóban forgó téma feldolgozásában.

<sup>1</sup> Ha elég szemfülesek voltak a *The Oxford English Dictionary* készítői, akkor az angolszász írásbeliségben egy 1907-es újságikkben (*Collier's* 1907. január 7. 2.) tűnt fel a fogalom, és elsőként az automobiloikat nevezték „nemzetépítőkné”. Lásd: Simpson–Weiner (eds) 1989: 232. (Íme, egy újabb adalék a nacionalizmus és a modernitás összefonódásához.)

<sup>2</sup> Smith 1986: 231–232. A „nemzetkutatási irányzat” jellemzőiről és historiográfiai helyzetéről magyarul: Lajtai L. 2015: 123, 138–140.

<sup>3</sup> Az etnoszimbolista köréhez köthető, viszonylag recens nacionalizmus-kézikönyv nemzetépítésről szóló szócikke: Kaufmann 2001: 208.

zetté érés, illetve a nemzetfejlődés). Deutsch a három fogalmat triádszerűen vázolta fel: a két szélső pólust a nemzetek létrejöttét organikus-önkéntelen folyamatként tételező *national growth*, illetve a tudatos-tervezett vállalkozásra utaló *nation-building* alkotja; a kettő szintézise pedig a *national development*, ami azt sugallja, hogy a nemzetek kialakulása részben törvényszerűségek által meghatározott, részben tervezhető folyamat. Ha átfutjuk a Deutsch által írt és szerkesztett művek címeit és tartalomjegyzékét, látható, hogy nem tudott választani az alternatív fogalmak közül, s mindhármát vegyesen használta. A „nemzetépítés” fogalma kapcsán leginkább azt méltányolta, hogy már a pusztá szóhasználat érzékelteti a nemzetformálási folyamatok tervezettségét és az azokban rejlő szerteágazó lehetőségeket. Ahogy az épületekhez – meglehetősen függetlenül attól, hogy milyen környezetbe képzelik el őket – különböző anyagokat, más-más formákat lehet választani, kivitelezéseik pedig eltérő üteműek, úgy a nemzetek tervei, tervezési folyamatai és konstrukciói szintén különbözőfélék.<sup>4</sup>

A „nemzetépítés” terminusnak tehát kezdettől fogva voltak kihívói. S valóban: vajon miért éppen az építésmetaforával azonosítjuk a nemzetek kialakulásának folyamatát? Miért lett végül népszerűbb a „nemzetépítés”, mint a „nemzetfejlődés” vagy egyéb rokon értelmű szavak? Hasonlóan árnyalt, lényegbevágó fogalmakat lehetne alkotni például a könyvkultúrával, a családdal vagy az iskolával kapcsolatos szókinccs segítségével. Nemzetépítés helyett emlegethetnénk akár nemzetyszerkesztést, nemzetnevelést vagy nemzetképzést – már csak azért is, mert a nacionalizmus vonatkozásában sokkal többször kerül szóba az írásbeliség és az oktatás, mint az architektúra.

Hogy a nemzetépítés miért vált mégis a nacionalizmuskutatás egyik központi fogalmává, és miért maradt az napjainkig, arra eddig nem sikerült pontos választ találnom. Biztosnak tartom viszont, hogy a metafora szakfoglommá avanzsálása a Deutsch által kiemelt tényezőkön túl összefüggésben állt az építészet antropológiai sarkalatosságával, hiszen az építés az ember leginkább alapvető, mégis kitüntetett, egyszóval elemi tevékenységei közé tartozik.

Az építés antropológiai sarkalatosságára vezethető vissza részben az is, hogy a nemzeti tudatok és kultúrák létrehozásának folyamatai – azok a folyamatok, amelyeket történetesen nemzetépítéseknek nevezünk – kiterjedtek az építészetre is. (Különösen igaz ez az Osztrák–Magyar Monarchiában és utódállamaiban, melyekkel a tanulmányom foglalkozik.) A nemzetük (metaforikusan értett) konstruálásán fáradozó patriótáknak már csak azért is gondolniuk kellett a (szó szoros értelemben vett) építésre, mert az a hatalom és a világnézet kifejezésének markáns eszköze. Ha nem is olyan közvetlenül, mint az emlékművek, de a középületek is állítóik erejéről, eszméiről és különlegességéről tanúskodnak, biztosítják, hogy építetőiket senki mással ne lehessen összetéveszteni. Az architektúra reprezentációs erejével a hatalmasok a fáraók óta tisztában voltak, idővel pedig a nemzeti mozgalmak szellemi-politikai vezetői, illetve a patrióta építészek is fel-

<sup>4</sup> Deutsch 1963: 3.

ismerték ezt, és megkísérelték nemzetiesíteni az architektúrájukat. (Több mint adalékértékű, hogy az idesorolandó építészek közül az egyik legkiválóbb, Kós Károly *Az országépítő* címmel írt Baumgarten-díjas regényt Szent Istvánról.)

## NEMZETI STÍLUSTÖREKVÉSEK AZ ÉPÍTÉSZETBEN

A nemzeti eszme erőteljesen és változatos formákban volt jelen a hosszú 19. század második felének architektúrájában. A tág értelemben vett nemzeti építészet felölél minden megvalósult és asztalfiókban maradt tervet, amelyet honi karakterjegyeket felhasználva szerkesztettek a nemzet hőseinek, kiválóinak, intézményeinek vagy egyszerű családjainak. Mindenekelőtt Észak- és Közép-Európára jellemző ezenfelül az, hogy a patrióta építészek magának az esztétikai-architekturális gondolkodás nemzeti alapon való újragondolásának igényével is felléptek. Nemzeti stílusokat (másképpen: építésmódokat, formanyelveket) igyekeztek létrehozni vagy egy új szerkesztése, vagy valamelyik régi felújítása révén. Utóbbi esetek a historizmus körébe sorolhatók, hiszen a kezdeményező értelmiségiek, építészek újabb neostílusok alapítását célozták. A régi (századok óta kulcsrakész) történeti stílusok újbóli használatbavétele a patrióta építészek meggyőződése szerint nem az adott formanyelv (például a csehországi román stílus) nacionalizálása, hanem *renacionalizálása* volt, hiszen az már egyszer a történelem folyamán a nemzet stílusaként szolgált.

A patrióta építészek és más írástudók, akik ilyen törekvésekre tették fel a munkásságukat, *formanyelvet* akartak adni nemzetüknek, erőfeszítéseik tehát hasonlóan elemi igényűek voltak, mint néhány évtizeddel előttük a nemzeti nyelv és irodalom megteremtése érdekében iparkodó nyelvújítóké és irodalmároké. A nemzeti építésmódoknak azt a küldetést szánták, hogy városképekkel, homlokzatokkal, belső terekkel hirdessék: a nemzet önálló és értékes kultúrával rendelkezik. Tételesebben fogalmazva: az építészeti stílustörekvések ideális céljai, hogy

(1) megjelenítsék a nemzet szellemiségét, tér- és szépérzékét architekturális eszközökkel,

(2) gyarapítsák a nemzeti jelképkészletet,<sup>5</sup> kultúrát, és

(3) megkülönböztessék azokat a többitől; továbbá hogy

(4) olyan helyeket hozzanak létre, amelyek nemzeti mivoltukra emlékeztetik honfitársaikat, illetve

(5) tükrözik az adott nemzet nagyszerűségét, vonzerejét az országhatárokon belül élő, de nem asszimilálódott népesség felé.

A művelődési és építészeti diskurzusok évtizedeken keresztül keresték, hogy mely stílusok lehetnének alkalmasak ennyire összetett feladatok ellátására.

<sup>5</sup> Ezek az építésmódok a nacionalista jelképkészletek részeivé váltak, hasonlóan a nemzeti zászlókhoz, címerekhez, himnuszokhoz, panteonokhoz és a nemzetinek tekintett folklór motívumaihoz.

A nemzeti architektúrák történetei voltaképpen kísérletek, kutatások sorozatai voltak, mint azt már több építészettörténész is hangsúlyozta.<sup>6</sup> Talán feltűnt az olvasónak, hogy jobbára én sem egyszerűen a stílus, hanem a stílustörekvés, -kísérlet, -iniciatíva és hasonló szavakat használom. Ennek oka, hogy megfigyelésem szerint is – legalábbis eleinte, a kimunkálásuk, elterjesztésük érdekében tett szellemi-politikai erőfeszítések idejében – csak próbálkoztak a szóban forgó stílusok megteremtésével. Idővel néhány közülük sikeressé vált, a legtöbbet viszont sem a szakma, sem a társadalom szélesebb körei nem támogatták, így azok nem teljesedhettek ki: sikertelenek maradtak.

Amilyen könnyű azonosítani ezt a kettősséget, annyira nehéz kérdés, hogy mégis mi alapján nevezhetünk sikeresnek stílusokat. Hosszas töprengés után most úgy gondolom, hogy az a formanyelvi törekvés vált bevett nemzeti építésmóddá, amelyről elmondhatók a következők:

- (a) Jellegzetes architekturális ábécével rendelkezik. Kidolgozóik a nemzet sajátjaként felfogott építészettörténetet, népi építőhagyományokat és parasztművészetet szem előtt tartva jellegzetes tektonikai, tömeg- és térformálási megoldásokat, valamint díszítőművészeti készletet válogattak össze.
- (b) Számos építész, az építészeti diskurzus résztvevőinek legalább egy jelentős része elsajátítja vagy támogatja, és mozgalmoszerű csoport alakul ki körülötte.
- (c) Nemcsak egy városban/régióban, hanem a nemzet tagjai által lakott területen mindenütt (nemzetállamok esetében országszerte) elterjed.
- (d) A lakóházak mellett középületeket is terveznek az adott stílusban.

A stílustörekvések közvetlenül illeszkedtek a nemzetépítések nagyszabású vállalkozásaiba. Az építészetnek nemzetpolitikai jelentőséget tulajdonító, programszerű, esztétikai és társadalmi víziókból táplálkozó erőfeszítések voltak. Kutatásukhoz ezért nem elegendők az építészettörténet hagyományos módszerei és léptékei. Az egyes épületek, életművek vizsgálata, a formanyelvek stílustörténeti elemzése és a korabeli építészeti diskurzus analízise mellett alkalmazni kell a nacionalizmuskutató, az eszme- és a társadalomtörténet szemléletét is. Ennek megfelelően a nemzeti stílustörekvések kutatása multiszkopikus megközelítést igényel: az egyes épületek léptékén túl tekintetbe kell venni a városokon, tájegységeken belül érvényesülő építészeti tendenciákat, illetve a stílusiniciatívák nemzetszintű (országos) elfogadottságát és a politikával való összefüggéseit. Jelen tanulmányomban a nemzeti és a közép-európai léptékre összpontosítok, és kevesebbet foglalkozom magukkal az épületekkel, amelyekhez természetesen a lehető legtöbbször vissza kell ereszkenni, hogy a mikroszintről származó részletekkel kiegészítsük és árnyaljuk a magasabb léptékeken kirajzolódó jelenségeket.

Írásomban az Osztrák–Magyar Monarchia és az utódállamok nemzeti építészetével, mindenekelőtt kiemelt jelenségeikkel, az architektúrát az alapjaitig nemzetiesíteni próbáló építésmódokkal foglalkozom. Makroszkopikus megközelíté-

<sup>6</sup> Két jelentős interpretáció: Moravánszky 1998: 184; Omilanowska 1993: 114.

sem egyben transznacionális és összehasonlító: a régió általában érdekel, vagyis a regionális léptéken érvényes összefüggésekre, a nemzeti diskurzusok közötti alapvető hasonlóságokra és különbségekre fókuszálok. Összehasonlításom célja, hogy szupranacionális léptéken szemlélhessem a nemzeti építésmód-kísérleteket, és azonosítsam azokat a tényezőket, amelyek Közép-Európa-szerte meghatározták a nemzeti architektúratörténeteket. A regionális összehasonlítást Gerle János, a magyar építésmódok elhivatott történésze az 1990-es évek elején már szóba hozta, de úgy vélte, hogy ő nem végezheti el ezt a feladatot, mivel a szakirodalomhoz csak az adott nemzetek nyelvének ismerői férhetnek hozzá.<sup>7</sup> A téma irodalma azóta jelentősen bővült. Az államszocializmusok bukása után Közép-Európában is bevetté vált a művészettörténet nacionalizmussal összefüggő epizódjainak kutatása, és időközben megjelentek világnyelveken a nemzeti építészeti hosszabb-rövidebb történeti összefoglalásai. Ez a meglehetősen recens irodalom – melynek terjedelmi okokból most csak a súlyponti tételeire hivatkozhatok – immáron lehetővé teszi, hogy összevessük a nemzeti léptéken, valamint a nacionalizmuskutatás szemszögéből kibontakozó tendenciákat. Az összevetésre a tanulmány második felében keríték sort. Elsőként külön-külön vázolom fel a regionális összehasonlítás tárgyait: a magyar, a lengyel és a cseh törekvéseket.

## A STÍLUSKÍSÉRLETEK TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉSE

### Magyar építészet

A magyar építésmód óhaja elsőként a patriotizmustól és nagy álmoktól egyébként is lázas reformkorban fogalmazódott meg, és rögtön a korszak két nagy alakja, Széchenyi István, illetve Henszlmann Imre (a honi művészettörténet-írás egyik alapítója) tűzte tollára az ügyet.<sup>8</sup> Ahogy a cseh és lengyel formanyelvvvel foglalkozó kortársaik zöme, úgy a magyarok egy része is a hazai építészettörténetben kereste azt a stílust, amely újrafelfedezve nemzeti építésmódként szolgálhatna. A Magyar Királyság építészeti története azonban nem bizonyult olyan kútfőnek, mint a történeti Cseh- és Lengyelországé: akik szertenéztek a magyarországi architektúratörténetben, sokáig nem leltek sajátos stílusváltozatot, csak a nyugati minták követését. (Sokatmondó, hogy kiemelkedő nemzeti jelentőségű épületek – az Akadémia, az Országház, az ezredévi kiállítás Történelmi Épületcsoportja – stílusának kiválasztásakor a gótika vagy a reneszánsz mellett csak nagy kínlások árán tudtak érvelni azok, akik egyáltalán megpróbáltak.)<sup>9</sup> Mindenképpen összefüggésben

<sup>7</sup> Gerle 1993: 145.

<sup>8</sup> Moravánszky 1998: 185.

<sup>9</sup> A diskurzus lemondó hozzáállása, a magyar architektúratörténet sajátosságokban szegény voltába való szinte általános beletörődés állapítható meg Papp Gábor György reprezentatív forrás-válogatást áttekintő tanulmánya alapján: Papp 2015. A 19. század második feléből az egyetlen számottevő ellenpélda talán Nejš Béla csak írásban kifejtett elképzelése, aki a felvidéki városok

állhatott ez a magasművészeti hagyományhiány azzal, hogy – a lengyel, de főként a cseh diskurzussal megint csak ellentétben – Magyarországon a 20. század előtt egyáltalán nem bontott zászlót historizmusalapú nemzeti építésmód-törekvés. Feltevésem szerint a hiány abban szintén közrejátszott, hogy a magyar stílusterrekvések kezdettől fogva invenciózusak voltak, és a magyar építésmód történetének egészére jellemzőbbek az új formanyelvek szerkesztésére vállalkozó iniciatívák, mint az architektúratörténeti megközelítések.

Feszl Frigyes már az 1850-es évek vége felé elkezdett kísérletezni azzal, miként lehetne nemzetiesíteni az éppen népszerű romantikus építészetet. Számos elképzelése papíron maradt – így a levett szabadságharc alföldi pusztába álmódott emlékművének az a terve is, amelyen pásztorok oszlopként tartották volna a tetőzetet –, viszont kivitelezésre került egy jelentős középületterve – nem máshol, mint a pesti Duna-korzón.<sup>10</sup> A Vigadó (1859–1864) Feszl nemzeti építésmódról szóló kiáltványának is tekinthető. Hazafias részletei: a párkány fejszobraiból álló magyar panteon, a katonaöltözetekről díszként átvett huszárkötések, illetve a keleties elemek (a homlokzat oszlopfői és az épületbelső ornamentái). Utóbbiak egyszerre példázzák az európai művészet aktuális divatját, az orientalizmust és a magyarság ázsiai eredettudatát (nem véletlen, hogy a fejszoborpanteon is Attilával kezdődik). Feszl az első nagyigényű, egyszerre ikonológiai és ornamentális javaslatokkal élő magyar építésmód-kísérlet, de nem akadt építész, aki közvetlenül folytatta volna. Sőt, a következő komoly stílusiniciatívára három évtizedet kellett várni, bár Lechner Ödön próbálkozása valószínűleg nem volt független Feszltől. Családjaik, a főváros két neves építészfamíliája, jó viszonyt ápoltak egymással, és a Vigadó tervezőjének szerepe lehetett abban, hogy Lechner Ödön a magyar stílus kidolgozására tette fel az életművét.<sup>11</sup>

Mindenesetre Lechner csak Feszl célját élte tovább, konkrét megoldásait alig. Az egyetlen kivétel az ázsiai művészet modern magyar stílusba való átoltásának a vágya. Lechner a magyaros szecesszió néven számon tartott stílusiniciatíváját – amelynek egyenesen asszimilációs küldetést tulajdonított – a kecskeméti városháza és három budapesti középület tervezése során dolgozta ki. A fővárosi közmegrendelések közül az első, a Pártos Gyulával közösen jegyzett Iparművészeti Múzeum (1893–1896) kimondottan keleties. Tetőidomainak és nyitott előcsarnokának a mintáit a perzsa, illetve indus építészetben kell keresni (például az előcsarnok oszlopait biztosan az indiai Adzsanta buddhista barlangtemplomából kölcsönözte), a kiállítótér pedig szintén indiai mintákat: mogul palotákat követ.<sup>12</sup> A másik két fővárosi középület, a Földtani Intézet (1897–1899) és a Postatakarékpénztár (1900–1901, 1. kép) apropóján továbbgondolt, és végül

---

architektúrájára és a tornácos udvarházakra alapozta volna a nemzeti stílust (Papp 2015: 173–174). Az alfejezet végén érinteni fogjuk, hogy a kételkedés hagyományával a 20. század elején többen is szakítottak, köztük Kós Károly köre (Kós 1910: 154–157).

<sup>10</sup> Moravánszky 1998: 185.

<sup>11</sup> Keserü 1993: 132.

<sup>12</sup> Sisa 2014: 16–19. Az indiai vonatkozásokhoz még: Keserü 1993: 133–137.





1. kép. *Lechner Ödön: Postatakarékpénztár, Budapest, 1900–1901*  
(MTA BTK MI, Hámori Péter felvétele)

országszerte elterjedő, érett lechneri formanyelvben alig maradt keleties vonás. Rögzült azonban az érett stílusiniciatívában az Iparművészeti Múzeum többi jellegzetes, nemzeti konnotációjú eleme: a pártázatos oromzat kialakítás, a honi fazekasságra és téglavetésre utaló kerámia- és látszóteгла-használat, végül – és főképpen – a népi ornamentika (a parasztok, pásztorok viseletéről és használati tárgyairól másolt, elsősorban virágos díszítések). Lechner pártázatos, homlokzati ornamenteiket cifraszűr módjára viselő alkotásai annyira markáns javaslatok voltak a magyar stílus kialakítására, hogy senki nem tudott eltekinteni tőlük, aki a nemzeti architektúra lehetőségével foglalkozott az első világháború előtt.

Lechner közvetlen követői megtartották a mestertől átvett formanyelv előbb bemutatott, jellegzetes elemeit, és a nemzeti architektúra nevében számos tervet készítettek az ország minden vidékéről, de elsősorban az Alföldről érkező megrendelők számára. A sokáig méltatlanul Lechner-epigonoknak nevezett építészek közé tartozott mindenekelőtt a Komor Marcell–Jakab Dezső-páros, a szintén társulva dolgozó Bálint Zoltán és Jámor Lajos, valamint a soktucatnyi iskolát tervező Baumgarten Sándor. Komor és Jakab munkái a magyaros szecesszió olyan kiemelkedő példái, mint a szabadkai városháza és zsinagóga, a nagyváradi Fekete Sas Palota, valamint a marosvásárhelyi Kultúrpalota.<sup>13</sup> Grotosz, hogy miközben ezeket a magyar századfordulót jelképező alkotásokat, illetve más Lechner-követők épületeit sorra adták át országszerte, addig a továbbra is aktív mester szemé-

<sup>13</sup> A Lechner-követőkről bővebben: Déry 1995: 126–127. képtáblák.



2. kép. Schoditsch Lajos – Éberling Béla: Fötéri lakóházak, Wekerle-telep, Budapest, 1912 (Bagyinszki Zoltán felvétele)

lyes érvényesülését a kultúrpolitika akadályozta, középülettervei rendre a fiókban maradtak.<sup>14</sup> A magyaros szecesszió életre hívója úgy kényszerült végignézni stílusa elterjedését, hogy ahhoz alig tudott hozzájárulni.

A lechneri formanyelv bevetté válásának felemás történetével párhuzamosan jelentek meg a magyar építészetben olyan fiatal alkotók, akik Lechner terveit továbbgondolva munkálták ki a nemzeti építésmód újabb alternatíváit. Lechner Jenő átvette nagybátyjától a homlokzatzsokkaként használt népi motívumokat, de azt nem hitte el neki, hogy a „magyar reneszánszt” felesleges keresni a történelemben, és nemzeti neostílusként felvidéki városok reformáció korabeli építészetét próbálta felújítani. (Épületei társtalanok a magyar nemzeti formanyelv-kísérletek történetében: más nem épített merőben historizáló stílusban, legfeljebb csak ötleteltek erről.) Lechner Jenőével szemben kifejezetten modern szemléletű volt Lajta Béla és Medgyaszay István architektúrája. Lajta téglafelületekkel és Medgyaszay úttörő módon vasbetonnal kísérletező, épülettömegeiket és díszítőformáikat egyaránt tömbösítő-egyszerűsítő stílusai messzemenően karakteresek voltak, de nem inspiráltak újabb mozgalmakat. Nem társultak melléjük a népszerűsítésükre felesküdő építészek, mint Lechner vagy éppen Kós Károly mellé.

Kós 1906-ban még egyetemista volt, amikor szaktársaival, többek között Györgyi Dénessel, Zrumeczky Dezsővel és Jánszky Bélával megalapította a Fialatok csoportját. Céljuk – amint Kós 1910-es manifesztumából kiviláglik – az

<sup>14</sup> Sisa 2014: 26–27; Csáki 2006: 226, különösen a 86. jegyzet.

volt, hogy végre létrehozzák a magyar építésmódot, vagyis teljesítsék azt a nemzetpolitikai küldetést, amelyet szerintük Lechner ugyan felismert, de végrehajtani nem tudott. Kós azt tartotta a nagy előd hibájának, hogy nem vette észre, a magyar nemzet 20. századi architektúráját csak a régi magyarok szépérzékét megőrző nép építészeteiből kiindulva lehet megalkotni. Mint azt kiáltványában, a *Nemzeti művészet*ben kifejtette, a folklorisztikus ornamensek homlokzatra illesztése nem elég, a népi építőhagyományok egészét el kell sajátítani; a motívumokat egymás mellé préselő mintakönyvek tallózása helyett magukat a falvakat kell járni. Mindenekelőtt a Nyugat-Európától legtávolabb eső, elszigetelt Erdély falvait, mert ott a parasztság megőrizte a középkori magyarság művészetét, amely a nemzeti esztétika egyedüli lehetséges forrása.<sup>15</sup> Ennek megfelelően a Fialatok stíluskísérletének kiindulópontja a népi architektúra és a romanika volt. Épületeik kissé zömökek, rusztikusak, kváderkövekből rakott lábazatok, fatetőzetek, míves ács munkák jellemzik őket, a – dekorativitásra sokat adó és úgyszintén tradicionalista – Arts and Crafts mozgalom, illetve az ahhoz közvetten kapcsolódó finn nemzeti építésmód hatásának nyomát is magukon viselik. A népies-középkorias esztétikához modern szociális program társult, Kós csoportja a vidékről vett minták alapján a városok, a tömegesedő társadalom számára igyekezett otthonokat adni. Lechnerékéhez képest az ő programjukat határozottabban támogatta a kultúrpolitika, már 1909-ben elkezdték kivitelezni az állami reprezentációt is szolgáló Wekerle-telep első általuk tervezett házait (2. kép),<sup>16</sup> és a háború előtt Magyarország-szerte megjelentek a Fialatok épületei. Még ha ez a jelenlét nem is volt olyan markáns, mint a magyaros szecesszió példáié, Lechner köre felfogta, hogy stílusuknak komoly, az állam támogatását is magáénak tudó kihívója akadt, és a két tábor egymásnak feszült a sajtóban.<sup>17</sup> Nem sokkal később az I. világháború sodorta magával a nemzeti stílus rangjáért folyó torzsalkodást, de azt az országot is, amelynek településeit Lechner és Kós köre magyarosabbá szeretne volna formálni. A Trianon utáni Magyarország építészeti életéből a lechneri szecesszió voltaképpen eltűnt, Kós pedig hazaköltözött a Romániához csatolt Erdélybe, viszont a Fialatok építésmódját a Horthy-korszak elején is alkalmazták.

## Lengyel építészet

A háromfelé szakított lengyel értelmiség az 1860-as években kezdett el foglalkozni az architektúra nemzetiesítésének gondolatával, első átgondolt stílusinitatívái az 1880-as években jelentek meg. A kezdeti, 1908-ig datálható időszakban rendre olyan elképzelések merültek fel, amelyek egy konkrét történeti kor vagy néprajzi táj stílusát nacionalizálták volna. A századforduló historizmusából

<sup>15</sup> Kós 1910: 142–143, 152–157.

<sup>16</sup> Csáki 2006: 216–217, 226; A Wekerle-telepről: Moravánszky 1998: 362.

<sup>17</sup> Csáki 2006: 226–230.

mindenekelőtt a reneszánsz és gótikus formáknak, valamint a látszótéglahasználatnak volt hazafias melléköngéje. A reneszánsz idejét aranykorként tartották számon, és a nyugati előképre vissza nem vezethető, emiatt sajátosnak tartott reneszánsz részleteket – például a krakkói főtéren nyújtózó Posztócsarnok tobozdíseit – gyakran felhasználták neoreneszánsz tervekhez, de nemzeti neostílust nem szerkesztettek belőlük. Valamivel messzebbre jutottak a csúcsíves formanyelv pártolói, akik közül Karol Matuszewski publicista kezdeményezte a téglalburkolatú neogótika nemzeti építésmóddá emelését. A visztulai-baltikumi gótikának keresztelt stílusiniciatívát nem fogadta egyöntetű lelkesedés. Kritikusai hamar elkezdtek firtatni, hogy a látszótéglát Európában mindenfelé alkalmazták, ráadásul a Német Lovagrend több nevezetes vára is téglából épült. Vagyis Matuszewski ötlete alapján olyan építőanyagot neveztek volna ki a modern lengyel architektúra egyik fő karakterisztikumának, amelynek használata a nemzetrontó németek építészettörténetére legalább annyira jellemző volt, mint a sajátjukra. A neogótika természetesen népszerű volt (mint a földrészén mindenhol), de használata nem itatódott át egyértelmű nemzeti jelentéssel. Mindenesetre az első világháborúig egyfajta nemzetistilus-pótlékként szolgált a szakrális építészetben, különösen az Orosz Birodalomhoz tartozó vidékeken, ahol a nyugati csúcsíves stílussal tudtak tüntetni az ortodox templomok szomszédságában (ilyenekből csak Varsóban mintegy harminc épült a bécsi kongresszus után).<sup>18</sup>

A póttílusra szükség is volt, mert a lengyel szellemi élet az első világháborúig nem jutott konszenzusra nemzeti architektúrájával kapcsolatban.<sup>19</sup> A honi építészettörténetre origóként tekintő kisebb kísérletek mellett azok a stílusiniciatívák sem váltak széles körben bevetté, amelyek Franciszek Ksawery Martynowski művészeti író 1880-as évekbeli felvetésének szellemében a népi építészet újragondolásával próbálkoztak. Ötletek maradtak Ludwik Konarzewskinek a sziléziai, Józef Witkiewicznek a mazúriai,<sup>20</sup> illetve folkloristák egy csoportjának a (részben szintén) mazúriai és kurpföldi parasztművészetet pártoló elképzelései,<sup>21</sup> ahogy végül elbukott a századvég leginkább átgondolt és legnagyobb visszhangot kiváltó stílustörekvésének, a zakopanei építésmódnak az üge is.

Zakopanének, a körülötte fekvő Északi-Tátraaljának és lakóiknak, a goráloknak a folklórjára a 19. század elején figyelt fel az értelmiség,<sup>22</sup> a nemzeti stílus vonatkozásában azonban csak az 1880-as években merült fel a táj neve, mindezekelőtt Stanisław Witkiewicz erőfeszítései révén. A képzőművész Witkiewicz 1886-ban járt itt először, majd 1890-ben (abban az évben, amikor Lechner elkezdett dolgozni az első magyaros épületein) Varsóból Zakopanéba költözött, és megpróbálta nemzeti építészetként elfogadtatni a lengyeliséggel a legdélibb néprajzi tájának építésmódját. A zakopanei stílus tradicionalista volt, elköte-

<sup>18</sup> Omilanowska 1993: 99–102, a reneszánszról: 105.

<sup>19</sup> Omilanowska 1993: 114.

<sup>20</sup> Omilanowska 1993: 102, 104.

<sup>21</sup> Bałus 2005: 27.

<sup>22</sup> Moravánszky 1998: 207.



3. kép. Stanisław Witkiewicz: Pod Jedlami villa, Zakopane, 1896–1897 (Muzeum Tatrzańskie, Zakopane)

lezettjei igyekeztek összegyűjteni a gorál építőhagyományba tartozó alaprajzi megoldásokat, díszítéseket, és ezekből – mint zárt formanyelvi készletből – új épületeket tervezni (ahogyan a historizmus képviselői tették azt a történeti stílusok elemeivel). Az építésmód jellemzői a kövekből vagy tölgyfatörzsekből emelt masszív alapzat, a gerendafalazat, a tűzhely köré szerkesztett alaprajz, illetve az orommezőkben és az ereszekben gazdag faragások: hatlevelű rozetták, stilizált havasi gyopárok, bogáncsok, napmotívumok. Witkiewicz autodidakta pallérként és közíróként a mellé szegődőkkel együtt Zakopaneban építkezett (3. kép), miközben országos sajtókampányt is vezetett. Erőfeszítéseik mégsem jártak sikerrel. Bár széles körben vitatkoztak az iniciatívájukról, mindössze az értelmiség egy részének támogatását tudták megszerezni, mi több, az építészek többsége amatőrnek tekintette őket. Zakopane környékén kívül kevesen építettek zakopanei stílusban, leginkább azért, mert képtelenségnek tartották, hogy a hegyi faházak mintájára építsenek városi téglá- vagy kőépületeket.<sup>23</sup>

Miután az építészek nem álltak egyöntetűen a zakopanei stílus ügye mellé, az az új század első évtizedében fokozatosan kikopott a nemzeti architektúráról szóló diskurzusból, amely immáron egyetlen kor vagy táj építészetének nemze-

<sup>23</sup> Crowley 1999: 321–325; tömörebben: Omilanowska 1993: 102–104. Beszéd, hogy Lemberg főépítész, Julius Hochberger azért nem engedélyezte egy zakopanei stílusú, tornácos ház építését, mert a gerendaházak formanyelvének kőbe és városi környezetbe való átültetését elképzelhetetlennek tartotta. A tisztviselő döntése nacionalista élű sajtópolémiát támasztott, amely során a lengyel újságírók sűrűn felhánytorgatták Hochberger osztrák származását.

4. kép. Kazimierz Skórewicz: *Milusin kúria (Piłsudski marsall kúriája), Sulejówek, 1921 (Muzeum Józefa Piłsudskiego, Sulejówek)*



tiesítése helyett egyre inkább szintézisre törekedett. A világháború előtti évtizedben a patrióta építészek cikkeinek, terveinek új célja az volt, hogy a – tágan vett, népi építkezést is felölelő – épített örökség egészében megkeressék a sajátos elemeket és összeszerkesszék azokat, hiszen a történeti stílusok példái csak szórványosan őriznek lengyel karakterjegyeket, az egyes tájak paraszti építőhágyományai pedig túlságosan partikulárisnak bizonyultak ahhoz, hogy az egész nemzet sajátjának fogadja el. Az új, szintetizáló terveket követő templomok építésmódját *styl swojskinak* (honi stílusnak), a világi, elsősorban lakóépületekét *styl dworkowynak* (kúriastílusnak) nevezték, de lényegüket tekintve azonosak voltak. A *styl dworkowy* hívószava és egyben modellje a közép- és kisnemesi kúria, a *dwór* volt. A nemesek otthonai azért bizonyultak megfelelő modellnek a szintetizálásra törekvő lengyel architektúra számára, mert az épülettípus alapvonásai századokon keresztül alig változtak. 1908-tól, a kertváros eszméjének lengyel közegben való meggyökeresedésétől kezdve az ideális lakóházat egyre többen a *dwórok* modern változataként képzelték el,<sup>24</sup> és olyan épületként vázolták, amelyet többnyire tornác és kert határol, tetőzete meredeken a magasba szökik, leginkább jellemző vonása pedig a négyoszlopos bejárati portikus.<sup>25</sup> A nemzeti építésmód letisztázásának és megismertetésének fontos epizódjai voltak a krakkói alapítású

<sup>24</sup> Omilanowska 1993: 107–110. A művészettörténész azért tartja cezúrának 1908-at a nemzeti építésmód történetében, mert a Lengyel Iparművészeti Társaság ebben az évben rendezte meg az első kúriatervezési pályázatát. Ugyanakkor Hermann Muthesius 1904–1905-ben megjelent háromkötetes munkája, az Arts and Crafts szemléletét Közép-Európában igazi népszerűséghez juttató *Das englische Haus* is 1908 körül kapta a legtöbb figyelmet a lengyel diskurzus részéről.

<sup>25</sup> Moravánszky 1998: 209.

Lengyel Iparművészeti Társaság 1908 és 1913 között rendezett nagyszabású pályázatait, miközben az 1918 előtti évtized továbbra is jobbára a tervezés és a vita időszaka maradt.

A Lengyel Köztársaság 1918-as kikiáltását követően a *swojski-dworkowy* építésmód a fiatal lengyel állam támogatását élvező, reprezentatív stílussá vált.<sup>26</sup> A régi-új fővárosban, Varsóban (részben állami támogatásból) több lakótelepet építettek tisztviselők és a polgárság számára e szerint a formanyelv szerint,<sup>27</sup> amely 1939-ig a legkeresettebb stílus maradt a lakóházépítészetben. Témánk szempontjából hatványozottan releváns, hogy az állami elit személyes ízléséhez is közel állt a stílus: az első köztársasági elnök, Gabriel Narutowicz, illetve a két világháború közötti Lengyelország de facto vezetője, Józef Piłsudski is modern *dwórok*ba költözött. A marsall 1923-ban épült kúriája a hadsereg ajándéka volt, így kiemelten reprezentatív példaként vehető számba (4. kép).<sup>28</sup>

## Cseh építészet

A cseh szellemi élet számára a nemzeti stílus ügye a 19. század utolsó harmadában vált fontossá (tehát megközelítőleg ugyanakkor, amikor a lengyelek számára, néhány évtizeddel a magyar építésmód lehetőségének felmerülése után). A sajátosan cseh művészet fogalmát a nemzeti zeneköltő, Smetana pártfogója, Otakar Hostinský vezette be 1869-ben megjelent kötetében, és úttörő létére megfellebbezhetetlenül határozott volt a kérdésben: *Művészet és nemzetiség* című eszmefuttatásában egyenesen úgy vélekedett, hogy a jövőben mindenféle művészetnek a „nemzet talajából” kell származnia. Ezt a talajt – a lengyelhez hasonlóan – a par excellence cseh architektúrával kapcsolatos első kezdeményezések is a múltban keresték. A megfelelő építésmód keresése során a román stílus feltételezett bizánci eredete, és így az ószláv egyházzal való összefüggése miatt merült fel lehetőségként, míg a barokk mellett számos értékes cseh- és morvaországi példáját hozták fel a támogatói; de szóba került a gótika nemzetiesítése is. Mindazonáltal az említett történeti stílusok (re)nacionalizálása nem építészek, hanem más értelmiségiek felvetése voltak, akik már kivitelezett, eredetileg nemzeti megfontolások nélkül tervezett neostílusú épületekre hivatkoztak, az építészeket pedig nem tudták megnyerni az ügyüknek.<sup>29</sup>

Nehezíti a tisztánlátást, hogy mindeközben a neoreneszánsz vált a cseh historizmus legnépszerűbb ágává, szimbolikus nemzeti épületek stílusául is ezt választották. A Nemzeti Színház, a Nemzeti Múzeum és a szintén nemzeti rangú zenepalota, a Rudolfinum is egységesen neoreneszánsz (ráadásul hazafias ikonog-

<sup>26</sup> Omilanowska 1993: 110–111, 114.

<sup>27</sup> Zachwatowicz 1967: 423–424. Ilyenek voltak a Staszic- és Lubecki-kolóniák, illetve a Żoliborz negyed egyes telepei.

<sup>28</sup> Omilanowska 1993: 107, 111.

<sup>29</sup> Vybíral 2013: 151–152, 154–155.

ráfíájú) architektúrát kapott. Ezt a stílust azonban – minden látszat ellenére – nemhogy az azt művelő építészek, de értelmiségi kortársaik sem tartották kimondottan cseh építésmódnak. Közkedveltségének valójában csupán esztétikai okai lehettek, illetve valószínűleg az is számított, hogy a helyi (de ekkor még nemzeti dimenzió nélküli) épített örökségen belül nevezetesek voltak a 16–17. századi épületek. Az 1870–1880-as évek divatos neoreneszánszát így csak a következő évtizedekben azonosították visszamenőlegesen nemzeti stílusként, a kortársak még nem.<sup>30</sup> Az 1890-es évekig a cseh nemzeti építésmód keresésében maguk az építészek nem vettek részt tevőlegesen.

A szecesszió megjelenése után viszont a kutatás már az építészekkel együtt folytatódott. Az *art nouveau*-nak volt köszönhető a szlovák, de Csehszlovákia eszméje iránt elkötelezett Dušan Jurkovič népi architektúrát mértéktartóan dekoratív formában újragondoló iniciatívája,<sup>31</sup> illetve a prágai szcena élénkülése. Utóbbiban központi szerepe volt a Mánes Művészeti Szövetségnek. A társaság körül csoportosulók bár a szecessziótól remélték a cseh építészet megújulását és azzal egybefonódó nemzetivé válását, ennek módjáról azonban nemcsak a historizmus képviselőivel, de egymással sem tudtak megállapodni. A sűrű sajtóviták közül a legjelentősebb az 1898-ban, részben a Mánes mérvadó folyóirata, a *Volné směry* (Szabad törekvések) hasábjain zajló, a modern és nemzeti architektúra lehetőségeiről szóló cikkváltás volt. Ez sem vezetett végül el a nemzeti építésmód megszületéséig, az eszmecserék azonban ihlettek városképi jelentőségű épületeket Prágában, többek között a Ferenc József főpályaudvar (1901–1909) és a városi vígadót (Obecní dům, 1903–1912).<sup>32</sup> Ezeknek az alkotásoknak a nemzeti mibenléte kimerül a patriotisztikus ikonográfiájú díszítésekben, a cseh mitológia és történelem alakjainak, illetve népies zsánerjeleneteknek a használatában. Hazaftas ornamentikájukon túl az architektúrájuk nem sajátos, díszektől megfosztva Európában bárhol állhatnának. (Összevetésképpen: velük szemben Lechner Ödön egy évtizeddel korábban tervezett épületeinek tömegformálása is egyedi, sőt magyar karakterű.)

Az igyekezet ellenére a késő dualizmus cseh építészetében tehát nem jelentkezett olyan irányzat, amely az ismert külhoni építésmódokhoz képest karakteresen mást kínált volna fel a nemzet számára (ehhez a legközelebb Jurkovič jutott, de a Prágában ritkán megforduló szlovák építőművész iniciatívája csak szerény

<sup>30</sup> Az utólagos interpretáció a századfordulón terjedt el Jan Koula építés és Miroslav Tyrš művészettörténetész írásainyomán (Marek 2004: 308; Vybíral 2010, különösen 467–471; Vybíral 2013: 161–162).

<sup>31</sup> Jurkovič a monarchia nemzeti architektúratörténetének egyetlen számottevő szlovák szereplője. Részben Lechner műveinek hatására kezdte el kimunkálni saját nemzeti építésmódját, amelynek forrása a Tátrában és a morva vidéken általa is gyűjtött folklórkinccs. Ebből adódóan *fachwerkes* szerkezetű, valamint deszka- és rönképileteinek formanyelve közel áll a Tátra túloldalán ápolt zakopanei stílushoz. Igaz, attól meg is különböztethető a dekoratív-szecessziós részletek miatt, illetve nemzeti alapon is (egyik stílustörekvés sem volt pánszláv mellékszöngéjű) (Moravánszky 1998: 209–210). A Jurkovič-könyvészet leghasznosabb angol tétele: Long 2004–2005.

<sup>32</sup> Vybíral 1999: 206–209.





5. kép. *Josef Gočár: Csehszlovák Légióbank, Prága, 1921–1923*  
(sokszorosított nyomtatvány, 1920-as évek)

figyelemben részesült). A meddő vitákkal párhuzamosan a cseh városokban egyébként sok előremutató, kimondottan modern alkotás épült, mindenekelőtt Otto Wagner legjelentősebb cseh követőjének, Jan Kotěranak és tanítványainak, munkatársainak közreműködésével. E társaság legfiatalabbjainak körében az avantgárd is korán hívekre talált – akik hamarabb jelentkeztek és elkötelezettebbek is voltak, mint társaik Magyarországon vagy a lengyel vidékeken –, s végül éppen a progresszíveknek, a Picasso és Braque után magukat kubistáknak nevező csoportnak a kísérletei torkollottak a nemzeti építésmód feltalálásába.

A kubisták eredeti, 1910-ben kitűzött és a világháborúig követett célja azonban nem ez volt. Első számú feladatuknak egy olyan egyetemes érvényű architektúra megteremtését tartották, amely megragadja és mozgásba hozza az élettelen anyagot, a pusztá épülettömegeket. A cél érdekében az apagyilkosságtól sem riadtak vissza: radikálisan szakítottak Wagner (és Kotěra) túl materiálisnak tartott esztétikájával, és vigyázó szemüket Párizsra, pontosabban a kubisták kompozícióira vetették. Olyan épületeket terveztek, amelyek élesen mozaikos, harántirányú részformái a természeti erők munkáját, illetve az anyag és a szellem küzdelmét jelenítik meg (és a szilánkos, szilánkonként más és más perspektívát mutató kubista festmények architekturális változatai).<sup>33</sup> Mindazonáltal – mint azt a csoport teoretikusának, Pavel Janáknak a *Hasáb és piramis* című manifesztuma világossá teszi – az induló kubizmustól sem volt idegen a nemzeti látásmód.<sup>34</sup>

<sup>33</sup> Švácha 1995: 100–101, 118–119; Moravánszky 1997: 298–300.

<sup>34</sup> Moravánszky 1998: 300.



6. kép. Bohumír Kozák: Rádióállomás, Poděbrady, 1921–1924  
(*Ústav dějin Umění Akademie věd České republiky, Martin Mádl felvétele*)

Csehszlovákia létrejötte után az avantgárd csoportban felizzott az addig parázsló patriotizmus, és világnézetük hangsúlya az egyetemestől a nemzeti törekvések felé tolódott el.<sup>35</sup> A csoport korai, illetve 1918 utáni, rondókubizmusnak nevezett időszakait a világnézeti mellett stiláris alapon is meg lehet különböztetni: ahogy az univerzális szemlélet helyett a nemzeti, úgy a piramidális formák helyett a gömbölydedek váltak meghatározóvá. Az autochton jellemvonások közé, a háború előtt is szívesen használt hazai (gótizáló) barokkra visszamutató utalások mellé pedig olykor népművészeti motívumokat emeltek be, és alkalmaztak felületdíszekként.<sup>36</sup> (Ez az ornamentika párhuzamba hozható a magyaros szecesszió homlokzati folklórhasználatával.)

A politikai elitben, a kultuszminisztériumban, illetve az újraintézményesülő építészeti és bölcsészettudományos diskurzus vezetői között található jóakaróik támogatásával a rondókubizmus gyorsan Csehszlovákia reprezentatív stílusává lépett elő. Hamarosan *expressis verbis* is úgy emlegették, mint „nemzeti stílust”.<sup>37</sup> A debütáló államvezetés igyekezett megmutatni politikai és kulturális önállóságát az újrarajzolt térképű világnak, és ezt szem előtt tartva Otakar Novotnýt bízta meg a velencei biennálék csehszlovák állandó pavilonjának tervezésével (1926); a lyoni (1920) és a Rio de Janeiró-i (1922) nemzetközi mustrák, illetve a párizsi világkiállítás (1925) pavilonjai pedig Janák és Josef Gočár elképzeléseit

<sup>35</sup> Lásd mindenekelőtt Janák *Az út harmadán* című manifestumát (Moravánszky 1998: 318).

<sup>36</sup> Švácha 1995: 186–187; Moravánszky 1998: 248, 318.

<sup>37</sup> Hnídková 2013: 170, 184; Vybíral 2013: 160–161.

kövezték (utóbbiak tervezték közösen a főváros Strašnice városrészének lakótelepét is). További alkotásaik vagy társaik épületei állami hivatalokként, követésekként, színházakként szolgáltak, és a csoport keresettnek számított a nacionalista polgárság körében (5–6. kép). A nemzeti építésmód rangjának elnyerése aspektusából legalább annyira döntő volt az állami reprezentáció feladata, mint az, hogy a stílus kapcsolódott a kertváros-építészet gondolatához, és azzal együtt jelent meg sokfelé az országban (hasonlóan a Fialatok építésmódjához, valamint a *swojski-dworkowy* stílushoz).<sup>38</sup> Eközben a prágai főépítész, Rudolf Hrabě biztosította, hogy a főváros által épített bérházak tervezői is használják a rondókubista stílusjegyeket.<sup>39</sup> Így a törekvésnek a saint-germain-i békét követően mindössze néhány évre volt szüksége ahhoz, hogy elhagyja az avantgárd barikádjait, és – egyszerre lengyel párhuzamával – nemzeti építésmóddá váljon.

Igaz, a rondókubizmust fel is emésztette a siker. A művészettörténet-írásban az art deco diadalaként számon tartott 1925-ös párizsi világiállítás tapasztalt pozitív fogadtatás végső meghasonláshoz vezetett. Túlontúl nyilvánvalóvá vált, hogy az elit kiszolgálása és a cserébe kapott támogatás (különösen a luxusszámba menő art decohoz való közeledés után) összeegyeztethetetlen a háború előtt valott avantgárd esztétikai és társadalmi szemlélettel. Bár vidéken stílusuk még az 1930-as években is bevett maradt, a csoport felbomlott, és az egykori kubisták az internacionális modernizmus felé fordultak.<sup>40</sup>

## KÖZÉP-EURÓPAI TENDENCIÁK ÉS KETTŐSSÉGEK<sup>41</sup>

A dióhéjba foglalt nemzeti narratívák ismertetése után, a tanulmány második felében ezek módszeres összehasonlítására törekszem, és egy tipológia keretében a regionális léptékű tendenciákat, összefüggéseket próbálom meg azonosítani. Azokat a művészet-, eszme- és társadalomtörténeti vonatkozású tényezőket állítom a középpontba, amelyek megfigyelésem szerint alapjaiban befolyásolták a nemzeti építésmódról való gondolkodást. A meghatározó tényezők figyelembevételével a stílusiniciatívákat háromféleképpen csoportosítottam, és mindhárom esetben dichotomikusan rendeztem el. A kettősségek érvényesülése az első és a harmadik dichotómia esetében nem a nemzeti diskurzusokon belül, hanem azok között figyelhető meg, így az ott alkalmazott szemszögekből nézve a teljes nemzeti szcénák kerülnek dichotomikus kapcsolatba. Ugyanakkor a legkevésbé sincs szándékomban kizárólagos ellentétbe állítani a nemzeti építészeti

<sup>38</sup> Hnídková 2010: 18–20; Hnídková 2013: 173–174 (a kertvárosokról), 184 (a pavilonokról).

<sup>39</sup> Švácha 1995: 187.

<sup>40</sup> Hnídková 2013: 175, 185–186.

<sup>41</sup> Moravánszky Ákos – akinek munkái a legmélyebben inspirálnak a kutatásban, és akinek sokszor járok a nyomában a vizsgálódásaim során – a *Heimat* és a modern nagyváros kapcsolatát többek között a nemzeti–nemzetközi, kézművesség–ipar, falu–nagyváros fogalompárokkal jellemezte, amelyek hasonlóak az 1925 előtti közép-európai nemzeti építészet – véleményem szerint – meghatározó dichotomikus tényezőkhöz (Moravánszky 1998: 202).

színtereket vagy az egyes stíluskísérleteket. Az események, jelenségek természetesen Ferenc József korának architektúratörténetében sem merőben fekete-fehér viszonyokat rajzoltak ki, az átláthatóság és a makroléptékű szemlélet előnyeinek érdekében mégis a kettősségek alapján elvégzett tipologizálás mellett döntöttem. A makroléptéken nyilvánvalóan más kép fog elénk tárulni, mint az épületek, építészetművek léptékén, elvesznek a részletek finomságai, ugyanakkor kirajzolódnak a regionális tendenciák. A cikkem a továbbiakban a nemzeti építészet közép-európai történetének egy lehetséges vázlatát (a legpontosabb vázlat, amit a világnyelveken írt szakirodalom alapján el tudtam készíteni). Ennek megfelelően a következő oldalakon voltaképpen egy vitairat olvasható, hipotetikus ajánlat arra, hogy milyen fogalmi csomópontok és kronológiai cezúrák mentén lenne érdemes szemlélni és továbbkutatni a témánkat.

## Nemzeti és nemzetközi stílusterkvések

Az osztrák építészet nem szerepelt a tanulmány első felében, holott nyilvánvalóan nagy hatást gyakorolt a monarchia (sőt a régió) egészének architektúratörténetére. A nem német ajkú vidékeken ugyanakkor ellentmondásos volt a szerepe, különösen a késő dualizmus időszakában. Miközben a századfordulós Bécs nem csupán a császárság fővárosa, hanem egyszersmind az építészet, kivált a szecsesziós architektúra világraszóló nívumokat útjára bocsátó központja volt, addig a Habsburg-udvar és a monarchiát alkotó nemzetek közötti politikai ellentétek mérgezték a művészeti viszonyokat. A nem német építészek közül sokan gondolták, hogy Ausztria nemzetük kultúrájának kibontakozását ugyanúgy akadályozza, ahogy korlátozza a kollektív politikai jogok kivívását, ezért büszkén (és persze felelős eredménnyel) tagadták meg a császárvárosból kisugárzó művészeti hatásokat.<sup>42</sup>

Olvasmányaim alapján az osztrák architektúrát a monarchia többi építészeti szcénájától még legalább egy olyan szempontból meg kell különböztetnünk, amely összefügg a nemzettudattal. Feltűnő ugyanis, hogy a Béctől politikai és művészeti tekintetben is függő birodalomrészekben a magyar, cseh és lengyel építészeket élénken foglalkoztatta a nemzeti építésmód kérdése, viszont az osztrák kortársaiknak nem jutott eszébe a *nemzeti* megközelítésű architektúra pusztai lehetősége sem. Ez a kettősség a tanulmányom tárgyát, a monarchia nemzeti építészeti stílusterkvéseit általában meghatározó dichotómiák közül az első.

Természetesen nem azt állítom, hogy minden magyar, cseh és lengyel építész állandóan a nemzeti építésmóddal foglalkozott. Jelentősnek tartom azonban az eltérést ebben a tekintetben a német és nem német ajkú építészközösségek között. Mint az fentebb, a rövid történeti összefoglalásokból kitűnhetett, Magyarországon, illetve (a történelmi) Cseh- és Lengyelországban a nemzeti formanyelv központi kérdés volt az építészeti életben: mind hívei, mind ellenzői

<sup>42</sup> Krzysztofowicz-Kozakowska 2006: 217–219; Vybíral 1999: 206–207; Vybíral 2013: 160.

sokat töprengtek a lehetőségéről és a megvalósításáról. Emellett a dualizmus korabeli magyar, cseh és lengyel építészettörténet minden jelentősebb stílus*alapítási* törekvésének, tehát minden historizmust elvető vagy legalábbis karakteresen újragondolni igyekvő iniciatívának voltak nemzeti aspektusai. De talán pontosabb is, ha úgy fogalmazok, hogy a – részben szintén hazafias vetületű, de univerzális esztétikai célokat maga elé tűző – korai kubizmus kivételével minden stílusalapítási törekvés nemzeti építésmód-kísérlet volt.

Ennek a buzgó patriotizmusnak alig akad nyoma az osztrák építészetben, sőt a szűken vett Ausztriában – különösen az egyébként minden tekintetben pezsgő Bécsben – a nemzeti stílus ügyét alapvetően irrelevánsnak tartották. Míg Otto Wagner ugyanúgy vezéralakja volt az osztrák architektúrának, mint Lechner a magyarnak, addig a budapesti mesterhez képest homlokegyenest ellenkezően vélekedett a nemzeti építésmódról: említésre alig méltó, mellékes tényezőknek tekintette ezeket.<sup>43</sup> Még erősebb kontrasztba állítja az eltérő látásmódokat az a felhajtás, ami Wagner magyar építészekhez írt 1915-ös cikkét övezte. „Üdvözlétében” az akkor már világhírű Wagner saját modern építészetfelfogását hirdette, és ironizált az egy éve elhunyt Lechner épületei felett. Kijelentette, hogy az építészetben nincs helye a nemzeti gondolatnak, és ezért Lechner stílustörekvései úgyszintén feleslegesek voltak.<sup>44</sup> A cikk megjelenése után a nacionalista magyar sajtó az osztrák építész ellen támadt, és azzal magyarázta felháborodást keltő gondolatait, hogy Ausztriának valójában nincs is nemzeti identitása.

Íme, egy ügy, amelyben az elfogult nemzetvédő tollforgatóknak történetesen igazuk volt. 1804-ben, a napóleoni háborúk közepette, I. Ferenc császár ugyanis úgy számolta fel a Német-római Birodalmat, hogy nemcsak annak tekintélyét és jelképeit igyekezett átmenteni a Habsburg Birodalom számára, hanem a dinasztikus uralmi modellhez is ragaszkodott. Döntése, tudjuk jól, utólag anakronisztikusnak bizonyult, mivel a császár nem ismerte fel a nacionalizmus erejét, sőt, olyan birodalmat hozott létre, amelynek alapjai összeegyeztethetetlen ellentétben álltak a nacionalizmussal.<sup>45</sup> A bécsi udvar államfelfogása lényegében változatlan maradt a hosszú 19. század folyamán, és megállapítható, hogy 1918 előtt biztosan nem jött létre az osztrák *nemzeti* tudat.<sup>46</sup> Ennek tükrében rögtön érthetővé válik az is, miért nem vetődött fel komolyan az osztrák nemzeti építésmód kérdése sem.

Természetesen a Lajtántúl német ajkú lakóinak szintén volt valamiféle összetartozás-tudata, az ő szívéükben is laktak nemzeti érzelmek. Közismert, hogy az osztrák birodalmi öntudat mellett (sokszor annak rovására) mennyire terjedt a pángermán nacionalizmus az örökös tartományokban. A nacionalizmus (bár-

<sup>43</sup> Wagner 2012 [1896]: 138. Azt, hogy Wagner az itt idézett tankönyvében radikálisan másként vélekedik a nemzeti felfogású architektúráról, mint Lechner (illetve egy lengyel és egy cseh kortárs programszövegíró), elemeztem korábban: Veress 2014: 76–80.

<sup>44</sup> Wagner 1915.

<sup>45</sup> Whaley 1994: 9.

<sup>46</sup> Beller 2001: 46.

milyen formája) mégis jóval kevésbé befolyásolta az építészeti gondolkodást a szűken értett Ausztriában, mint máshol a monarchiában. Az osztrák architektúra nemzeti tudatot valamiképpen tükröző szórványos példái között a legtöbb épület a tradicionális művészetet pártfogoló össznémet *Heimatkunst* mozgalommal hozható összefüggésbe. Ausztriában a mozgalom első számú és talán egyetlen kifejezetten osztrák (és nem pángermán) öntudatú képviselője Joseph August Lux volt, aki sok energiát szentelt a biedermeier stílusban rejlő, a régi bécsi polgárság ethoszát őrző „vernakuláris” értékek népszerűsítésének.<sup>47</sup> Erőfeszítései azonban nem jártak sikerrel, a biedermeier felélesztését célzó, végeredményben a historizmushoz sorolható törekvés marginális maradt. Ráadásul, ami a nyomán mégis megvalósult, az mind bútor volt, tehát a kísérlet a belsőépítészetnél tovább nem tudott hatolni. Meg kell említenem itt azokat a házakat is, amelyeknek semmi közük a biedermeierhez, de a *Heimatstil* Németország-szerte elterjedt jegyeit viselik (a legmutatósbabak Joseph Hoffmann munkái).<sup>48</sup> Azonban még ezeknek az épületeknek a tervezői sem törekedtek arra, hogy sajátos (és arra különösen nem, hogy újszerű) osztrák *nemzeti* stílust alkalmazzanak. Úgy tűnik, ez Ausztriában fel sem merülhetett.<sup>49</sup>

## Sikeres és sikertelen stílustörekvések

Az egyes nemzeti építésmódok történetét közös időtengelyre illesztve látható, hogy Magyarországon már 1848 előtt jelen volt az architektúra nemzetiesítésének ötlete, az első jelentős építésztiől származó javaslat pedig az 1850-es években született; míg a lengyel és a cseh szellemi élet csak a következő évtizedben kezdett el egyáltalán foglalkozni a lehetőséggel,<sup>50</sup> és a konkrét építészeti kezdeményezésekre az

<sup>47</sup> Lux 1904–1905.

<sup>48</sup> Moravánszky 1998: 205–206.

<sup>49</sup> Az el sem képzelt osztrák nemzeti építésmód fontos párhuzama a soha meg nem épült osztrák nemzeti múzeum. A nemzeti gyűjtemény hiányát Marlies Raffler ugyanazokra az okokra vezette vissza, mint amelyekre az építésmód hiánya visszavezethető: a művészettörténész szerint sem létezett osztrák nemzeti öntudat, így semmi nem indokolta volna egy múzeum alapítását ennek szellemében; ráadásul egy nemzeti múzeum összeegyeztethetetlen lett volna a császári udvar birodalmi törekvéseivel (Raffler 2007: 150–154). Az összefüggésre Király Erzsébet hívta fel a figyelmemet, hálás vagyok érte.

Meg kell jegyeznem a teljesség kedvéért, hogy – Salamon Gáspár barátomnak köszönhetően – ismerek egy partikuláris identitásra alapozott stíluskísérletet: Theodor Fischer tiroli formanyelvét. Ugyanakkor Fischer müncheni volt, és nem ausztriai; valószínűleg nem is a tiroli öntudat vezette a tervezőasztalhoz, hiszen bajor és sváb stíluskísérletei is voltak; végül a legfontosabb, hogy egy tartomány/régió, és nem egy nemzet számára próbált stílust kimunkálni. Fischer törekvése tehát kívül esik a nemzeti építésmód, és így a tanulmányom kérdéskörén.

<sup>50</sup> Az ezen a ponton Witold Krassowski 1978-as cikkét idéző Moravánszky Ákosnál olvashatjuk, hogy „Lengyelországban már a 19. század elején megkezdődött a nemzeti stílus keresése, amikor felismerték a Tatra hegység parasztházaiban a »pogány karakterét megőrző ősi, szláv szellemet«” (Moravánszky 1998: 207). Hipotetikus, kidolgozásra szánt összehasonlításomhoz viszont most Małgorzata Omilanowska megállapítását használom fel, amely szerint a lengyel szellemi élet az

1880-as, illetve 1890-es évekig várni kellett. A magyar kísérletek a lengyelek és a csehek előtt jártak a sikeresség tekintetében is: Lechner formanyelve az új század legelejére jegecesedett ki, és kezdett el országszerte terjedni, míg a sikeres lengyel és cseh iniciatívákkal mintegy két évtizeddel később történt meg ugyanez.

Ha számba vesszük a sikeres stílusteremtéseket, akkor a következő listát állíthatjuk össze: Magyarországon az 1860-as években senki sem társult az úttörő Feszlhez, romantikus formanyelvét csak néhány saját épülete képviselte, de Lechner három évtizeddel későbbi szecessziós kísérlete követőkre talált, és végül sikeressé vált. Sőt, nem sokkal ezután, még a világháború előtt a Fiatalok egyszerre népi és középkori indíttatású építésmódja is versenyre kelt a magyaros szecesszióval a nemzeti stílus rangjáért, és a címet mindkét stílus a magáénak tudhatta az 1910-es években. A cseh és lengyel stíluskísérletek története párhuzamos volt a sikeresség aspektusából nézve. Mindkét nemzet patrióta építészeti képviselői hosszasan próbálkoztak a neostílusokkal, majd a hirtelen divatba jött szecesszióval, hogy megszerkeszthesse azt a formanyelvet, amit honfitársaik a sajátjuknak tekinthetnének. A monarchia utolsó évtizedeiben egyikük sem járt sikerrel, viszont az I. világháború után, az éppen kikiáltott nemzetállamokban hirtelen a csehszlovák–lengyel határ mindkét oldalán nemzet- (illetve immáron ország)szerte elfogadottá vált egy-egy törekvés, amelyek máskülönben gyökeresen eltérő esztétikumot képviseltek: az avantgárd rondókubizmus és a historizáló–népies *swojski-dworkowy* stílus.

Összpontosítsunk most a közép-európai léptéken feltáruló kronológia kulcséveire és belső időközeire. Arra, hogy mennyi időt vett igénybe egyes nemzetek esetében a sikertelen stíluskísérletek időszakán való túllendülés, illetve hogy mennyi időbe került a cseh és lengyel architektúrájának, hogy a magyar után ők is felmutathassanak egy sikeres nemzeti építésmódot. Az időközök alapján kijelenthető, hogy mind a négy végül elfogadott-elterjedt iniciativa szuverén állami keretek között vált sikeressé, holott a magyar, a cseh és a lengyel építészek egy része különböző módokon már korábban, a szuverenitás kivívása előtt elkezdte keresni a nemzeti stílust. Feszl 1867 előtti kísérlete nem talált támogatókra, Lechneré – aki már a kiegyezéssel belső önállóságra és viszonylagos szuverenitásra szert tevő Magyarországon alkothatott – viszont igen. Hasonlóképpen: a cseh, illetve lengyel építészeti élet és társadalom támogatásáért már a világháború előtti évtizedekben is versengtek a stílusiniciatívák, mégis csupán a monarchia bukása után, az új, szuverén csehszlovák és lengyel nemzetállamban vált sikeressé a rondókubizmus és a *swojski-dworkowy* stílus. Tehát hiába keresték az 1860-as évektől párhuzamosan mindhárom építészeti diskurzusban a nemzeti építésmódot, a dualizmus időszakában a három vizsgált eset közül csak az egyikben, a magyarban munkáltak ki sikeres formanyelvet; és ebben az 1918 előtti időszakban éppen a magyar nemzet rendelkezett a legnagyobb függetlenséggel. Sőt, amíg a csehek és a lengyelek a Bécsnek alárendelt ciszlajtán örökös tartományok lakói voltak,

---

1860-as évektől foglalkozott a nemzeti építészettel (Omilanowska 1993: 100). Többek között azért, mert Moravánszkynál sem olvashatunk arról, hogy mi történt (hetet) a lengyel nemzeti architektúra gondolatával a 19. század eleje és az 1880-as évek között.

addig a magyarok de iure saját állammal, a Magyar Királysággal, belpolitikájukat és kultúrájukat tekintve pedig teljes önállósággal bírtak.<sup>51</sup>

Szembeszökő, hogy a sikeres cseh és lengyel törekvések egy időben: rögtön 1918 után, a nemzetállamok fennállásának első éveiben váltak bevett stílussá, tehát akkor, amikor már nemcsak a szellemi és az építészeti élet, hanem az állam is kereste a sajátos formanyelvet. Az egybeesés nem hagy kétséget afelől, hogy a sikerességet a művészetiek mellett politikai tényezők is magyarázzák.

A nemzeti építésmódok és a különösen az államvezetések számára fontos nemzetépítés (a *nation-building*) egyébként is evidens összetartozására már kitértem a tanulmány elején. A sikeresség kérdésének vizsgálata alapján most azt is megállapíthatom, hogy csak szuverén államokban vált a nemzeti architektúra lehetősége építészeket, patrióta értelmiségieket foglalkoztató kérdésből valódi nemzeti üggyé. A (fél)szuverén állami keretek megteremtése után kezdenek el ténylegesen országszerte, nagy számban épületeket emelni olyan stílusokban, amelyeket a nemzet a sajátjának fogadott el. Az állami szuverenitás és a sikeresség közötti összefüggés – legalábbis az itt vizsgált három nemzet esetében – biztos, mégsem jelenthető ki, hogy mindig maga az állam segíti sikerre a stílustörekvéseket. (Ne feledjük, hogy Lechner voltaképpen kormányzati tiltólistára került.) Pontosabb az a megfogalmazás, hogy a kísérletező építészeknek a sikerhez nem feltétlenül állami támogatásra, hanem nemzetállami keretekre volt szükségük. Feltételezhetően azért, mert a nemzetállamokban a nacionalista elhivatottságú testületeknek több lehetősége, figyelme és forrása volt a nagy volumenű középület- és lakótelep-építésekre. A pártfogók közül a legjelentősebbek az állam, a kultúrpolitika vezetői voltak, de a közélet, a helyi önkormányzatok, az egyházak patriótái is többet tudtak immáron áldozni a kultúra olyan költséges és összetett területeire, mint az építészet.

## Magasművészeti és népművészeti gyökerű stílustörekvések

A folklór gyűjtése, magasművészetbe emelése számos nemzetépítési folyamatra jellemző volt. Az idesorolható mozgalmak a nemzetüket – amelynek felemeléséért, emancipálásáért összefogtak – autentikus, zömmel parasztközösségekre (*true*

<sup>51</sup> Érdemes egy jegyzet erejéig újra kitekinteni a monarchia nemzeti múzeumainak történetére, ugyanis azok alapításai hasonló sorrendben követték egymást, mint ahogyan az egyes nemzeti építészeti diskurzusokban megjelent a hazai stílus gondolata, illetve ahogyan sikeressé váltak a törekvések. 1802-es alapításával a Magyar Nemzeti Múzeum volt az első ilyen intézmény a Habsburg Birodalomban, majd a pestit az 1818-ban alapított prágai gyűjtemény követte, és egy évtizeden belül létrejött a (kvázi) lengyel nemzeti múzeum is Lembergben. (Az Ossolineum gyűjteményére az 1826-os átalakítás után lehet nemzeti intézményként tekinteni [Raffler 2007: 127–128]). A magyar nemzetépítés tehát a sajátos építésmód keresése mellett a kultúra egy másik kiemelt területén, a nemzeti múzeumok alapítása tekintetében is megelőzte az ebből a szemszögből megközelítőleg szintén azonos kronológiájú cseh és lengyel párhuzamait. E nemzetépítések közös, közép-európai léptékű története tehát több ponton hasonlóan alakult.



*people*) vezették vissza, a folklórra pedig úgy tekintettek, mint ezen közösségek kollektív széperzékének testét öltésére.<sup>52</sup> Elsőként a század közepén, nagy-britanniai neogótikus épületeken tűntek fel népies jegyek, majd az Arts and Crafts mozgalomhoz kapcsolódva a századvégre terjedt el Európa-szerte ez a gyakorlat; mi több, számos, a neostílusokhoz hasonló formanyelvet is szerkesztettek részben vagy teljesen népi építőhagyományok szintézise útján.<sup>53</sup> A folklórmozgalmak, bár a földrészen mindenütt megjelentek, csak Észak-, Közép- és Kelet-Európában kereszteződtek a nacionalizmussal. A Habsburg Birodalomban a népművészeti gyökerű törekvések különösen átnacionalizálódtak. A monarchia népies irányultságú (építő)művészei és megrendelői lényegében véve megfeleltették egymással a népet és a nemzetet, illetve a folklórt és a nemzeti művészetet, dacolva a felfogást támadó művészettörténészekkel. (A népművészet nemzetépítésben való felhasználását mindenekelőtt az a bécsi iskola ellenezte hevesen, amely a kortárs európai művészettörténet-tudomány egyik vezető műhelye, egyszersmind a császári udvar szupranacionális ideológiájának támogatója volt.)<sup>54</sup>

Ugyanakkor a közép-európai patrióta építészeket nem egyöntetűen foglalkoztatta a falu és művészete. A monarchia keleti, rurálisabb részén (Magyarországon és Galíciában, illetve a történeti Lengyelország más vidékein) valóban jobbra a parasztok építőhagyományát is magába foglaló népművészetből inspirálódtak, de a birodalom nyugati, urbanizáltabb, iparosodottabb felében (a német- és cseh nyelvű örökös tartományokban) inkább a történeti stílusokhoz és az avantgárd törekvésekhez fordultak ihletért. Hagyományorientációiknak megfelelően a cseh nemzeti stílusiniciatívák jellemzően városias-magaskulturális, a magyar és lengyel törekvések népművészeti karakterűek voltak.

A századfordulóról fennmaradt statisztikák szerint egyértelműen fejlettebb volt a nyugati örökös tartományok ipara, kereskedelme, míg a magyarországi és galíciai gazdaság őrizte agrárjellegét. 1900-ban az urbánusabb szektorokban, tehát az iparban, kereskedelemben, közlekedésben dolgozó összes birodalmi állampolgár közül minden ötödik cseh volt (20%), s mellettük 16% volt a magyar és csak 8% a lengyel anyanyelvűek aránya. Mindeközben ezek a nemzetek 13, 19 és 9%-ban vettek részt a monarchia teljes gazdaságában.<sup>55</sup> Galícia elmaradottsága egyenesen közmondásos volt, monarchiaszerte a legszegényebb vidékként tartották számon (a zömmel lengyelek lakta nyugat-galíciai területekkel együtt).<sup>56</sup>

Az iparosodottabb nyugati és alapvető agrárjellegét őrző keleti birodalomrész kettőssége önmagában sejteti, hogy a városiasodottság terén szintén jelentősek voltak a különbségek. Igaz, az olvasó tudja statisztikák nélkül is, hogy az urbánusabb cseh, illetve a parasztosabb-vidékesebb magyar és lengyel nemzet

<sup>52</sup> Baycroft 2012: 1–2, 5, 7.

<sup>53</sup> Blundell Jones 2012: 69, 82–83.

<sup>54</sup> Rampley 2013: 124, 131–133.

<sup>55</sup> Bruckmüller 2003: 354–355. Lásd még Bruckmüller 2003: 289.

<sup>56</sup> Lukowski–Zawadzki 2006: 189. De – hiszen közmondásosságot emlegetek – nyugodtan hivatkozhatnék Joseph Roth prózájának Galícia-képére is.

különbözőségről alkotott elképzelés majdnem annyira közkeletű, mint a saras, rongyos, falusias Galícia (torzított) képe. Bár Magyarország a városdemográfiai adatok tükrében nem látszik kevésbé urbánusnak, mint a monarchia nyugati fele (a csehek lakta vidékeknél sem),<sup>57</sup> tudvalevő, hogy a Lajtán inneni városok túlnyomó része vagy szász alapítású-vezetésű volt, vagy olyan mezővárosok alapján épült tovább, amelyeknek anyagi és szellemi kultúrája közelebb állt a falvakéhoz, mint a nyugati(as) városokéhoz. Lechner, Kós és társaik stílustörekvései hiába születtek a számbeli és kulturális tekintetben urbanizálódó Magyarországon, a magyar etnikumú városok ekkor még éppen csak elkezdtek cifrálni, emeletes-tornyos házakat építeni a falusias életmódban végigélt évszázadok után. Emellett a magyarság zöme még mindig falvakban élt, a „valódi magyar” tájként pedig a pusztát tartották számon.<sup>58</sup> Azt a rónaságot, amely a nagyváros tökéletes anyagi és erkölcsi ellenpontja, nemkülönben a nemzeti művészet „tisztá forrása”. A magyar múlt- és önképben a rurális, népies tudatelemek mellett kevés hely jutott a városoknak, a magaskultúrának. Meglátásom szerint ezt tükrözi, hogy hiába költöztek városba egyre nagyobb számban a magyarok, a számukra nemzeti stílusú otthonokat, hivatalokat, palotákat tervező építészek mégis a falvakat járták az ihletért (vagy legalábbis olyan mintakönyveket lapoztak fel, amelyek motívumanyagát vidéken gyűjtötték össze).

Az általam forgatott és fentebb összefoglalt szakirodalom alapján a falunak, a parasztságnak és folklórjuknak a magyaréhoz hasonló jelentősége volt a lengyel nemzeti önképben, illetve építészetben. A népi irányultságú magyar és lengyel művészek a kortárs folklórkincsre olyan forrásként tekintettek, amely a 20. századig fenntartotta őseik formanyelvét, és ezért a modern nemzeti stílus alapjaként is ennek kellett szolgálnia más nemzetek modellként kínáló régi stílusai helyett. Mikor a Fialok és a zakopanisták parasztművészeti tárgyakat vettek szemügyre, úgy gondolták, hogy éppen a középkor esztétikáját fedezik fel újra. Kósék Erdélyben az Árpád-kori,<sup>59</sup> Witkiewicz hívei a Tátrában a Piast-dinasztia korabeli művészetet keresték (többek között).<sup>60</sup> Lechner (ahogy egyik legfontosabb forrása, a gyűjtő Huszka József) még merészebb volt: a 19. század végi folklórt a honfoglalás előtti magyarság esztétikai tükröként szemlélte, és „a keletről jöttünk” tudat szellemében az ókori ázsiai (szászánida, perzsiai, sőt indiai) építészetből válogatott hozzá újabb sajátos elemeket.<sup>61</sup>

A cseh stílustörekvések is visszautaltak az architektúratörténetre, de a képzeletükkel nem hatoltak a múlt egyre mitikusabb mélyére, hanem a helyi magasművészeti tradícióból merítettek. Még a radikálisan progresszív kubisták is kölcsönöztek reminiscenciákat a szellemi elődeiknek tekintett gótizáló barokk

<sup>57</sup> Bairoch–Batou–Chèvre 1988; Granasztói 1989: 396–399.

<sup>58</sup> Albert 2010: 207–208.

<sup>59</sup> Kós 1910: 150, 154–156.

<sup>60</sup> Crowley 1999: 324. Nem lehet véletlen, hogy mindkét csoport a királyságalapító nemzeti uralkodócsalád idejébe szeretett volna visszajutni, hogy abból merítsen inspirációt.

<sup>61</sup> Moravánszky 1998: 189; Rampley 2013: 124.

építészekről.<sup>62</sup> Ez a dominánsan magasművészeti hagyományorientáció az urbánus karakterű cseh nemzeti kultúrára és önképre vezethető vissza. Szuverén államterületek hiányában szerte a Lajtántúl nem német ajkú vidékein a nemzetépítés számos feladata a városi önkormányzatokra maradt. A nemzeti alapon szerveződő mozgalmak, pártok a helyi szintű politikára összpontosítottak, a lokális politikai élet a nemzetiségi kérdés körül zajló csatározások terepévé vált. A cseh hazafias mozgalom is mindenekelőtt városi testületek, polgármesterek révén próbálta képviselni a nemzeti ügyeket.<sup>63</sup> A lokális politika nemcsak a testületekben Béccsel vagy a helybeli németséggel harcoló elit, hanem a társadalom egészének patriotizmusára is hatással volt. A vidékről az ipari centrumokba költöző cseh ajkú munkások nemzeti öntudatuk szempontjából döntő tapasztalatokat szereztek a városokban. Egyrészt az üzemeknél elhelyezkedve szembesültek a német elit felülreprezentáltságával, gazdagságával; másrészt az alapvető ellátásokat, gyermekeik elemi oktatását nem a bécsi kormánytól, hanem a cseh honfitársaik által irányított önkormányzatoktól kapták, és ezek a tapasztalatok ébresztő erejűek voltak.<sup>64</sup>

Magától értetődő, hogy a városok sorából kiemelkedett Prága, s a csehek a száztornyú városra kvázifővárosként, önkormányzatára egyfajta cseh árnyékkormányként tekintettek.<sup>65</sup> A kiemelt státuszt támasztja alá az, amit a korszak cseh politikai ikonológiájában Prágával összefüggésben megfigyeltem: a város címere, látképe, jelképerejű épületei és istennőszerű megszemélyesítései sokkal többször díszítették a cseh hazafias kompozíciókat, mint amennyire Budapest, Krakko vagy bármelyik másik város szimbólumai beépültek a magyar és lengyel nacionalista vizuális kultúrába. A város, mindenekelőtt a (történelmi-szellemi) főváros, súlyponti eleme volt a cseh nemzettudatnak, és ez tükröződik azoknak az építészeknek a kísérleteiben, akik cseh sajátosságot próbáltak oltani a habarcsukba.

\* \* \*

Tanulmányommal, melyet itt le kell kerekítenem, mindenekelőtt amellet igyekeztem érvelni, hogy a nemzeti építésmódok (keresésének) történetét a művészet-történeti mellett eszme- és társadalomtörténeti keretben, illetve különböző léptékeken érdemes szemlélnünk. A világnyelveken hozzáférhető szakirodalom, illetve az arra támaszkodó, fent összefoglalt makroszintű elemzés alapján úgy látom, hogy a nemzeti stílusú épületek és patrióta építészek kutatóinak a stílustörekvések sikerességét, életre hívó nemzetük önképének városias vagy népies karakterét, városdemográfiai háttérét érdemes szem előtt tartaniuk, ha tágabb összefüggések érdeklik őket. Talán így tudható meg a legtöbb azokról az eszmékről, művészet- és

<sup>62</sup> Švácha 1995: 125; Moravánszky 1998: 311.

<sup>63</sup> King 2011: 100, 104.

<sup>64</sup> A cseh- és morvaországi urbanizáció és nemzeti ébredés összefonódását a nacionalizmuskutatás három vezető cseh képviselője, Karl W. Deutsch, Ernest Gellner és Miroslav Hroch is magyarázta így (Breuilly 2011: 294).

<sup>65</sup> King 2011: 104.

nemzetfelfogásokról, diskurzusokról, amelyeknek a közép-európai városaink legkarakteresebb szegleteit: így a kúriaszerű varsói kertesházakat, a kristályos prágai homlokzatokat, és nemkülönben Budapest tulipános palotáit, vakolt emeletrengetegek között-felett előtűnő fatornácait, ereszaljait köszönhetjük.

## FORRÁSOK

- Kós Károly 1910: Nemzeti művészet. *Magyar Iparművészet* (13.) 4. 141–157.
- Lux, Joseph August 1904–1905: Biedermeier als Erzieher. *Hobe Warte* (1.) 1. 145–155.
- Wagner, Otto 2012 [1896]: Korunk építőművészete. In: uő: *Írások, tervek, épületek*. (Szerk. Kerékgyártó Béla.) Budapest, 110–193.
- Wagner, Otto 1915: Üdvözet a magyar építészeknek. *Vállalkozók Lapja* (36.) 51. 3.

## HIVATKOZOTT IRODALOM

- Albert Réka 2010: A nemzet tájképe. Történeti-antropológiai elemzés. In: Albert Réka – Czoch Gábor – Erdősi Péter (szerk.): *Nemzeti látószögek a 19. századi Magyarországon. 19. századi magyar nemzetépítő diskurzusok*. Budapest, 179–211.
- Bairoch, Paul – Batou, Jean – Chèvre, Pierre 1988: *La population des villes européennes. Banque de données et analyse sommaire des résultats, 800–1850*. Genève.
- Bałus, Wojciech 2005: A zakopanei stílus és a lengyel nemzeti stílusokról folytatott viták az építészetben és iparművészetben. In: Keserü Katalin – Haba Péter (szerk.): *A modernizmus kezdetei Közép-Európa építészetében. Lengyel, cseh, szlovák és magyar építészeti írások a 19–20. század fordulójáról*. Budapest, 26–28.
- Baycroft, Timothy 2012: Introduction. In: Baycroft, Timothy – Hopkin, David (eds): *Folklore and Nationalism in Europe During the Long Nineteenth Century*. Leiden, 1–10.
- Beller, Steven 2001: Kraus's Firework: State Consciousness Raising in the 1908 Jubilee Parade in Vienna and the Problem of Austrian Identity. In: Bucur, Maria – Wingfield, Nancy M. (eds): *Staging the Past: The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present*. West Lafayette, 46–71.
- Blundell Jones, Peter 2012: Ideas of Folk and Nation in Nineteenth- and Twentieth-Century European Architecture. In: Baycroft, Timothy – Hopkin, David (eds): *Folklore and Nationalism in Europe During the Long Nineteenth Century*. Leiden, 69–97.
- Breuilly, John 2011: Concluding Remarks and Observations. In: Whyte, William – Zimmer, Oliver (eds): *Nationalism and the Reshaping of Urban Communities in Europe, 1848–1914*. Basingstoke, 289–301.
- Bruckmüller, Ernst 2003: *Histoire sociale de l'Autriche*. Paris.

- Crowley, David 1999: Finding Poland in the Tatras: Local and National Features of the Zakopane Style. In: Purchla, Jacek (ed.): *Art Around 1900 in Central Europe. Art Centres and Provinces*. Kraków, 317–326.
- Csáki Tamás 2006: A finn építészet és az „architektúra magyar lelke”. Kultúrpolitika, építészet, publicisztika a századelő Magyarorszáján. *Múltunk* (18.) 1. 200–230.
- Déry Attila 1995: *Nemzeti kísérletek építészetünk történetében*. Budakeszi.
- Deutsch, Karl W. 1963: Nation-Building and National Development: Some Issues for Political Research. In: Deutsch, Karl W. – Foltz, William J. (eds): *Nation-Building*. New York, 1–16.
- Gerle János 1993: What is Vernacular? Or, the Search for the “Mother-Tongue of Forms”. In: Bowe, Nicola Gordon (ed.): *Art and the National Dream. The Search for Vernacular Expression in Turn-of-the-Century Design*. Dublin, 143–154.
- Granasztói, György 1989: L’urbanisation de l’espace danubien. *Annales ESC* (44.) 2. 379–399.
- Hnídková, Vendula 2010: Rondocubism versus the National Style. *RIHA Journal* (1.) 11. <http://www.riha-journal.org/articles/2010/hnidkova-rondocubism-versus-national-style> – utolsó letöltés: 2017. július 17.
- Hnídková, Vendula 2013: National Style: Arts and Politics. In: Hnídková, Vendula (ed.): *Národní styl: Kultura a politika / National Style: Arts and Politics*. Prague, 164–187.
- Hopkin, David 2012: Folklore Beyond Nationalism: Identity Politics and Scientific Cultures in a New Discipline. In: Baycroft, Timothy – Hopkin, David (eds): *Folklore and Nationalism in Europe During the Long Nineteenth Century*. Leiden, 371–401.
- Kaufmann, Eric 2001: Nation-Building. In: Leoussi, Athena S. (ed.): *Encyclopaedia of Nationalism*. New Brunswick–London, 208–210.
- Keserü, Katalin 1993: Vernacularism and Its Special Characteristics in Hungarian Art. In: Bowe, Nicola Gordon (ed.): *Art and the National Dream. The Search for Vernacular Expression in Turn-of-the-Century Design*. Dublin, 127–142.
- King, Jeremy 2011: The Municipal and the National in the Bohemian Lands, 1848–1914. *Austrian History Yearbook* (42.) 89–109.
- Krzysztofowicz-Kozakowska, Stefania 2006: “Sztuka” – “Wiener Secession” – “Mánes”. The Central European Art Triangle. *Artibus et Historiae* (27.) 53. 217–259.
- Lajtai L. László 2015: Trendek és elméletek a nemzet- és nacionalizmus kutatásban. Vázlatos kutatástörténeti áttekintés. *Pro Minoritate* (24.) 3. 115–147.
- Long, Christopher 2004–2005: The Works of Our People: Dušan Jurkovič and the Slovak Folk Art Revival. *Studies in the Decorative Arts* (12.) 1. 2–29.
- Lukowski, Jerzy – Zawadzki, Hubert 2006: *A Concise History of Poland*. (2nd ed.) Cambridge.
- Marek, Michaela 2004: *Kunst und Identitätspolitik. Architektur und Bildkünste im Prozess der tschechischen Nationalbildung*. Köln–Weimar–Wien.
- Moravánszky Ákos 1998: *Versengő látomások. Esztétikai újítás és társadalmi program az Osztrák–Magyar Monarchia építészetében, 1867–1918*. Budapest.
- Omilanowska, Małgorzata 1993: Searching for a National Style in Polish Architecture at the End of the 19th and Beginning of the 20th century. In: Bowe, Nicola Gordon (ed.): *Art and the National Dream. The Search for Vernacular Expression in Turn-of-the-Century Design*. Dublin, 99–116.

- Papp Gábor György 2015: „Vezessük be minél előbb nemzeti hagyományainkat a modern világba”. A nemzeti építészet fogalmának változásai az építészeti szakirodalomban. *Korall* (16.) 62. 167–189.
- Raffler, Marlies 2007: *Museum – Spiegel der Nation? Zugänge zur Historischen Museologie am Beispiel der Genese von Landes- und Nationalmuseen in der Habsburgermonarchie*. Wien.
- Rampley, Matthew 2013: *The Vienna School of Art History. Empire and the Politics of Scholarship, 1847–1918*. University Park.
- Simpson, J[ohn] A. – Weiner, E[dmund] S. C. (eds) 1989: *The Oxford English Dictionary. Vol. 10*. (2nd ed.) Oxford.
- Sisa József 2014: *Lechner, az alkotó génius*. Budapest.
- Smith, Anthony D. 1986: State-Making and Nation-Building. In: Hall, John A. (ed.): *States in History*. Oxford, 228–263.
- Švácha, Rostislav 1995: *The Architecture of New Prague, 1895–1945*. Cambridge MA.
- Veress Dániel 2014: A premodern építészet mint világ- és anyanyelv. Programszövegek a századforduló Osztrák–Magyar Monarchiájából. *Strike* (2.) 1. 64–81.
- Veress, Dániel 2016: Architecture as Nation-Building: The Search for National Styles in Habsburg Central Europe Before and After World War I. In: Shelekpavev, Nari et al. (eds): *Empires, Nations and Private Lives: Essays on the Social and Cultural History of the Great War*. Newcastle upon Tyne, 1–39.
- Vybíral, Jindřich 1999: Modernism or the National Movement in Prague. In: Purchla, Jacek (ed.): *Art Around 1900 in Central Europe. Art Centres and Provinces*. Kraków, 203–209.
- Vybíral, Jindřich 2010: National Style as a Construction of Art History. In: Eberhard, Winfried – Lübke, Christian (eds): *The Plurality of Europe: Identities and Spaces*. Leipzig, 465–474.
- Vybíral, Jindřich 2013: Nation, Identity and Style. In: Hnídková, Vendula (ed.): *Národní styl: Kultura a politika / National Style: Arts and Politics*. Prague, 148–162.
- Whaley, Joachim 1994: Austria, “Germany,” and the Dissolution of the Holy Roman Empire. In: Robertson, Ritchie – Timms, Edward (eds): *The Habsburg Legacy: National Identity in Historical Perspective*. (Austrian Studies 5.) Edinburgh, 3–12.
- Zachwatowicz, Jan 1967: *L'architecture polonaise*. Varsovie.

## Clio igézetében és Osszián árnyékában

*Patrick J. Geary – Gábor Klaniczay (eds): Manufacturing Middle Ages: Entangled History of Medievalism in Nineteenth-Century Europe.*

(National Cultivation of Culture 6.) Brill, Leiden, 2013. 436 oldal.

*János M. Bak – Patrick J. Geary – Gábor Klaniczay (eds): Manufacturing a Past for the Present: Forgery and Authenticity in Medievalist Texts and Objects in Nineteenth-Century Europe.*

(National Cultivation of Culture 7.) Brill, Leiden, 2014. 325 oldal.

„Historiográfia [...] e fogalom sokak szemében [...] jegyzéke könyveknek, melyeket évtizedek, évszázadok óta senki sem olvas, ismereteknek, melyeket réges-rég fölöslegessé tett újabb és újabb ismeretek sora. Ez is a historiográfia, de ennél jóval több és lényegében egészen más. Korok és társadalmak történelmi tudatvilágának szövevényeiben az eligazító. [...] Közös disciplinája a történettudománynak és a tudománytörténetnek, egyre nélkülözhetetlenebb, mint a légi felvételek, vagy a nagy távolságokat, bonyolult viszonyokat jelző érzékeny műszerek.”<sup>1</sup>

R. Várkonyi Ágnes csaknem ötven évvel ezelőtti szép sorait ma is érdemes felidézni. Történettudományunkban ugyanis még manapság is tartja magát az a nézet, miszerint a historiográfia – vagy tágabb értelemben, egyes korok műtszemléletének vizsgálata – egyfajta melléktevékenység vagy (rosszabb esetben) a szakmai köldöknézegetés netovábbja. Az ellenszenv annyiban érthető, hogy az abszolút objektivitás „nemes álmában” feltétlenül hívó kutató tetszését aligha válthatja ki egy olyan diszciplína, amelynek alapvetése, hogy a történész is csak saját korának terméke, és munkássága ennek megfelelően az adott politikai környezet és kultúra más területeivel, aspektusaival összefüggésben vizsgálható. A historiográfiának ez a fajta felfogása voltaképpen kultúrtörténetként műveli a történelmi tudományok históriáját. Különösen indokolt e szempont beemelése a 19. század kutatása során, amikor a történelmi gondolkodás nehezen túlbecsülhető dominanciára tett szert a közgazdaságtantól kezdve a filozófián át a jogtudományig.

Talán nem felesleges két példával érzékeltetni, milyen leleményesen tudja nézegetni a köldökét a nemzetközi szakirodalom. Christopher L. Hill monográfiájában<sup>2</sup> az összehasonlítást „klasszikus” értelemben fogta fel, és egymástól izolált objektumokat vizsgálva kereste a történelem nemzeti szemléletének azon

<sup>1</sup> R. Várkonyi Ágnes 1969: Historiográfiai törekvések Magyarországon a 19. században. *Századok* (103.) 5–6. 939–989; az idézet helye: 942.

<sup>2</sup> Hill, Christopher L. 2008: *National History and the World of Nations*. Durham–New York.

vonásait, amelyek közösnek tekinthetők, és azokat, amelyek „nemzetekként” különbözhetnek. Hill Japánt, Franciaországot és az Egyesült Államokat vizsgálta a 19. század utolsó harmadában, amikor mindhárom ország egy-egy meghatározó politikai válságon (a Meidzsi-restauráción, a Harmadik Köztársaság megalakulásán, illetve a polgárháborún) esett át. Hill meglátása szerint a nemzeti történetek célja a partikuláris és az univerzális közötti közvetítés volt egy olyan korszakban, amelyre a nemzetközi integrálódás volt a jellemző. A folyamatot reprezentálhatóvá, így érthetővé tevő nemzeti történetek a világ változó felosztását logikusnak és elkerülhetetlennek mutatták be.

Míg Hill a három kontinensen a szűk értelemben vett tudományos történetírás mellett a prózai fikciót, valamint a történetfilozófiát is vizsgálta, addig a *Writing the Nation* sorozat szerzői elsősorban a történettudományra koncentráltak, európai keretek között.<sup>3</sup> A *European Science Foundation* által finanszírozott ötéves (2003–2008) kutatási projekt vállalása szerint az európai nemzeti történeteket vizsgálta a 19–20. században. A kutatók transznacionális és komparatív kutatások által kívánták feltérképezni a nemzeti történelmek struktúráját. Az összehasonlítás fő szempontjait az intézményrendszer, a társadalmi szereplők, a narratív hierarchiák, valamint a történetírások között felmerülő különböző konfliktusok alkották. Valamennyi kötet egy elméleti bevezetővel kezdődött, amelynek főbb eredményeit a szerzők többsége alkalmazta a maga témájára. A tanulmányok a legtöbb esetben többszerzősek és komparatívak, az egyes, konfliktusos nemzeti történetek összevetésével pedig többször túllépik a hagyományos komparatív módszert és a tárgyaik közötti interakciókat is vizsgálják.<sup>4</sup> A sorozat főszerkesztői (Stefan Berger, Christoph Conrad és Guy P. Murchal) által kijelölt cél a nemzeti történetek sokféleségének a megértése volt, emellett pedig annak a szándéknak is hangot adtak, miszerint párbeszédet kezdeményezve kívánják elősegíteni az európai nemzetek közötti megértést, hozzájárulva ezzel a vasfüggöny által a történeti gondolkodásban is felállított falak lebontásához. Noha a célkitűzés ideológiai jellegűnek tekinthető, nem teszi ilyen értelemben terheltté a magas tudományos színvonalat képviselő tanulmányokat.

A középkor reprezentációi kiemelt figyelemben részesülnek a sorozatban, a főszerkesztők külön kötetet szenteltek a problematikájának.<sup>5</sup> Ezen nincs is mit csodálkozni, hiszen a napóleoni Franciaország univerzalizmusával, valamint a multietnikus birodalmakkal szemben alternatív identitást kereső „népek” ebben a homályosan körülírt, nagyjából az 5–15. század közötti időszakra

<sup>3</sup> Berger, Stefan – Conrad, Christoph – Murchal Guy P. (eds) 2008–2011: *Writing the Nation Series*. New York.

<sup>4</sup> Például: Heiss, Gernot – Klimó, Árpád von – Kolář, Pavel – Kováč, Dušan 2010: Habsburg's Difficult Legacy. Comparing and Relating Austrian, Czech, Magyar and Slovak National Historical Master Narratives. In: Berger, Stefan – Lorenz, Chris (eds): *The Contested Nation. Ethnicity, Class, Religion and Gender in National Histories*. New York, 367–405.

<sup>5</sup> Marchal, Guy P. – Evans, R. J. W. (eds) 2011: *The Uses of the Middle Ages in Modern European States*. New York.



elképzelt korszakban vélték felfedezni nemzeti történetük kezdeteit és legfontosabb, a jelenben legitimációs alapként szolgáló szakaszait.

A jelen írásban recenziált, Patrick J. Geary, Klaniczay Gábor és Bak M. János szerkesztésében megjelent két angol nyelvű könyv szintén a középkor kutatástörténetét állítja a középpontba. A kötetek az 1992-ben létrehozott és 2011-ben megszűnt Collegium Budapest utolsó „emlékművei”. Az intézmény fennállása során széles körű nemzetközi kutatói hálózatot épített ki; ebbe ágyazódott bele az a kutatási projekt, amely azzal a kérdéssel foglalkozott, hogy jelenkori politikai célok szolgálatára miként hamisítottak vagy találtak ki az európai humán tudományok antik, illetve középkori hagyományokat.

A kutatás eredményeit két könyvben tették közzé. Jelen recenzióban természetesen e két vastkos kötet tanulmányainak csupán egy részét lehet alaposabban bemutatni. Mindkét kötetre igaz, hogy a művészet- és irodalomtörténet, a középkorkutatás nagy öregeit és fiatal tehetségeit egyaránt felvonultató szerzőgárda mind a tudományos diszciplínák, mind a nemzeti kánonok között kapcsolatot teremt.

Az első kötet esszéi az identitáskeresés fontos aspektusait mutatják be. A *Medievalism in nineteenth-century historiography* című fejezet a mesternarratívák megalkotását vizsgálja. A *Medievalism in nineteenth-century architecture* elnevezésű egység a középkor szerepét tárgyalja a 19. századi építészeti képzeletben. A harmadik rész (*Medievalism in nineteenth-century philology*) írásai azt mutatják be, hogy a különböző középkori szövegek miként integrálódtak a nemzeti kánonokba. Végül a negyedik egység (*Medievalism and its alternatives in national discourses*) egymással rivalizáló nemzeti múltkoncepciókat elemez. A szerkesztők ezen összetett jelenségek megragadására a Michael Werner (és a kötetben egyébként meg sem említett Bénédictine Zimmermann) által kidolgozott *histoire croisée* elnevezésű módszert gondolták adekvátnak, amit a munka fő vezérfonalának tettek meg. Ez azonban nem valósult meg teljesen: a tanulmányok nem mind komparatívák, és a választott témák sem mindig mutatnak olyan szigorú egyezést, hogy a különböző esettanulmányok alapján az olvasó képes lenne bizonyos szinten maga elvégezni az olvasottak összevetését. Ennek ellenére vitán felül olyan kötettel állunk szemben, amely megkerülhetetlen lesz a téma kutatói számára.

A könyv nyitótanulmánya, Walter Pohl írása egyben a leghosszabb és talán a legambiciózusabb munka a kötetben. Pohl az Osztrák–Magyar Monarchia népeinek eredetmítoszait és történeti narratíváit hasonlítja össze. Egyrészt a Monarchia azon népeit, amelyeknek a létező politikai rendszer megváltoztatása volt a céljuk, és ennek érdekében idézték fel a középkor azon szakaszait, amelyekben – legalábbis a történeti emlékezetük szerint – nemzetük önálló állammal rendelkezett. Másrészt azokat a birodalmi narratívákat tárgyalja, amelyek célja éppen e partikuláris nemzeti történetek felülírása vagy valamiféle egyesítése, kibékítése volt a birodalmi eszme védelmének érdekében. Pohl két alapvető stratégiát azonosít a különböző történeti érvekben: egyrészt az „első

foglalás” közismert és már többek által elemzett elvét,<sup>6</sup> másrészt rámutat arra az évrre is, miszerint jöllehet az adott nép nem elsőként foglalta el a kérdéses területet, de „jobbá tette” azt – ez a tény pedig legitimálja uralkodó pozícióját. Utóbbi főként a német nyelvű történetíróknál jelenik meg. Pohl tanulmánya igen nagy és nem mellesleg többnyelvű (köztük magyar) forrásbázison alapszik. Nem lenne célravezető felróni a szerzőnek néhány figyelmen kívül hagyott, de említésre méltó történeti munkát; érdemes azonban pár konceptuálisabb jellegű kritikai észrevételt tenni az írással kapcsolatban. Pohl a magyar történeti narratívákat az első foglalással érvelők csoportjába sorolja, elsősorban a hun rokonság mítoszára hivatkozva. Mindazonáltal a dualizmus korában a magyar történeti összefoglalókban a professzionális történetírás képviselői már elvetették ezt a teóriát, Marczali Henrik a középiskolai történelemoktatásról szóló korai cikkében egyenesen károsnak minősítette a mítoszok integrálását a tananyagba.<sup>7</sup> Ezzel szemben a magyar történettudomány is inkább egyfajta civilizátori misszióval érvelt a magyar államalapítás és szupremácia jogossága mellett, olyan fontos reprezentatív művekben, mint például a milleniumi történeti szintézis.<sup>8</sup>

Ennél azonban fontosabb megjegyezni, hogy Pohl szinte említés nélkül hagyja azt az éles paradigmaváltást, amely éppen a Monarchia fennállása alatt következett be a történettudomány professzionalizációjának hatására. Ez több helyen megkérdőjelezte nemcsak a mítoszokat, de a történelem „nemzeti tudományként” való instrumentalizálását is. Leglátványosabb példa erre a cseh eset. A professzionális történettudományt képviselő Jaroslav Goll és iskolája egyszerre állt vitában emiatt František Palacký követőivel, valamint a Tomáš Garrigue Masaryk körül csoportosuló filozófusokkal és történészekkel. Egy Palacký születésének századik évfordulójára készült szövegében Goll úgy látta, a cseh nemzetnek egyszerűen már nincs szüksége sem mitikus őstörténetre, sem a huszita korszak idealizálására.<sup>9</sup> Mindazonáltal a Goll-iskola védelmébe is vette Palacký koncepcióját, ha azt „kívülről”, mondjuk a csehországi német történész, Adolf Bachmann felől érte támadás. Az összetett szituáció vázolására természetesen Walter Pohlnek nem volt lehetősége már amúgy is igen hosszúra sikerült tanulmányában, arra azonban érdemes lett volna utalnia, hogy a 19. század végi

<sup>6</sup> Például: Geary, Patrick J. 2014: *A nemzetek mítosza. Európa népeinek születése a középkorban*. Budapest.

<sup>7</sup> „[E]gész szándékunk, mely oda irányul, hogy a magyar nemzetnek valódi történetét adjuk, minden mondai cicomázás nélkül, – nagyon könnyen tűntethető fel nemzetietlen, hazafiatlan színben. Pedig [...] a történeti oktatás első rangú fontosságánál fogva a hazafias és általában az erkölcsi ideák felkeltésére és ápolására nézve, szigorúan kell őrizkednünk mindentől, mi a legszentebb érzelmeket túlhajtás által megmételeyezhetné” (Marczali Henrik 1876: Adalékok a magyar történettudomány újjalakításához. *Magyar Tanügy* [6.] 345–350).

<sup>8</sup> „Ez a nép, a magyar megoldja az ezredéves geographiai és történeti problémát. Önálló birodalmat alapít, melynek itt a központja és ereje, és immár egy ezredév viszontagságai közt az örökös válságok e földjén nyugalmat állapít meg a népek torlódó hullámszámban és fejleszti a műveltségét” (Marczali Henrik 1895: *A vezérek kora és a királyság megalapítása*. In: Szilágyi Sándor [szerk.] *A magyar nemzet története I.* Budapest, 4).

<sup>9</sup> Goll, Jaroslav 1898: Palackého programm práce historické. *Česky Časopis Historický* (4.) 1–10.

közép-európai történettudományok szerveződése jóval összetettebb, mint hogy azt kizárólag az eredetmítoszok szerint lehessen csoportosítani.

Ian N. Wood a barbár inváziók történetének német és francia felhasználásait mutatja be a 19. és 20. században. Tanulmánya elején érdekes adalékokkal szolgál Henri Pirenne és Karl Lamprecht kapcsolatáról, a német történész I. világháborús szerepvállalásáról, valamint Pirenne 1920-as évekbeli felszólalásairól, amelyek tudomány és politika szétválasztását sürgették. Maciej Janowski a nagy lengyel történétíró, Joachim Lelewel történelemképét elemzi, amely leginkább Jules Michelet elképzeléseivel rokonítható. Sverre Bagge a norvég és a dán nemzetépítő diskurzus által közvetített középkorképeket hasonlítja össze. Míg a dán történeti narratívákban – az ország egykori nagyhatalmi pozícióját kiemelő – nagy hangsúlyt kaptak az egyetemes történeti összefüggések, addig a norvég történettudomány számára, német példára, a pontos forráskritikával létrehozott egyedülálló nemzeti történelem bírt kiemelt fontossággal.

E két ország történelemképe a következő, építészettörténeti blokkban is jelentős szerepet kap. Anders Andrén kiváló tanulmányban mutatja be, hogy a különböző skandináv országok a 19. századi, radikális fordulatokkal teli politikatörténeti fejlemények eredményeként milyen irányban próbálták újraalkotni nemzeti identitásukat. Carmen Popescu a román történelemkép építészeti megjelenítését elemzi. A magyar olvasó a román történelemkép hallatán hajlamos a dákoromán kontinuitásra és az ezt övező vitákra asszociálni, holott ez csak az erdélyi románság számára jelentett kulcsfontosságú történeti mítoszt (egyébként könnyen belátható politikai okokból). A fiatal román állam értelmiségének fontosabb volt ennél a középkor, amelyben nemcsak államuk előképét vélték felfedezni, de az Oszmán Birodalom elleni harcuk jelképét is. Popescu szemléletesen mutatja be, milyen különböző stratégiákkal élt a román építészlet saját országában és a világhiállításokon: míg Párizsban elsősorban a „román géniusz” kívánták megmutatni, otthon egyeduralkodó volt a nyugati trendek követése. Ahmet Ersoy a középkor fogalmának kialakulását vizsgálja az Oszmán Birodalomban. Bár maga a fogalom megjelenése nyugati, pontosabban francia munkákhoz köthető, Ersoy explicit módon elveti azt az általa hagyományos orientalista elképzelésnek hívott gondolatot, amely a nem nyugati világ különböző nehézségeit mindig valamilyen nyugati fejlemény hiányával magyarázza és a nyugati vívmányok egyoldalú, passzív átvételéről beszél. Ehelyett Homi K. Bhabha reciprocitást hangsúlyozó, az egyes normák és gyakorlatok helyi dialektusokra való lefordítását kiemelő elméletének segítségével vázolja az oszmán középkor megkonstruálásának folyamatát. David M. Wilson nacionalizmus, vallási ideológia és romanticizmus keveredését mutatja be a 19. század eleji észak-nyugat-európai építészetben. Marosi Ernő tanulmánya arra mutat rá, hogy a középkori műemlékek azonosítása, megőrzése és restaurálása miként ágyazódott be a nemzeti múlt megkonstruálásának folyamatába. A blokk utolsó tanulmányában Michael Werner azt vizsgálja, hogy a történeti gondolkodás 20. század eleji válsága, majd az emberi civilizációról alkotott kép átalakulása az I. világháború után miként

hatott az építészetre. A rövid filológiai blokkban Joep Leerssen a középkori fabulák nemzeti kisajátításáért folytatott német, francia, holland és flamand törekvéseket mutatja be. R. Howard Bloch a 19. századi francia filológia gondolkodásmódját elemzi, míg a második kötetben is kiváló tanulmánnyal szereplő Pavlína Rychterová a cseh filológia és egyben a nemzeti ébredés három nagy alakjának életpályáját veti össze.

A kötet utolsó egysége azt vizsgálja, miként integrálódtak a tudományos eredmények a különböző nemzeti kánonokba, illetve miként kerültek konfliktusba a különböző történelemfelfogások. Florin Curta és Langó Péter a bolgár, illetve a magyar régészet történetével foglalkozik. Langó a korai Kárpát-medencei régészet nacionalista konfliktusait foglalja össze. Tommaso di Carpegna Falconieri azt mutatja be, hogy míg Itáliában nemzeti szinten a pápaságot és szét-daraboltságot jelképező középkorral szemben a római kori örökség dominált, a regionális önreprezentációnak szerves része volt a középkor. Stefan Detchev kiváló tanulmányt írt a bulgáriai eredetdiskurzusok fejlődéséről. Mindazonáltal ez a téma remek alkalom lett volna az *histoire croisée* valódi alkalmazására is, Detchev ugyanis azt a folyamatot mutatja be, ahogyan a szociáldarwinizmus felől érkező faji retorika fokozatosan behatolt a bolgárok eredetéről szóló diskurzusba, és a 20. század elejére meghatározta a más népekről való politikai beszédmódot is. Az eszmeáramlat térnyerése Magyarországon szintén hasonló ívet írt le, eklátáns képviselője pedig Baloghy Ernő volt, aki Gustav Friedrich Klemm hatására aktív és passzív népek szerint osztályozta az ország lakosságát – természetesen olyan módon, hogy ezzel a magyar szupremácia nemcsak legitim, de szükséges voltát is bizonyítsa.<sup>10</sup> Baloghyról és a magyar szupremácia más gondolkodóiról Marius Turda írt kiváló angol nyelvű monográfiát,<sup>11</sup> amelynek eredményeit felhasználva Detchev tovább gazdagíthatta volna tanulmányát.

A második kötet az antik és középkori hagyományok kitalálásával, a különböző források jobbára a nemzetépítés érdekében történő meghamisításával foglalkozik. A könyv három tematikus részre oszlik. Az első rész, amelynek címe *Searching for the Voice of the Nation* (A nemzeti hang keresése), olyan „őstörténeti” dokumentumok, művészeti emlékek meghamisításával foglalkozik, amelyeknek egyes nemzetek kiemelt helyet szántak a történeti emlékezetben. Ezzel szorosan összefügg a második rész, *Inventing a Past* (Múltteremtés) címmel, amelyben főként olyan hamisítások kerülnek elemzésre, amelyeknek konkrét politikai jelentőségük mellett identitásformáló szándékuk is volt. Végül a harmadik rész, *Ancient Objects: Fakes and Phantasies* (Ősi tárgyak: hamisítványok és fantáziák) különböző hamisított műtárgyakat elemez. Középkorin a szerzők ezúttal is olyan szövegeket és tárgyakat értenek, amelyekről a 19. században a kortársak feltételezték, hogy a Római Birodalom bukása és a modernitás kezdete közötti korszakban keletkeztek. Hasonlóképpen a „hamis” és a „hiteles”

<sup>10</sup> Baloghy Ernő 1908: *A magyar kultúra és a nemzetiségek*. Budapest.

<sup>11</sup> Turda, Marius 2004: *The Idea of National Superiority in Central Europe 1880–1918*. Lampeter.

fogalmi sem mindennapi értelmükben szerepelnek, hiszen ezek maguk is történelmileg változnak. Erre több szerző meggyőzően mutat rá, egyúttal elhelyezve esettanulmányának tárgyát a korszak eszmetörténeti kontextusában.

Valójában a kötetben bemutatott és elemzett esetek közül kevés olyan akad, amelyben egy középkorinak minősített szöveg egy az egyben kitaláció lett volna. Ezek közé tartozik a szöveghamisítások egyik leghíresebb példája, a Václav Hanka-féle grünebergi és königinhofi kéziratok, amelyekre nem kisebb jelentőségű történész, mint František Palacký alapozta az óslávok karakteréről szóló passzusait nagy hatású összefoglalójában.<sup>12</sup> Pavlína Rychterová remekül foglalta össze a hamis kéziratok történetét. A Jozef Dobrovský által megalapozott szlavisztikai tanulmányok nemcsak az ósláv szövegek megértését, hanem hatásos imitálását is lehetővé tették. Václav Hanka valójában ennek az oktatási rendszernek az egyik legkiválóbb terméke volt. A kéziratokból sokan profitáltak, ugyanakkor a kötetben tárgyalt további esetekhez hasonlóan itt sem az anyagi haszon volt az elsődleges motiváció: a hamisított szövegek bizonyították egy ősi, közös sláv irodalom és kultúra létezését, amit hatásos érvként lehetett használni a sláv sorsközösség mellett. Továbbá a cseh arisztokrácia számára a kéziratok a cseh államiság régiségét bizonyították, ami történeti legitimitációt biztosított a Habsburg-udvarral szembeni követeléseknek. Rychterová meglátása szerint paradox módon a kéziratok megítélésében bekövetkező változást a hitelességük mellett haláláig kitartó Palacký kezdeményezte összefoglaló munkájának újabb részével, amelyben a liberalizmus híveként a feudális minden nyomát elavultnak találta – ezzel viszont a cseh nemzeti önreprezentáció elvált a kéziratok által jelképezett cseh őstörténettől. Leleplezésük ugyanakkor még váratott magára, Hanka további kisebb hamisítványai ugyanis bizonyították a két főmű hitelességét. A kéziratok mítoszát végül a későbbi államelnök, Masaryk vezetésével döntötték le. Dávidházi Péter ezt követő tanulmánya a Hanka-féle kéziratok magyarországi recepciójába nyújt betekintést Toldy Ferenc esetén keresztül.

Pertti Anttonen a folklór tudománytörténetével foglalkozó finn kutató a *Kalevala* hitelessége körül kialakult viták történetét tekinti át, rámutatva a valódi és a hamis fogalmainak összetett problematikájára. Az Elias Lönnrot által összegyűjtött és kiadott finn verseskönyv körül már a megjelenésének évében komoly viták alakultak ki annak kapcsán, hogy mennyire hűséges a munka a forrásaihoz, valóban van-e népi eredete, és ha igen, hiteles reprezentánsa-e annak. A század végére a tudományos közösség egyértelműen elvetette a *Kalevala*

<sup>12</sup> Palacký, Franz 1864: *Geschichte von Böhmen. Erster Band*. Prag. Valójában a kéziratok csak megerősítették Palacký egy már régebbi (elbeszélő forrásokra alapozott) képét a slávokról. Az átvételről: Kořalka, Jiří 2007: *František Palacký (1798–1876). Der Historiker der Tschechen im österreichischen Vielvölkerstaat*. Wien, 172–174. A nép karakterének meghatározása pedig kulcsfontosságú volt ahhoz, hogy a csehek németekkel való viszonyát definiálhassa a történész, amit Hugh LeCain Agnew elemzett részleteiben (Agnew, Hugh LeCaine 2003: *Czechs, Germans, Bohemians? Images of Self and Other in Bohemia to 1848*. In: Wingfield, Nancy [ed.]: *Creating the Other. Ethnic Conflict and Nationalism in Habsburg Central Europe*. New York–Oxford, 56–81).

hitelességét. A legkeményebb kritikát Alan Dundes fogalmazta meg, aki a hobszawmi *kitalált hagyományok* koncepciója által inspirálva a *Kalevalát* a *fakelore* tipikus példájának látta, ami szerinte a finnek kisebbségi komplexusát bizonyítja. Ebből a marginális helyzetből az eposzt Lauri Honko emelte ki, rámutatva, hogy a *Kalevala* egy olyan hagyományos irodalmi gyakorlatot követ, amelyben előadói nem fix szöveget énekeltek emlékezetből, hanem előadás közben komponálták meg az egyes részeket egy interiorizált alapparratívából kiindulva. Honko meglátása egybecseng Elias Lönnrot önképével, aki Dundes magyarázatával ellentétben sohasem állította, hogy egy ősi, autentikus eposzt rekonstruált volna, hanem Robert Tengström hegelianus nézete által inspirálva úgy látta, hogy a nemzeti eposz egyszerre a *Volksgeist* és az individuális művész alkotása. Mindennek tükrében világossá válik, hogy a *Kalevala* körüli viták nem magáról a munkáról, hanem a „hamis” és az „autentikus” fogalmairól szólnak: a valódiság romantikus felfogása áll szemben az intézményesült pozitivistá tudomány világképével.

A tanulmánykötetben öt írás is foglalkozik a magyar történelemmel, amely ezáltal erősen felülreprezentált, holott – noha a történelem átpolitizálása itt is bevett gyakorlat volt – a magyar történettudomány nem „büszkélkedhet” olyan jelentőségű hamisítványokkal, mint a Hanka-féle kéziratok. Bak M. János erre a hiányra kérdez rá tanulmányában. Meglátása szerint a válasz Anonymus *Gestájának* felfedezésében és elterjedésében keresendő. A névtelen jegyző munkájában ugyanis benne volt mindaz, amit egy romantikus nacionalizmus álmodhat a saját múltjáról: jelentős, harcos néptől való származás, dicsőséges történelmi győzelmek. Árpád megválasztásának leírása pedig rendkívül hízelelgetett a Habsburg-házzal szemben történelmi jogokra vágyó nemességnek. Anonymus széles körben való elterjedését természetesen az irodalmi adaptációk tették lehetővé. Bak ebből kétségkívül a legfontosabbat, Vörösmarty Mihály *Zalán futása* című költeményét érinti a tanulmánya végén. Szörényi László szintén az irodalom és a történelmi mitológia kapcsolatát vizsgálja egy, a szerző szavaival élve „régimódi filológiai kutatás” keretein belül.

Berend Nóra a kun törvényeket, Láng Benedek Literáti Nemes Sámuel könyvhamisításait elemezve a történelmi dokumentumok konstruálásának két magyarországi példáját mutatja be. Természetesen jelentőségükben egyik sem hasonlítható Hanka munkáihoz, a szerzők mindazonáltal meggyőzően érvelnek amellet, hogy keletkezésekor valamennyi hamisítás komoly téttel bírt. Literáti Nemes legjobban sikerült munkája, egy a *Halotti beszédnél* is régebbi magyar nyelvemlék hitelességében még ma is több önjelölt történész hisz.

A kötet harmadik blokkjában Szilágyi János György gondolatai a hamisítások társadalmi és történelmi jelentőségéről a kötet elméleti alapjául is szolgálhattak volna. Szilágyi rámutat arra, hogy a hamisító mindig a saját kora kánonja és ízlése szerint látja és ábrázolja azt, amit hamisít, függetlenül attól, mi célból végzi a hamisítást, vagy egyetért-e a kortárs ízléssel. Így a hamis leleplezése arra is rámutat, miként változott a hozzáállás az eredeti munkákhoz. Ezeknek az eseteknek a története ezért nem merülhet ki a hamisítás pusztá leleplezésének

feltárásában, hanem annak az intellektuális környezetnek a rekonstrukciójára is törekednie kell, amelyben a hamis műalkotás megszületett.

Össességében elmondható, hogy a tanulmánykötetek hasznos, ha nem is alapvető kézikönyveivé válhatnak a középkor, a művészet- és a tudománytörténet, a nemzeti mozgalmak, valamint az örökség kutatóinak egyaránt. A két könyv talán legnagyobb erénye véleményem szerint abban áll, hogy valóban sikerült Európa különböző régióiból rendkívül színvonalas szerzőgárdát toborozniuk, eredményeik pedig ösztönözni fogják a tudományos közösségek párbeszédét. Ennek révén a kötetek méltó emléket állítanak a Collegium Budapestnek.

*Tarafás Imre*

## Beszélgetések a német múlttról

*Laczó Ferenc: A német múltfeldolgozás. Beszélgetések történészekkel a huszadik század kulcskérdéseiről.*

Kijárat Kiadó, Budapest, 2016. 284 oldal.

A nemzetiszocialista múlt kutatásának és feldolgozásának története, egyáltalán a német történettudomány fejlődése más országok történetírásával és más történeti kérdésekkel szemben kiemelt figyelmet kap Magyarországon. Miközben külön kérdés lehetne, hogy ez a kitüntetett figyelem mennyiben mutatkozik meg a hazai történettudomány mélyrétegeiben, a német történettudományról való tudásunk egyre inkább elavul. Ugyan több cikk és tanulmány is foglalkozott a *Historikerstreit*tal vagy a Goldhagen-vitával, ezeket a vitákat húsz-harminc év távlatából aligha tekinthetjük kortársinak. A német történettudomány utolsó jelentősebb, a nemzetiszocializmussal foglalkozó, magyar fordításban megjelent kötetének Götz Aly *Hitler népállama* című művét<sup>1</sup> tekinthetjük, amely minden szellemi frissessége ellenére is több mint tíz éves. Ezért is fontos, hogy Laczó Ferencnek, a Maastrichti Egyetem adjunktusának *A német múltfeldolgozás* című kötete a kortárs német történettudományra reflektál.

Az olvasót a kötet címe némileg megtévesztheti, ugyanis a szerző kevesebbel és többel is szolgál, mint amit a német múltfeldolgozás fogalma sugall. Egyrészt nem ad átfogó képet a német múltfeldolgozás elmúlt évtizedeiről – a kötet bevezetőjét sem tekinthetjük egy erről szóló átfogó vázlatnak. Másrészt viszont az olvasó sokkal többet is kap a német múltfeldolgozás történeténél. Az interjúk betekintést adnak az – elsődlegesen német – történettudomány intézményrendszerébe, fejlődésébe, kutatói életpályákba, kortárs történeti vitákba és értelmezési módokba.

A témakör bemutatásának alapja tizenegy beszélgetés, amelyeket a szerző elsősorban német történészekkel folytatott 2011 és 2015 között.<sup>2</sup> A történészekkel készített interjú mint a kutatói életpályák bemutatását szolgáló eszköz nem idegen műfaj Magyarországon, az elmúlt években több hazai szakmai műhely is alkalmazott hasonló módszert.<sup>3</sup> Az ebben a kötetben szereplő interjúk jelentőségét emeli, hogy bár alanyaik témakörük vezető szakértőinek számítanak, döntő

<sup>1</sup> Aly 2012 [2005].

<sup>2</sup> A beszélgetések alanyai a kötetben közölt sorrendben: Lutz Niethammer, Norbert Frei, Kiran Klaus Patel, Frank Bajohr, Dieter Pohl, Christian Gerlach, Dan Stone, Jürgen Zimmerer, Michael Brenner, Raphael Gross, Volkhard Knigge.

<sup>3</sup> A legjelentősebb ilyen irányú vállalkozás hazánkban a *Korall* folyóirathoz kötődik, amelynek 2005. évi 11–12. számában huszonegy magyar történész válaszolt a folyóirat pályaválasztásukra vonatkozó körkérdésére. Magyar történészekkel rendszeresen közöl interjúkat a *Korall*, az *Újkor.hu*, illetve a *Modern Magyarország*. Az *Aetas* tevékenységét pedig amiatt kell kiemelnünk, mivel rendszeresen közöl külföldi történészekkel készített beszélgetéseket.



hányaduknak egy írása sem jelent meg magyar fordításban,<sup>4</sup> sőt magyar nyelvű recenziók sem születtek műveikről.<sup>5</sup>

A bevezetés – amely *A náciizmus feldolgozásának elmúlt évtizedeiről* alcímet viseli – az 1989 utáni történettudományi problémákba, kutatási eredményekbe enged bepillantást. Különösen hasznos, hogy a hatoldalas bevezetőhöz a szerző huszonhat lábjegyzetet rendel, amelyekben az utóbbi években megjelent legjelentősebb német történettudományi művekre hívja fel a figyelmet. A múltfeldolgozásnak azonban csupán a történettudományi részére mutat rá, az emlékezetpolitikaira kevésbé.

Itt kell megjegyezni, hogy az olvasóban maradhat némi hiányérzet amiatt, hogy a címben szereplő múltfeldolgozás<sup>6</sup> fogalmát a szerző nem definiálja. Habár a 8. oldal 4. lábjegyzetében joggal hívja fel arra a figyelmet, hogy a német tudományosság differenciáltan használja a történetpolitika (*Geschichtspolitik*), a múltpolitika (*Vergangenheitspolitik*), az emlékezetpolitika (*Erinnerungspolitik*), a történeti kultúra (*Geschichtskultur*) és az emlékezetkultúra (*Erinnerungskultur*) fogalmait, ezeket sajnos nem határozza meg. Ez különösen fontos lett volna, hiszen mind a szerző, mind a megszólaltatott történészek folyamatosan használják ezt a fogalomrendszert az interjúk során.

A kötet tematikai sokszínűségét egyrészt az teszi lehetővé, hogy az interjúalanyok köre igen heterogén. Bár az összes megszólaló rangos intézményeknél dolgozó történész, látásmódjuk, módszereik eltérőek. Alapvető különbség közöttük, hogy míg egy részük a klasszikus tudományos pályát befutva egyetemi katedráról oktat, másik részük múzeumigazgató. Utóbbiak nem csupán történészként, hanem az emlékezetpolitika alakítóiként is megnyilatkoznak. Különösen érdekes Jürgen Zimmerer bevonása, aki egy, a szorosan vett nemzetiszocializmus időszakán (*NS-Zeit*) kívüli területről, a gyarmati genocídiumok felől szemléli a nemzetiszocializmus történetét.

Laczó Ferenc másrészt azzal járult hozzá a kötet sokszínűségéhez, hogy láthatóan engedte riportalanyait kibontakozni, s nem kívánta egységes sablonra erőltet-

<sup>4</sup> A megszólaltatottak közül magyar nyelven olvasható Norbert Freinek az 1968-as diákmozgalomról szóló kötete (Frei 2008) és Christian Gerlachnak Götz Alyval közösen írott könyve a magyar holokausztról (Gerlach–Aly 2005), Christian Gerlachtól, Dieter Pohltól és Michael Brennerrel egy-egy tanulmány (Gerlach 2005; Pohl 2011; Brenner 2013), Lutz Niethammertől pedig két tanulmány (Niethammer 2004, 2012) jelent meg magyar nyelven. Brennernek és Niethammernek az *Aetas*-ban publikált szövegei a recenzeált kötet szerzője, Laczó Ferenc fordításában jelentek meg.

<sup>5</sup> A Götz Alyval közösen írt, *Az utolsó fejezet* című kötetre vonatkozó magyar reakciókat nem számítva, Christian Gerlach munkásságára reflektált: Ungváry 2002. Dieter Pohl egyik könyvébe adott betekintést: Dömötör 2009. Székely Gábor részben foglalkozott a Frank Bajohr által szerkesztett *Arisierung in Hamburg* kötetrel: Székely 2001. A *Sic Itur ad Astra* hasábjain Tolmár Bálint közölt ismertetést egy Michael Brenner szerkesztette kötetéről: Tolmár 2011.

<sup>6</sup> Habár Magyarországon a múltfeldolgozás szót általában a múlttal való szembenézés nemzetközi szakirodalomban elterjedt német fogalmának, a *Vergangenheitsbewältigung*-nak (szó szerint: múlttal való megbirkózás) feleltetjük meg, Laczó Ferenc – személyes közlése alapján – e kifejezést az *Aufarbeitung der Vergangenheit* (szó szerint: múltfeldolgozás) értelemben használja.

tetni a beszélgetések menetét. Miközben egyes kutatók elég bensőségesen beszélnek pályájuk kezdetéről, a rájuk nagy hatást gyakorló tudósokról és a német történettudomány korábbi erővonalairól, mások inkább terveikről vagy szélesebb történelemelméleti és emlékezetpolitikai elképzeléseikről szólnak.

Történettudományi szempontból a kötet legnagyobb érdeme, hogy „érzékelteti a kortárs német történelmi tudásszintet” (7). Ez alatt nem csupán azt kell értenünk, hogy a német történelem feltárásának részletessége milyen magas szintre jutott el – és ennek tükrében mennyire szembezők több kérdésben is a magyarországi alap kutatások hiánya –, hanem arra is, milyen kérdésekre fókuszálnak a kutatások.

Ha az elmúlt évtizedek tendenciáit szeretnénk összegezni az interjúk alapján, akkor azt a „nemzetköziesedés” szóban foglalhatnánk össze. Ez több, egymással összefüggő folyamatot takar. Legfőképpen a nemzeti keretek meghaladását, ami egyfelől azt jelenti, hogy az adott kutatók saját országuk történetén túllépve, „szűz szemmel”, a vizsgált ország történetírásában meglévő narratív hagyományokat meghaladva vizsgálják meg kutatásuk tárgyát. Ebből a szempontból is érdekes a könyvben szerepeltetni Dan Stone-t, aki – egyedülként a kötetben – nem németként lett a nemzetiszocializmus történetének historiográfusa. Másrészt a kortárs kutatók olyan témákat vetnek fel, amelyek esetében a nemzeti történetírás gátjai nem érvényesülnek. Ezeknek a kutatásoknak az alapját az összehasonlítás és az összefüggések kiemelése adja. Így kerülhet összevetésre például Kiran Klaus Patelnél a New Dealhez köthető *Civilian Conservation Corps* és a *Reichsarbeitsdienst*; de az utóbbi évek eredménye az is, hogy a zsidóság és a holokauszt történetét egyre inkább sikerül integrálni a német és a kelet-európai történelembe.

Itt érhetjük tetten Laczó Ferenc azon kitételének jogosságát, hogy a címben nem a nemzetiszocializmus történetét, hanem a „huszadik század kulcskérdéseit” jelölte meg a beszélgetések tárgyaként, hiszen a nemzetiszocializmus történetének kutatása igen eltérő utakra vezette a különböző történészeket. Niethammer és Patel az európai integrációval kapcsolatos kutatásaik során felmerült gondolataikat osztotta meg, Gerlach a beszélgetés során a Szélsőségesen erőszakos társadalmak (*Extremely Violent Societies*) című műve kapcsán hangsúlyozta a polgári lakosság elleni erőszak széles társadalomtörténeti kontextusát, Dieter Pohl pedig az 1965 és 1979 közötti periódus erőszakosságára hívta fel a figyelmet. A legszélesebb spektrumot valószínűleg a Jürgen Zimmererrel készített interjú adja. Nála, akinek eredeti szakterülete a német gyarmatosítás története, egyrészt egy narratívában található a gyarmati erőszak és a náci politika, másrészt a vele készült interjúban a népi történetek kutatásának egyfajta gyakorlati és jövőbe mutató eredményére, a „fenntartható prevenció” lehetőségeire is rámutat.

A recenzió keretei nem adnak lehetőséget arra, hogy bemutassam azt a tematikai és módszertani sokszínűséget, ami a beszélgetések tartalmát jellemzi az oral history németországi meghonosodásától a népközösséget (*Volks-gemeinschaft*) övező vitákon át az elkövetők társadalmának (*Tätergesellschaft*) kérdésköréig.

Viszont magyar szempontból mindenképpen figyelemre méltó, mennyivel differenciáltabban kezeli a német tudományosság a nemzetiszocialista és az állam-szocialista múlt összefüggéseit. Miközben – többnyire politikailag motiváltan – a nácizmus–sztálinizmus vitakör virágkorát éli a magyar közbeszédben, a nyugati történészműhelyekben ez a kérdés mára túlhaladottá vált, hiszen ezek a viták alapvetően inkább alkalmasak politikai érvek gyártására, mint a genocídiumok mélyebb okainak megvilágítására. Különösen ki kell emelnünk – a Lutz Niethammerrel és Volkhard Kniggevel készített interjúk kapcsán –, hogy Buchenwald ellentmondásos történetét – amelyben összeolvad a német koncentrációs tábor, a szovjet láger és az NDK-beli antifasiszta kultusz története – milyen érzékenységgel tudják kezelni. Dieter Pohl szükségesnek tartja a két rendszer strukturális összehasonlítását, illetve a 20. század első felében létrejött autoriter és totalitárius rendszerek összehasonlító elemzését, viszont rámutat, hogy „a nyilvánosság szempontjából roppant szenzitív kérdésekről van szó, és ezért szükséges, hogy tudományos kutatásainkat megfelelően kontextualizáljuk” (156).

Az interjúk érdeme, hogy a német tudományosság bemutatásánál nem csupán egy pillanatképet kapunk a jelenlegi tudásszintről, hanem mind a kötet szerzője, mind a megszólaltatott német történészek egy fejlődés részeként ábrázolják azt. Egyéni életutakon keresztül bomlik ki az elmúlt évtizedek tudomány- és köztörténete. A családi háttérnek és a kutatás kezdeteinek elsősorban az idősebb generáció tagjaival készült interjúk esetében van jelentősebb szerepe, hiszen a II. világháború öröksége, a háború után felépülő és útját kereső Németország, valamint az 1968-as események szorítása jóval heterogénebb, konfliktusokkal és lehetőségekkel telibb környezetet teremtettek, mint ami az elkövetkező évtizedeket jellemezte. Az interjúkban felvázolt életutak betekintést engednek a német történészcéh történetébe is. Lutz Niethammer vall az ellentmondásos életpályát befutó Werner Conzével való kapcsolatáról, Norbert Frei révén pedig Martin Broszatot ismerhetjük meg, illetve a Broszat és Friedländer közti levélváltás<sup>7</sup> hátterébe nyerhetünk bepillantást.

A magyar olvasó számára különösen érdekesek lehetnek az interjúk azon részei, ahol a megszólaltatottak a magyar emlékezetpolitikára, illetve történettudományra reflektálnak. A magyarországi emlékezetpolitikára vonatkozólag több megszólaltatott (Dieter Pohl, Dan Stone, Volkhard Knigge) is kiemeli, hogy a holokauszt integrációja a magyar történelembe nem történt meg, s történet-

<sup>7</sup> Martin Broszat egy 1985-ben megjelent esszéjében a nemzetiszocialista időszak historizálásának (*Historisierung*) szükségességéről írt, ugyanis az 1933 és 1945 közötti időszak ideológiai-morális alapú kronológiai elkülönítése nem teszi lehetővé a társadalmi folyamatok vizsgálatát. Véleménye szerint az *NS-Zeit*ot a hétköznapi normalitás és a rendszer kriminalitásának elválasztásával egy a nemzetiszocializmus áldozatainak látásmódján túlmutató semleges, objektív nézőpont kialakításával lehetne ismét integrálni a történelembe. Saul Friedländer kritikájában Broszattal szemben a nemzetiszocializmus historizáló történeti elbeszélésének lehetetlensége, a vizsgált időszakban normalitás és kriminalitás elválaszthatatlansága, a nemzetiszocialista rendszer világtörténelmi egyedisége mellett érvelt. Broszat eredeti tanulmánya: Broszat 1985. A levélváltás szövege: Broszat–Friedländer 1988.

írásunk a többi kelet-európai államhoz hasonlóan gyakorta nemzeti mítoszokat kínál válaszreakcióként.

A magyar történettudomány kapcsán üdvözlendő, hogy a megszólaltatott történészek alapvetően ismerik a magyar történetírást, többen is utalnak találkozásaikra és együttműködésükre magyar történészekkel. Christian Gerlach reagál a legkonkrétabban a magyar tudományos viszonyokra. Ennek alapja személyes érintettsége, hiszen a magyarországi holokausztot feldolgozó, *Az utolsó fejezet* című könyvének – Gerlach megítélése szerint – a német és az angol nyelvű tudományos világgal ellentétben Magyarországon „elutasításban” volt része.<sup>8</sup> Ennek okát abban a „strukturális problémában” látja, hogy a más országból jövő kutatók „megsértének egyes helyi kutatói konvenciókat” (166–167). Miközben ez a megállapítás finomításra szorul – elég arra a tényre gondolni, hogy a magyar történészszakma egyöntetűen üdvözölte Randolph L. Braham művét,<sup>9</sup> ami a magyarországi holokauszt egyetlen nagy terjedelmű, átfogó leírása –, a kritika éle több dologban összevág azzal az állásponttal, amelyet Gyáni Gábor képviselt a *Kommentár* folyóirat hasábjain a magyarországi holokauszt-történetírás nemzetközi beágyazottságával kapcsolatban.<sup>10</sup>

Kelet-Európa mint kutatási téma és közeg szinte az összes interjúalanynál jelen van, de különösen igaz ez Frank Bajohnál és Dieter Pohnnál. A kötet kontextusában a Kelet-Európa-kutatás (*Osteuropaforschung*) spektruma csak részlegesen jelenik meg, így nem esik szó arról, beszélhetünk-e úgynevezett kelet-európai fejlődésről, Kelet-Európa népeinek története rendelkezik-e olyan közös politikai, gazdasági, társadalmi jegyekkel, amelyek alapján egy közös narratívának létjogosultsága lehetne. Ez természetesen annyiban érthető, hogy a kötet tárgya nem a Kelet-Európa-kutatás, viszont a Kelet-Európa kifejezés anélkül szerepel a kötetben magától értetődő fogalomként, hogy definiálva lenne. Azaz nem derül ki, van-e valamiféle többletjelentése a Kelet-Európa-fogalomnak, vagy pusztán azoknak az államoknak az összességét jelöli, amelyek a II. világháborúban Németországtól keletre német szövetségesként vagy megszállt területként részeseivé váltak a holokausztnak, illetve amelyekben az 1940-es évek második felében államszocialista rendszerek jöttek létre.

A kötetben háromféle módon bukkan fel a Kelet-Európa-kérdés. Egyrészt a Kelet-Európával foglalkozó kutatások kapcsán elsősorban – Bajohr szavaival élve – „történelmi szereplővé” váló térként (123) jelenik meg, ahol a nemzetiszocializmus bűneinek döntő hányada összpontosult. Másrészt a kutatás egyik új útját képviseli, egyfelől mert a rendszerváltás nyomán megnyíltak a levéltárak, másfelől mert – amint arra Dieter Pohl rámutat – a nyugati tudományosságnak nem sikerült kellőképpen saját narratívájába integrálnia a kelet-európai történészek eredményeit. Harmadrészt a kutatók a magyar helyzettel szembenihez hasonló aggodalommal tekintenek a többi kelet-európai társadalom múltfeldolgozására is.

<sup>8</sup> A kötettel szembeni kritikus hangok: Kádár–Vági 2003; Karsai 2005.

<sup>9</sup> Braham 1981. Magyarul: Braham 1988.

<sup>10</sup> Gyáni 2008.

Életrajzának és kutatói pályájának ismertetésekor az összes történész reflektál a német múltfeldolgozás vagy saját szűkebb szakterülete múltjára. A nemzetiszocializmus emlékezetének kérdésénél fontos kiemelni azokat az interjúkat, amelyeket Laczó Ferenc múzeumok vezetőivel és kiállítások fő szervezőivel készített: Raphael Gross az interjú idején a frankfurti Zsidó Múzeum vezetője volt, Volkhard Knigge a Buchenwald és Mittelbau-Dora Emlékhely Alapítványának igazgatója, utóbbi emlékhely megreformálásában Niethammer is részt vett. Ebből a szempontból különösen fontos a Gross-szal készült interjú, amelyben a történész nem csupán a Zsidó Múzeum diskurzusorientált kiállítási koncepcióról szól, hanem Martin Walser paulkirchei beszéde kapcsán a moralitásnak és a nemzetiszocializmusnak, illetve utóbbi emlékezetének összefüggésére is rámutat.

Miközben a magyar viszonyokban igen sok kivetnivalót találnak, komoly kritikával illetik saját közegüket is. Különösen érdekes ez a német múltfeldolgozás esetében, hiszen miközben Magyarországon – és alapvetően világszerte – e téren egyfajta mintaállamként tekintenek Németországra – Esterházy Péter szavaival élve, ők a *Weltmeister der Vergangenheitsbewältigung* –, a megszólalók távolról sem elégedettek a kérdést illetően. Norbert Frei abbéli aggodalmát osztja meg Laczó Ferencsel, hogy a kutatások egyre kevésbé irányulnak magukra az *NS-Zeit* eseményeire, hanem csupán azok emlékezetére. Knigge kiemeli, hogy a német múltfeldolgozást nem tekinthetjük tisztán belső indíttatásúnak, hiszen azt döntően meghatározták a külső feltételek is. A nemzetiszocialista múlt német feldolgozása kapcsán Frei nem a (nyugat-)német feldolgozás egyediségét hangsúlyozza, hanem azt, hogy a nácizmust magát tekinthetjük a történelem egyedi jelenségének. Mind Frei, mind Knigge kiemeli, hogy a nácizmus – és Németország – totális veresége, a szövetségesek megszállása, valamint az, hogy a „német sebeket” újra meg újra „feltépték” (273), döntő fontosságú a múltfeldolgozásban. Ennek ellenére Knigge aggódva tekint a jövő felé.

Miközben a kötet kivitelezése igényes, a fordítás gördülékeny, a szűken vett szakmán kívüli olvasó számára nemegyszer nehézséget okozhat a szöveg megértése, ugyanis az interjúkban a riportalányok többször olyan eseményekre, személyekre utalnak, amelyek és akik Magyarországon a német múlttal és a nemzetiszocializmus történetével behatóbban nem foglalkozók számára aligha ismertek. Ezt a szerző kiküszöbölhette volna, ha néhány magyarázó jegyzettel segíti az olvasót. Viszont üdvös, hogy az interjúk során említett íráskönyvészeti adatait megtalálhatjuk a kötet lábjegyzeteiben.

Összességében aligha lehet túlbecsülni a kötet jelentőségét, ugyanis az ismertetett könyv átfogó képet ad a nemzetiszocializmus kutatásának múltjáról és jelenlegi állásáról, kérdéseiről. Ennek sikerében nagy szerepe van Laczó Ferencnek, hiszen azon túl, hogy felkereste az interjúalányokat, önállóan gondozta és fordította az interjúkat, a beszélgetések folyamát is nagy hozzáértéssel irányította. A kötet szerzője mindazonáltal nem egy külső szemlélő nézőpontjából kívánja ismertetni a német történészcséh világát, hanem ablakot akar nyitni

felé. Az interjú mint műfaj, az életutak mint a könyv elbeszélésének vezérfonali olyan betekintést engednek a német tudományosságba, amely lehetővé teszi, hogy az olvasó pusztá szemléből a szöveg részesévé váljon, mivel az interjúalanyok szavai nem csupán emberközeli mutatják be ezt a közeget, hanem inspiratív módon tudnak felvetni szakmai kérdéseket. A recenzens azon túl, hogy reméli, minél több szakmabeli és szakmán kívüli személyhez eljut a kötet, bízik benne, hogy akár a szerző, akár mások folytatják majd ezt a vállalkozást.

Fóris Ákos

## HIVATKOZOTT IRODALOM

- Aly, Götz 2012 [2005]: *Hitler néppállama: rablás, faji háború és nemzeti szocializmus*. Budapest.
- Aly, Götz – Gerlach, Christian 2005: *Az utolsó fejezet: realpolitika, ideológia és a magyar zsidóság legyilkolása 1944–1945*. Budapest.
- Braham, Randolph L. 1981: *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary*. New York.
- Braham, Randolph L. 1988: *A magyar holocaust*. Budapest.
- Brenner, Michael 2013: A német Wissenschafttól a globális tudományig: zsidó historiográfia a két világháború között. *Aetas* (28.) 2. 188–199.
- Broszat, Martin 1985: Plädoyer für eine Historisierung des Nationalsozialismus. *Merkur* (39.) 5. 373–385.
- Broszat, Martin – Friedländer, Saul 1988: Um die „Historisierung des Nationalsozialismus” Ein Briefwechsel. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* (36.) 2. 339–372.
- Dömötör Tibor 2009: Recenzió: Dieter Pohl: Die Herrschaft der Wehrmacht: Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944. *Századok* (143.) 5. 1280–1282.
- Frei, Norbert 2008: *1968: diáklázadás és globális tiltakozás*. Budapest.
- Gerlach, Christian 2005: A magyarországi zsidóság deportálásának döntéshozatali mechanizmusa. In: Molnár Ildikó (szerk.): *A Holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Budapest, 469–478.
- Gyáni Gábor 2008: Helyünk a holokauszt történetírásában. *Kommentár* (3.) 8. 13–23.
- Kádár Gábor – Vági Zoltán 2003: „Racionális” népiítés Magyarországon. (Christian Gerlach, Götz Aly: Das letzte Kapitel Realpolitik, Ideologie und der Mord an den ungarischen Juden.) *BUKSZ* (15.) 3. 219–227.
- Karsai László 2005: A holokauszt utolsó fejezete. *Beszélő* (10.) 10. 74–91.
- Niethammer, Lutz 2004: A „floating gap” innenső oldalán: kollektív emlékezet és identitáskonstrukció a tudományos diskurzusban. *Századvég* (Új folyam 9.) 33. 29–48.
- Niethammer, Lutz 2012: Mit csinált június 17-én? (Az emlékezet reiseiről.) *Aetas* (27.) 2. 163–176.

- Pohl, Dieter 2011: A második világháború Németország 20. századi történelmében. In: Bernáth Gábor – Schmidt Mária (összeáll.): *Miért beszélnek az európaiak még mindig a háborúról?* Budapest, 27–33.
- Székely Gábor 2001: Újabb német forráskiadványok a XX. század történetéről. *Fons* (8.) 2. 167–178.
- Tolmár Bálint 2011: Játékos emancipáció: test, testmozgás és zsidó identitás: Emancipation through muscles. Jews and sports in Europe. Eds. Michael Brennel, Gideon Reuveni. Lincoln, London, 2006. *Sic Itur ad Astra* (21.) 62. 269–274.
- Ungváry Krisztián 2002: Háború, élelmezés, népirtás. A holokausztkutatás legújabb eredményei Németországban. In: Rainer M. János – Standiesky Éva (szerk.): *Évkönyv X. 2002: Magyarország a jelenkorban*. Budapest, 427–432.

*Pakot Levente: Nemek és nemzedékek. Demográfiai reprodukció a 19–20. századi Székelyföldön.*

(Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutatóintézetének Kutatási Jelentései 95.) KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 2013. 150 oldal.

Pakot Levente a Központi Statisztikai Hivatal tudományos munkatársa, 2002 óta jelennek meg – főként Szentegyházásfalú történeti demográfiájával kapcsolatos – publikációi. 2003-ban a szerző így írt vizsgálatának irányultságáról: „az eddigi magyarországi településszintű családrekonstrukciót is alkalmazó kutatásokhoz próbálok csatlakozni”.<sup>1</sup> Célkitűzésének megfelelően a 2011-ben megvédett doktori disszertációjában is e módszert alkalmazta. 2013-ban látott napvilágot második önálló kötete, amely a székelyföldi település népeségtörténetéhez kapcsolódó disszertációjának rövidített, könyvvé formált változata.

A családrekonstrukciós eljárást elsősorban Andorka Rudolf munkássága ismertette meg a hazai tudományossággal, az elmúlt két évtizedben Koloh Gábor (vajszlói és kismányoki anyakönyvi kerület),<sup>2</sup> Koltai Gábor (Öriszentpéter),<sup>3</sup> Melegh Attila (Kiskunhalas, Tapolca),<sup>4</sup> Óri Péter (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye),<sup>5</sup> Pakot Levente (Szentegyházásfalú), Pozsgai Péter (Abauj-Torna megye),<sup>6</sup> Sebestény István (Tiszabő)<sup>7</sup> és Tóth Árpád (Pozsony)<sup>8</sup> munkássága, illetve Óri Péter és Pakot Levente közös kutatásai (büki, szakonyi, gyalókai adatbázisok)<sup>9</sup> sorolhatók e vizsgálatok körébe.

A magyarországi családrekonstrukciós kutatások az 1960-as években indultak meg,<sup>10</sup> de az ezredforduló táján már a hazai kutatók is érzékelték, hogy szükség van a módszer megújítására. Óri Péter 1998-ban megjelent írásában számos követendő alternatívát kínált a történeti demográfusoknak a családrekonstrukciós eljárások helyett (illetve mellett) a külföldi kutatások alapján: többek közt a Pakot Levente által is alkalmazott *event history analysis* módszerét, amire

<sup>1</sup> Pakot 2003: 237.

<sup>2</sup> Koloh 2017.

<sup>3</sup> Koltai 2003.

<sup>4</sup> Melegh 1995.

<sup>5</sup> Óri 2007.

<sup>6</sup> Pozsgai 2014.

<sup>7</sup> Vö. Óri 2012: 298.

<sup>8</sup> Tóth 2004.

<sup>9</sup> Óri 2012: 298.

<sup>10</sup> Faragó Tamás a KSH kutatócsoportja 1954–1985 közti munkáját elemezve a munkatársak által felhasznált források közt elsősorban a népmozgalmi folyamatok feltárására alkalmas forrásokat sorolt fel, az anyakönyvek adatsorait ekkor nem nominális kutatások végett vizsgálták. Faragó emellett kiemelte, hogy Dányi Dezső már 1969–1970 körül ki akart adni egy kötetnyi, családrekonstrukciós eljárást alkalmazó munkát, azonban „a tanulmányok egy része nem készült el, sőt, egyes elkészült kéziratok felett is összezsáptak szerzők és lektorok”, ezért alig kaptak figyelmet az elszórtan megjelenő tanulmányok (Faragó 2015: 64).



a továbbiakban még részletesebben kitérünk.<sup>11</sup> Benda Gyula (illetve Pozsgai Péter) a kutatástörténetet vizsgálva kiemelte, hogy a nyugat-európai történetírásban a családrekonstrukciós módszer a 20. század utolsó harmadára<sup>12</sup> már szinte teljesen kifulladásra jutott, új utakon jár,<sup>13</sup> másrészt viszont Magyarországon csak egyes kutatók erőfeszítései mentén jelentek meg kisebb-nagyobb mintavételre alkalmas, családrekonstrukciós eljárásra épülő tanulmányok,<sup>14</sup> a hazai szintézisekbe „semennyire” sem kerültek be a módszer új eredményei.<sup>15</sup> A kutatásoknak kezdetől intézményes kereteket biztosított a Központi Statisztikai Hivatal Történeti Statisztikai Kutatócsoportja, azonban annak ellenére, hogy „a családrekonstrukciós vizsgálatok mögé állt, [...] szigorúan vett községi monográfia nem született”.<sup>16</sup> Később is történtek kísérletek arra, hogy a családrekonstrukciós vizsgálatoknak intézményes kereteket teremtsenek (a Néprajzi Múzeumban az 1980-as években kezdték el a besenyőtelki családlapokat összeállítani, az Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság és az ELTE BTK hallgatóinak munkáit Benda Gyula recens kutatásokként említette),<sup>17</sup> ám a történeti demográfiai vizsgálatoknak máig nem jött létre olyan központja, amely a családrekonstrukciós vizsgálatokat kutatócsoport keretében fogná össze. Pakot Levente és Őri Péter folyamatos együttműködését viszont fontos megemlíteni, mindketten a Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutatóintézetének munkatársai, együtt végzik a MOSAIC-projekt<sup>18</sup> magyarországi adatbázisának építését is. Bár a korábban felsorolt kutatások révén egyértelmű, hogy nem tekinthető elszigeteltnek Pakot Levente munkássága, ám jelenleg Magyarországon nem áll viták középpontjában a vizsgált terület, sőt, mióta 2004-ben Benda Gyula összefoglalta a magyarországi „történeti demográfia utóbbi tíz” évét,<sup>19</sup> ez az első családrekonstrukciós módszerrel dolgozó, monografikus munka.

A szerző kötetében a magyar történeti demográfia historiográfiájával nem foglalkozik részletesen, és a magyar kutatások mezején sem kísérli meg elhelyezni kutatását, ellenben kiemeli, hogy a Benda Gyula által kijelölt feladatok megvalósítását tűzi ki célul: tehát új utakat kíván alkalmazni a családrekonstrukciós kutatásban. Pakot Levente az Andorka által meghonosított módszerrel dolgozik,

<sup>11</sup> Őri 1998: 424.

<sup>12</sup> „A hetvenes évekre bebizonyosodott, hogy a családok viselkedését csak akkor lehet megérteni, ha folyamatként fogjuk fel a családokat, és a statikus megközelítés helyett dinamikus vizsgálati módszerekre van szükség, amelyek a családok változását, illetve a változások irányát is képesek szemléltetni” (Pozsgai 2001: 265).

<sup>13</sup> Benda 2006: 75.

<sup>14</sup> Benda Gyula a családrekonstrukció korai előfutárát, Kovacsics Józsefet emeli ki a módszer első alkalmazójaként, továbbá Kovács Zoltán, Cs. Tóth Péter, Dányi Dezső, Fügedi Erik, Moess Alfréd vizsgálatait, Andorka Rudolf úttörő munkásságát, illetve Mandl Éva kutatásait említi meg (Benda 2006: 69).

<sup>15</sup> Benda 2006: 72.

<sup>16</sup> Benda 2006: 65.

<sup>17</sup> Benda 2006: 71–72.

<sup>18</sup> Őri–Pakot 2016: 164–192.

<sup>19</sup> Benda 2004.

de a Benda Gyula<sup>20</sup> és Óri Péter<sup>21</sup> által javasolt úton haladva. Akárcsak a megelőző, családrekonstrukciós módszert alkalmazó tanulmányok, Pakot Levente is a népmozgalmi jelenségek bemutatásával kezdi elemzését, de a családrekonstrukciós vizsgálatokat már kétféle módon végzi: egy deskriptív és egy, a demográfiai események bekövetkezésének valószínűségét is figyelembe vevő eseménytörténeti elemzés révén mutatja be a demográfiai folyamatokat. A deskriptív vizsgálat során az Andorka Rudolf által kidolgozott módszert<sup>22</sup> követi, az eseménytörténeti elemzés során viszont csak külföldi kutatásokat vehet alapul.

Óri Péter Daniel Courgeau és Eva Lelièvre francia történeti demográfusok nyomán ír az eseménytörténeti elemzésről – a magyar megnevezést azonban csak Pakot Levente vezeti be, ugyanis Óri Péter még következetesen az *event history analysis* fogalmat használja. Óri szerint az *event history analysis* lehetőséget nyújt a demográfiai folyamatok dinamikus megközelítésére, mivel az egyéni életpályákat az alapján hasonlítja össze, hogy átestek-e az egyének különböző, a demográfiai eseményeket zavaró hatásokon. A klasszikus demográfiai elemzések ezeket a zavaró tényezőket (például vándorlás) nem vették figyelembe, így az egyént mindig egy homogén csoport tagjaként kezelték. Az *event history analysis* viszont abból a hipotézisből „indul ki, hogy azok viselkedése, akik valamely zavaró esemény folytán kiestek a vizsgálat köréből, [...] ugyanolyan lett volna, mint azoké, akik ezeken nem estek át”. A vizsgálat ezért az egyéni életpályát sztochasztikus folyamatként kezeli, ami a múltbeli, jövőbeli és a jelen pillanatban létrejött hatásoktól egyaránt függ. A vizsgálat kérdése tehát az, hogy „az átélt demográfiai esemény hogyan változtathatja meg más események átélésének valószínűségét”.<sup>23</sup>

Pakot Levente George Alter és Myron Gutmann, a családrekonstrukciós eljárás kritikusai<sup>24</sup> alapján az eseménytörténeti elemzést „az élettörténeteket

<sup>20</sup> „A monográfiáknak [...] ki kell lépniük a demográfiai elszigeteltségből, s a falusi, kisvárosi, városi társadalom vizsgálatával kellene kiegészülniük. A családrekonstrukciós módszer eddigi gyakorlata azt feltételezte, hogy a demográfiai magatartást egy társadalmi gyakorlat, *pat-tern* határozza meg, amelynek lényege az átlagos viselkedés feltárása révén közelíthető meg. Ma inkább azt mondjuk, hogy a házasságkötés, a választott termékenység, a családforma, vagyis a demográfiai viselkedésformák egyéni és csoportstratégiák következményei, s ezek kontextusát kell a történésznek feltárnia” (Benda 2006: 76 – kiemelés az eredetiben).

<sup>21</sup> „A történeti demográfia nem maradhat független azoktól a változásoktól, amelyek más tudományágakban lezajlanak, ennek jelei ma is látszanak. Hogy az új próbálkozásokra valóban új paradigma épül-e, ma még nem látható világosan, mint ahogy az is kérdéses, hogy mindebből Magyarországon mit lehet hasznosítani. Bizonyos elemek mindenképpen megfontolásra érdemesek: a léptékváltás következményeivel való szembesülést, a kvalitatív elemzések létjogosultságának elismerését, a nominatív vizsgálatok erősítését, az a priori kategorizálás és determinizmus elutasítását, a sokszor magától értetődőnek tekintett fogalmaink történeti kontextusba helyezését és magyarázatát aligha kerülhetjük el” (Óri 1998: 444).

<sup>22</sup> Andorka 1988.

<sup>23</sup> Óri 1998: 424–425.

<sup>24</sup> Bár a szerző csak utal a Gutman–Alter-féle összefoglalásra, amelyben megfogalmazták a családrekonstrukcióval kapcsolatos kritikájukat, Pakot összegzése alapján megtudjuk, hogy a kutatók a források hiányaiból adódó adatszelekció problémájának megoldására tettek javaslatokat az egyes források adatállományainak összeillesztése révén (33).

különböző státusok/állapotok közötti átmenetek sorozatának” tekinti (35). Ez a típusú elemzés olyan statisztikai eljárások révén valósulhat meg, amelyek „keretében lehetővé válik a többváltozós regresszióelemzés alkalmazása” (35). Az életút hosszmetzeti adatainak vizsgálata során a kockázati tényezőt is figyelembe veszi a kutató, és a további magyarázó változók bevonásával azt vizsgálja, melyek azok a tényezők, amelyek egy esemény bekövetkezésének kockázatát növelik (ezt a házasság bekövetkezésének valószínűségét bemutató példával illusztrálja: a házasság létrejöttét – kockázat – egy hajadon nő esetében a szülők halálának időpontja – tényező – befolyásolja) (37). A szerző három lépték (közösségi, családi és egyéni) együttes elemzésétől reméli a „demográfiai folyamatok jobb megértését” (129). Ori Péter korábban bemutatott fogalmát pedig azzal finomítja, hogy az életutat befolyásoló tényezőkön és jelen lévő kockázatokon túl az életutat időtartamszakaszokra osztja fel: „minden egyes élettörténet voltaképpen időtartamszakaszok sorozatából áll, amelyek az élettörténetek különböző jellemzőinek egymást átfedő és keresztező változásait írják le” (35).

Pakot Levente a Székelyföld egy kisebb régiójáról ír: az Udvarhely megyei Havasalja kistáj két településének, Szentegyházásfalunak és Kápolnásfalunak vizsgálja a demográfiai folyamatait: egyes hosszú távú demográfiai változásokat 1785-től követ végig, de zömmel 1838–1940 közti adatokat elemez. Bár a forrásadottságról részletesen ír, azt azonban nem fejti ki, mi alapján választotta ki vizsgálatára célpontjául a fenti településeket. A vizsgált időszak kijelölésében viszont nagy szerepe volt a források nyújtotta kutatási lehetőségeknek is. A választott helyszínt és időszakot történeti demográfiai kutatásoknak korábban – rajta kívül – még nem vetették alá, sőt, a szerző kiemeli, hogy „Székelyföld vonatkozásában teljes mértékben hiányoznak” (9) azok a kutatások, amelyek megkísérelnék a demográfiai viselkedés mozgatórugóit feltárni. A kiválasztott időintervallum eseménytörténeti szempontból is demográfiai változásokat ígér az olvasónak (erről röviden olvashatunk a bevezetésben, illetve a két település társadalmi és foglalkozási szerkezetéről, valamint az ott zajló gazdasági folyamatokról írott alfejezetekben is), mindenesetre a kijelölt időszak hossza lehetőséget biztosít a szerzőnek arra, hogy érzékeltesse a települések demográfiai folyamataiban bekövetkező változásokat.

A szerző a bevezetésben ír a „célok és a téma behatárolásáról”. Pakot úgy véli, a kutatás jelentősége abban rejlik, hogy a regionális adatok a nagyobb léptékű (országos és megyei) folyamatokra vonatkozóan is pontosításokkal szolgálhatnak; illetve a mikrodemográfiai adatok elemzése révén „a demográfiai struktúrák”, illetve a „demográfiai viselkedés ok-okozati összefüggéseinek feltárása révén” a népesedési változások alaposabban megérthetőek lesznek (7).

Pakot Levente tehát arra vállalkozik, hogy a demográfiai folyamatokat a gazdasági szerkezettel hozza kapcsolatba, és feltárja, milyen stratégiákat alkalmaztak a két település lakói „életstruktúráik folyamatosságának, megújításának és reprodukciójának biztosítása érdekében” (7). Ennek megvalósításához használja fel a nemzetközi eredményeket, módszereket. A népesedési jelenségek bemutatá-

sát családrekonstrukciós vizsgálatokkal kombinálja, illetve a már bemutatott *eseménytörténeti elemzésbe* ágyazza a kirajzolódó folyamatokat.

A bevezetést követően Pakot részletesen bemutatja a települések földrajzi környezetét, majd a közösségek privilégiumaival is foglalkozik. Röviden felvázolja a két település népességszámának 1735–1935 közötti változását, ezt azonban talán érdemes lett volna a harmadik fejezet elején bemutatni, hiszen abban részletesen foglalkozik a települések népmozgalmi folyamataival. A települések gazdasági, társadalmi viszonyaira is kitér az első fejezetben, később azonban az itt bemutatott foglalkozási szerkezettel, a birtokszerkezet által kirajzolt társadalmi rétegződéssel nem foglalkozik, pedig érdekes lett volna összekapcsolni a demográfiai viselkedési mintákat a társadalmi csoportokkal is.

A szerző bőséges forrásanyagra építi munkáját, a feltett kérdések megválaszolása érdekében felhasznál népszámlálási adatsorokat és anyakönyveket, illetve a korabeli népszámlálási, statisztikai felmérések nyomtatásban megjelent kiértékelő íveit is. A második fejezetben a felhasznált anyakönyveket jellemzi, és kiemeli, hogy ezek képezték elemzése legfontosabb részét, azonban a népszámlálási ívekről egyáltalán nem ír ebben a fejezetben (pedig egy teljes fejezet anyagát képezik ezek a források is), mindössze az első fejezetben olvashatunk a népszámlálások jellemzőiről. Arról sem esik szó, hogy homogén római katolikus lakosság élt-e ezeken a településeken (az egyházközség megnevezése erre utal), vagy esetleg más felekezetekhez tartozó lakosok is éltek a településeken kisebb létszámban. Amennyiben éltek kis számban egyéb felekezetek is a településen, fontos lett volna indokolni, hogy demográfiai viselkedésük miért nem kutatható. Ugyanitt az adatbázis-építési stratégiát, a családlapok előállításának módját is vázolja. Az elemzett rekordok összekapcsolása – Pakot szavaival élve – „félautomatikusan” történt, ugyanis az adatok szűrését és rendezését a számítógép végezte el, azonban a kutatónak manuálisan kellett az összetartozó adatok összekapcsolását elvégeznie, hogy a szűrés megvalósulhasson (41). Ugyanitt megtudjuk, hogy a szerző igen jelentős mintával tudott dolgozni, ugyanis a lezárt családlapok a kutatásában elérték a 88%-ot – ez a családrekonstrukciós vizsgálatokat tekintve a nemzetközi eredmények közt is kiemelkedőnek számít.<sup>25</sup>

Pakot Levente a harmadik fejezetben a népességmozgásokat vizsgálja „a korszak hivatalos statisztikáin keresztül, valamint az egyházi anyakönyvek nem nominatív adatainak feldolgozása révén” (43). Az elemzésből kiderül, hogy a 19. század második felében jelentősen nőtt a régió lakossága, amelynek háttérben egyrészt a településszerkezet megváltozása állt, másrészt a szentkeresztbányai ipartelep fellendülése, ami migrációs vonzást fejtett ki. A demográfiai átmenet időszakát a népszámlálások alapján korfák segítségével világította meg. A ház-

<sup>25</sup> „A családrekonstrukció hatásfokának egyik vizsgálati lehetősége a lezárt családlapoknak az összes házassági időponttal rendelkező családlaphoz viszonyított aránya. Henry és Blum tíz északkelet-franciaországi települést említenek, ahol a lezárt – úgynevezett MF típusú – családlapok aránya elérte a 62 százalékot. Jelen esetben a lezárt családlapok (N=2229) aránya 88 százalék” (41).

ságokat és a halálozást vizsgálva rámutatott a magas gyermekvállalási kedv és a magas csecsemőhalandóság közti korrelációra.

A negyedik fejezetben Pakot Levente egy új fogalmat honosít meg a hazai demográfiai kutatásokban, az Alain Bideu és Guy Brunet által bevezetett „helybeli reprodukciót megvalósító gyermek” fogalmát (59). Ez több nemzedék együttes vizsgálatát igényli, de a vertikális mellett horizontális elemzések is szükségesek ahhoz, hogy pontosan ki lehessen mutatni, milyen feltételek segítették elő a reprodukciót megvalósító gyermekek számának csökkenését vagy növekedését, ezért a testvércsoportok közti különbségeket is feltárja a kutató. Kimutatja emellett azt is, hogy a „reprodukciót megvalósító gyermekek” jelenléte hogyan hatott vissza a család lehetőségeire. A vizsgálat eredményeként kiderül, hogy a két település népessége demográfiailag stabilitást mutat, és hogy „a nemzedékről nemzedékre történő reprodukció folyamatának alapvető jellemzője, hogy a szülői nemzedék egy viszonylag kis csoportja nevelte fel a következő nemzedék családot alapító és gyermeket vállaló tagjainak legnagyobb részét” (67). A településről való elvándorlás többször is megjelenik a fejezetben, azonban a szerző csak röviden fejt ki ennek okait, további kutatások fontosságát hangsúlyozva ezzel kapcsolatban, de itt talán érdemes lett volna ezekre az okokra részletesebben is rámutatni.

Az ötödik fejezetben Pakot Levente a feltevéseit elsősorban „az erdélyi – és ezen belül a székelyföldi – házasságkötésekkel foglalkozó néprajzi és történelmi tanulmányok, korabeli visszaemlékezések” ismeretének tükrében fogalmazza meg, ugyanis a források „elsősorban a helyben maradt fiatalok vizsgálatát teszik lehetővé”. Kérdése, hogy „a házasságot kötött fiatal személyek körében a születési család összetétele – a szülők jelenléte és a testvércsoport konfigurációja – milyen módon befolyásolja a házasságkötés életkori időzítését” (73). Az elemzés során a Cox-féle<sup>26</sup> kockázati modell<sup>27</sup> segítségével azt vizsgálja, hogy a kiválasztott tényezők milyen hatással vannak a házasságkötés bekövetkezésének időpontjára, így a „házasságkötést nem elszigetelt jelenségnek” tekinti, hanem azt a „családi viszonyok komplex összefüggésrendszerében” vizsgálja (86). Elemzéséből kiderül, hogy a családi életciklusok változása (a szülők halála, újraházasodása, a testvérek családban való jelenléte, házasságkötése) hogyan módosíthatta a házasságkötés időpontját.

A hatodik fejezet a termékenységgel foglalkozik. A demográfiai átmenet időszakával kapcsolatban kimutatja, hogy ez a két településen az 1930-as évekre vált hangsúlyossá, az átmenet jellemzője a születések közt eltelt időszakok lerövidülése, a termékenység növekedése volt: „A magas gyermekhalandóság nagyon gyakran a termékenység emelkedését vonta maga után, és a tényleges gyermek-

<sup>26</sup> A Cox-regresszió alkalmazásáról: Broström 2012: 31–56.

<sup>27</sup> „Ezekben a modellekben a kockázati idő – jelen esetben az életkor – hatása változatlan marad, vagyis a vizsgált változók hatása nem függ az életkortól. A Cox-féle modellek révén arra keressük a választ, hogy az általunk vizsgált tényezők milyen mértékben gyorsítják vagy lassítják a házasságkötés bekövetkeztét” (77).

számot alacsony szinten tartotta” (104). Az eseménytörténeti elemzés révén pedig arra mutat rá, hogy a gyermekek életben maradása és a gyermekvállalás szoros összefüggésben állt.

Az utolsó fejezetből megtudhatjuk, hogy a halandóság magas volt a 0–4 éves csecsemők és gyermekek körében, azonban az elhalálozott gyermekek több mint kétharmada köthető a családok egy bizonyos csoportjához, vagyis a család-szerkezet is összefüggésbe hozható a magas gyermekhalandóság tényével. Az eseménytörténeti elemzés során azt vizsgálja Pakot, milyen tényezők voltak hatással a gyermekek életben maradására: a szülők, testvérek jelenléte és életkora, az elválasztás időpontja és az időjárás okozta kockázatok. Az elemzésből kiderül, hogy a szülők az életben maradt testvérek neme és száma alapján esetlegesen módosították a csecsemő- és gyermekgondozási szokásaikat (127).

Bár egy nagyobb munka rövidített változata került a kiadványba, ennek ellenére úgy vélem, nem csorbult a disszertációban bemutatott összkép a két település demográfiai folyamatairól. Visszatekintve a kötet eredeti kérdésfelvetésére, Pakot arra keresi a választ, hogy „a kistérség falvainak [...] népessége egyéni, családi és közösségi szinten milyen demográfiai válaszokat adott az archaikus gazdasági szerkezettel és tőkeszegénységgel jellemezhető gazdasági környezet kihívásaira. Másfelől a demográfiai differenciák vizsgálatán keresztül próbálja meg feltárni a családok társadalmi és demográfiai reprodukciójának mozgatórugóit” (7). Az ismertetett új módszerek révén több tényező együtt járását is tudta vizsgálni, ezáltal pontos kép rajzolódott ki a kevésbé ismert folyamatokról, például a gyermekvállalást ösztönző okokról is. A történeti demográfiai kutatások nemzetközi eredményeinek székelyföldi forrásokon alapuló bemutatása kijelöli a hazai kutatások lehetséges folytatási útjait, s Pakot Levente kutatása a hazai szakirodalomban eddig csak ismertetett eljárások alkalmazhatóságát is reprezentálja.

*Kovács Evelin*

## HIVATKOZOTT IRODALOM

- Andorka Rudolf 1988: *A családrekonstrukciós vizsgálat módszerei*. KSH NKI, Budapest.
- Benda Gyula 2004: Bevezető helyett. A történeti demográfia utóbbi tíz éve Magyarországon. *Sic Itur ad Astra* (16.) 3. 3–7.
- Benda Gyula 2006: A magyarországi családrekonstrukciós vizsgálatok mérlege. In: uő: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Osiris Kiadó, Budapest, 67–77.
- Broström, Göran 2012: *Event History Analysis with R*. CRC Press, Boca Raton.
- Faragó Tamás 2015: *Három évtized: A KSH Könyvtár Történeti Statisztikai Kutatócsoportjának története, 1954–1985*. KSH Könyvtár, Budapest.
- Koloh Gábor 2017: *A születésszabályozás mint társadalomtörténeti probléma. Születésszabályozás a Dél-Dunántúlon (1790–1941)*. Kézirat.

- Koltai Gábor 2003: Őriszentpéter népesedési viszonyai, 1784–1895. A református egyházközség családrekonstrukciója. In: Faragó Tamás – Őri Péter (szerk.): *Történeti Demográfiai Évkönyv (2003)*. KSH NKI, Budapest, 179–235.
- Melegh Attila 1995: Népesedés, házasság és háztartáskialakítás Kiskunhalason és Tapolcán a 18. és 19. században. *Történeti Demográfiai Füzetek (1995)*. KSH NKI, Budapest, 65–105.
- Őri Péter 1998: Paradigmaváltás a francia történeti demográfiában? *Demográfia (41.)* 4. 415–455.
- Őri Péter 2007: Család és házasodás a 18–19. századi Magyarországon. Pest-Pilis-Solt-(Kiskun) megye, 1774–1900. *Korall (8.)* 30. 61–98.
- Őri Péter 2012: Magyarország társadalma 1896-ban. A MOSAIC-projekt magyarországi adatbázisa. *Demográfia (55.)* 4. 292–315.
- Őri Péter – Pakot Levente 2016: Háztartásszerkezet a 19. századi Magyarországon: A MOSAIC-adatbázis elemzésének első eredményei. *Korall (17.)* 65. 164–192.
- Pakot Levente 2003: Szentegyházásfalu népessége, 1728–1914. In: Faragó Tamás – Őri Péter (szerk.): *Történeti Demográfiai Évkönyv (2003)*. KSH NKI, Budapest, 237–270.
- Pozsgai Péter 2001: Család- és háztartásciklusok vizsgálatának eredményei a történeti demográfiai kutatásokban. In: Faragó Tamás – Őri Péter (szerk.): *Történeti demográfiai évkönyv (2001)*. KSH NKI, Budapest, 265–281.
- Pozsgai Péter 2014: Korszerkezet, családi állapot és házasodási minta Torna megye paraszti társadalmában a 19. század utolsó harmadában In: Őri Péter (szerk.): *Szám- (és betű)vetés. Tanulmányok Faragó Tamás tiszteletére*. KSH NKI, Budapest, 133–157.
- Tóth Árpád 2004: A pozsonyi német evangélikus egyházközségben 1780–1848 között vezetett házassági anyakönyvek vizsgálatának első eredményei. *Sic itur ad astra (16.)* 3. 19–60.

*Ábrahám Barna: Megmaradni vagy beolvadni? A szlovákság polgárosodása a 19. század második felében.*

Kalligram, Pozsony, 2016. 318 oldal.

Ábrahám Barna a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársaként immár két évtizede kutatja a magyarországi nemzetiségek (a szlovákok és a románok, illetve a szerbek és a horvátok) 19. századi művelődés- és politikatörténetét. 2016-ban megjelent monográfiája a hosszú 19. század második felének szlovák polgárosodásáról nyújt sok szempontú áttekintést. A mű középpontjában álló polgárosodás kérdését a szerző a tudatos szlovák középosztály kialakulásához, ezzel egyidejűleg a szlovák nemzeteszmé megjelenéséhez és terjedéséhez, terjesztéséhez, a szlovák polgárosodás 19. századi nagy hullámához köti. A könyv e folyamat társadalmi, gazdasági, térbeli és esztétikai dimenzióit veszi számba.

A mű egy hosszú, a magyarországi szlovákság, annak elitje és intézményei számára igen eseménydús periódust ölel fel, a neoabszolútizmustól 1914-ig tartó időszakkal foglalkozik. E korszak kezdetén, a Bach-rendszer bukásával lehetőség nyílt arra, hogy a szlovák politikai elit anyagi és politikai lehetőségeihez mérten, Magyarország egyéb nemzetiségeihez hasonlóan megfogalmazza autonómiaköveteléseit (*Memorandum*, Turócszentmárton; 1861), létrehozza vagy megújítja kulturális intézményrendszerét (*Matica slovenská*, Turócszentmárton; 1863) és nyilvánosságot teremtsen magának

(*Pešťbudínské vedomosti*, Pest-Buda; 1861). A kiegyezés megkötése után a szlovák polgárosodást mindinkább hátráltatta a „türelmetlen magyar kor-szellem” (lásd Grünwald Béla híres-hírhedt röpiratát; 1878) által diktált nyelvi-kulturális asszimiláció (1874–1875: szlovák gimnáziumok és a Matica feloszlata) és gazdasági marginalizáció. A század utolsó negyedében mindezek ellenére megtörtént a szlovák nemzeti mozgalom egyfajta politikai differenciálódása, új irányzatok (polgári demok-rata, keresztényszociális, radikális, szociáldemokrata, illetve a cseh-szlovák politikai opció) megjelenése és konszolidációja (9). Ugyanakkor a külön-féle politikai csoportosulások, intézmények, gazdasági kezdeményezések gyakran kudarcot vallottak, marginálisak maradtak, az általuk a szlovák társadalomról kirajzolt kép töredezett. E jelenség a korszak kisebbségi társadalmainak kutatóit számtalan módszertani nehézség elé állítja, a térbeli behatárolás és a források megválasztása kapcsán egyaránt.

A monográfia forrásanyagát a korabeli magyarországi szlovák (és magyar) nyelvű hírlap-, brosúra- és szépirodalom képezi, amelyeket a szerző a szlavista gondosságával, érzékenységgel kezel. Már a könyv elején, a források áttekintésénél megmutatkoznak a szlovák politikum törésvonalai, a fejlődés irányai, az egyes politikai generációk



közti különbségek. A turócszentmártoni, a szlovák Matica körül tömörülő, a riválisok által „Régi Iskolának” nevezett, Daxner és Francisci által képviselt irányvonallal szemben határozta meg magát a Bobula-féle budapesti „Új Iskola”, majd később a nemzeti-demokratikus *Hlas* köre ugyanúgy, ahogy a pesti, kormánylapnak tekintett *Slovenské noviny* (25–33). A lapok körül politikai platformok szerveződtek, így általában ezek a kor magyarországi kisebbségi közösségeit kutató számára a legértékesebb, legsokoldalúbb források. Ugyanakkor a kutatás tárgyát képezik még a korszak egyéb, szlovák nyelvű vagy a szlovákok helyzetére, igényeire reflektáló gazdasági, egészségügyi és szórakoztató broszúrái, a század közepétől megjelenő szlovák anti-alkoholista, „mértékletességi” egyletek kiadványai, valamint statisztikai dokumentumok, településmonográfiák, útikönyvek is (33). Ezeken felül a szerző magyar és szlovák nyelvű szépirodalmi művek sokaságát is bevonja a vizsgálatba: így találkozunk többek között Vajanský, Záhorský, Chalupka a szlovák falu és társadalom modernizálását szorgalmazó műveivel vagy Tomášik történelmi regényeivel, illetve a szlovákokról, szlovákságról alkotott képekkel, amelyeket a szerző Mikszáth, Jókai, Gárdonyi műveiből idéz.

A magyarországi szlovákok reprezentációinak sokféleségéből – kiegészítve azokat demográfiai és gazdaságtörténeti adatokkal – Ábrahám Barna átfogó és összetett képet vázol fel a polgárosodás jellemző módozatairól, korabeli dilemmáiról és helyszíneiről. Az egész művön végigvonul a „megmaradás”, illetve a magyar nemzetbe

való „beolvadás”; az önálló nemzet építésének, illetve asszimilációjának alaplilemmája, amit a szerző árnyaltan és számos kontextusba ágyazva tárgyal. Ábrahám két fő politikai koncepciót követő csoportot különböztet meg az egykorú terminológia használatával; a „szlovák nemzethez hű” társadalmi elitet (61), illetve a magyarsághoz „lojális” szlovákokat (74). A szlovák történeti narratíva által gyakran mellőzött „magyarónok”, magyar, hungarus, szlovják – azaz keleti szlovák - identitású személyek, illetve az ő kezdeményezéseik beemelése a vizsgálatba segíti a szlovák polgárosodás előtt tornyosuló társadalmi, gazdasági, politikai nehézségek és korlátok számbavételét, rámutat a felső-magyarországi identitások sokszínűségére, mely sokféleség ugyanakkor a magyar kulturális és oktatáspolitikai manipulációihoz is alapul szolgált.

Ábrahám Barna a szlovákság részvételét a magyarországi polgárosodás folyamatában vertikális és horizontális dimenzió mentén vázolja fel. Az előbbi a szlovák népcsoport társadalomszerkezetének differenciálódására vonatkozik, melynek kapcsán a szerző rámutat a szlovák középosztály, burzsoázia, ipar és tőke megteremtésére irányuló, gyakran sikertelen kísérletekre, illetve ezzel párhuzamosan a magyar közbeszédben a szlovákokról alkotott sztereotipikus, egydimenziós társadalomképre – amelyben a „tót” megnevezés gyakran csak a parasztságra, vándoriparosokra vonatkozott. Az első fő fejezet a polgárosodás menetét, az egyes társadalmi osztályok, intézmények önszerveződésére, nemzeti mobilizációjára irányuló törekvéseket, azok sikerességét

vagy sikertelenségét tárja fel. Az agrár-népesség és a vándoriparos réteg még 1910-ben is a népesség majdnem felét tette ki, amelynek felemelésére, tudatosítására a 19. század közepétől szövetkezeti mozgalmak alakultak, inkább kevesebb, mint több sikerrel (39–42). A kevés szlovák tulajdonú ipari vállalkozás és a szlovák gazdaság fejlesztésére hivatott bankok közül kettőt érdemes kiemelni: a turócszentmártoni Celluloze Rt.-t, illetve a Tatra Felsőmagyarországi Bank Rt.-t, melyek működése elé a magyar hatóságok komoly akadályokat gördítettek, az előbbi esetben el is lehetetlenítve az üzem munkáját (47–48). A szlovák társadalom fejlesztéséből csupán pár nagytőkés család tudott jelentős részt vállalni, közülük Ábrahám a Makovickýeket és a már említett Ján Bobula építési vállalkozót emeli ki (58, 60).

A mű második fejezete átfogó képet ad a szlovák társadalom fejlődésének és lehetséges fejlesztésének dilemmáiról. A polgárosodás, a teljes szlovák társadalomszerkezet, a szlovák burzsoázia és középosztály kérdése sok szempontból felmerült, amit másként értelmeztek a lojális szlovák és a nemzethű értelmiség tagjai. Ezzel szemben az elemzett magyar szépirodalmi és politikai művekből (Grünwald Béla, Mikszáth Kálmán, Gáspár Imre) az egyszerű, jóra való, ám önálló nemzeti fejlődésre nem képes szlovákság képe bontakozik ki (125–129). A parasztsággal és az eltűnő magyar nyelvű nemességgel kapcsolatos beszédmódok mellett figyelmet érdemel a nemzethű szlovák elit diskurzusa a különösen a Dél-Alföldön jelentőssé váló munkásmozgalommal szemben (171–172).

A monográfia a túlnyomórészt vagy részben szlovákok lakta vármegyék és a budapesti, a bécsi, valamint a dél-alföldi szórvány szlovákság polgárosodását vizsgálja. Ábrahám nagy figyelmet fordít a történeti terminológia alapkérdéseinek tisztázására, így Käfer István nyomán a szlovák közbeszéd *Uhorskójának* megfelelőetett etnikailag semleges Magyarhon kifejezést használja, illetve az egykorú szlovák politikai közbeszéd alapján bevezeti a Szlovákkföld kifejezést is (14–16). A szlovák nemzet térbeli elhelyezkedésének alapvető problémáját Tibor Pichler szavaival érzékelteti, aki szerint a „szlovákság multilokális identitásokban, sokféle helyi identitásra forgácsolódva élt” (35). A szlovák nemzeti identitás viszonylag korlátozott befolyása, illetve a nagyvárosi és alföldi diaszpórák miatt is fontos számba venni a polgárosodás helyszíneit, amit a szerző a harmadik fejezetben tesz meg. A szlovák publicisztikában és szépirodalomban a „szlovák falu” egyszerre jelenik meg a nagyvárossal szemben a nemzeti lét mitizált helyszíneként és a különböző modernizációs diskurzusok tárgyaként. A nagyvárosok szlovákságával kapcsolatban másfajta dilemmával szembesülünk: a város a közbeszédben dekadens, erkölcstelen, elmagyarosító közegként jelenik meg, amely ugyanakkor kulturális infrastruktúrájának köszönhetően mindvégig fontos szerepet játszik a nemzetépítés folyamatában. Az 1860-as évektől kezdve a nemzeti központ szerepét betöltő közép-szlovákkföldi város, Turócszentmárton dominanciája egyértelművé vált, hiszen a Matica tudományos és művé-

szeti egyesület megalapítását követően számos egyesület, művészeti társulat és szerkesztőség kapott itt helyet. Annak ellenére azonban, hogy ez a kisváros szimbólummá vált, a korszak végéig igen falusias jellegű település maradt, ahogyan arra Grünwald Béla meglehetősen rosszindulatúan rá is mutatott (267–268). A szerző a szlovák polgárosodás helyszíneinek számbavételét a dél-alföldi gazdag szlovák városok (Békéscsaba, Tótkomlós, Bácspetrőc, Ópazova), valamint az asszimilálódó kelet-alföldi települések (Nyíregyháza) bemutatásával zárja (288–293).

Ábrahám Barna monográfiájában a teljességre törekvés igényével veszi számba a 19. század második felének szlovák polgárosodását. E folyamatnak kulcsfontosságú, de nem egyetlen momentuma a szlovák nemzeti identitás, nemzeti narratíva terjesztése, megszilárdítása. A mű a fentiekén túl azokat az egymástól néha nagyon eltérő politikai színezetű törekvéseket vázolja fel, amelyek egy öntudatos szlovák polgári társadalom megteremtését, társadalmi, gazdasági, kulturális kereteinek kiépítését tűzték zászlajukra. E mozgalmak, kezdeményezések az aktorok viszonylagos gyengesége, valamint az egyre restriktívebb magyar kultúrpolitikai és gazdaságpolitikai beavatkozások miatt viszonylag szerény sikerrel jártak. Ábrahám Barna műve árnyalt képet nyújt a polgárosodás módjairól,

a különféle társadalmi csoportok helyzetéről és súlyáról, valamint az intézmények kialakításának nehézségeiről. Felvázolja a szlovák társadalom helyzetével kapcsolatos korabeli diskurzusok főbb irányait, a jellemző álláspontokat. Végezetül a szerző számba veszi a polgárosodás jellemző helyszíneit, külön kiemelve a nemzeti központ megválasztásának nehézségét, valamint a városi diaszpórák szerepét. E monografikus történeti áttekintés a reprezentációk sokaságát, a társadalmi fejlődés számos megvalósult és meg nem valósult módját veti fel. Talán éppen ebben a sokdimenziós diszkurzív térben segíthetne jobban eligazodni a polgárosodással és nemzetépítéssel kapcsolatos teoretikus szakirodalom áttekintése, az elméleti kategóriákra való gyakoribb visszautalás. Hasonlóan érdekes lenne az összevetés más magyarországi kisebbségek társadalomfejlődésével, ami a különbségek felvilágosítása mellett rámutatna a fejlődés, visszaesés, illetve az állami represszió közös dinamikájára. E megjegyzések mellett fontos hangsúlyoznunk, hogy Ábrahám Barna könyve igen imponáló, a magyar és a szlovák nagyközönség számára ajánlott, egyben a korszak nemzeti kisebbségeinek történetét kutatók által haszonnal forgatható, inspiráló munka.

*Tömöry Miklós*

*Helle Mária (közread.): Életemnek legemlékezetesebb éve. Alexy Lajos naplója 1848-ban.*

Balassi Kiadó, Budapest, 2014. 230 oldal.

Ha az 1848–49-es forradalommal és szabadságharcral kapcsolatos naplókra vagy visszaemlékezésekre gondolunk, rögtön eszünkbe juthat Széchenyi István, Petőfi Sándor vagy Jókai Mór sokak által ismert naplója.<sup>1</sup> Az utóbbi években azonban számos, a széles olvasóközönség előtt kevésbé ismert memoár is megjelent, katonák és civilek tollából egyaránt. Újra kiadták például báró Bánffy Jánosné Wesselényi Jozefa emlékiratait,<sup>2</sup> illetve Matolai Ede *Visszaemlékezéseim honvéd életemre* című kötetét.<sup>3</sup> Hozzáférhető egy magyarbarát orosz huszártiszt memoárja,<sup>4</sup> válogatást adtak ki a szabadságharcral kapcsolatos lengyel visszaemlékezésekből,<sup>5</sup> illetve megjelent Píry Cirjék János ferences szerzetes naplója is.<sup>6</sup>

Felvidéki (rozsnyói) Alexy Lajos kézzel írt naplóját 1962-ben vásárolta meg az Országos Széchényi Könyvtár. Eleddig csak Vörös Károly közölt belőle részleteket, illetve T. Erdélyi Ilona Alexy kedvenc írójáról, a svájci Heinrich Zschokkéről szóló tanulmányában tért ki a naplóra.<sup>7</sup> A Vörös által közölt részletekben sok a rövidítés, így például a *Miskolci hétközna-*

*pokból*<sup>8</sup> kimaradt, hogy Alexy öccsének, Károlynak írt levelében útmutatásul Zschokke olvasását ajánlja (10–11), hiányzik az Alexy számára oly fontos Zschokke halálhíre is (42) a *Pest-budai hétköznapokból*.<sup>9</sup> Hiányzik továbbá az a fontos információ, hogy Károly öccse részt vett a perlaszi ütközetben, a *Magyaróvár 1848 őszén*<sup>10</sup> címmel közreadott részletekben pedig nem az eredeti naplóbejegyzés található a Jellačić kinevezéséről szóló manifesztumra és annak következményeire vonatkozóan. Az *Egy gömöri nemzetör két hete*<sup>11</sup> az egyetlen olyan részlet, amelyben nem találtunk fontosabb kihagyott részeket. Nem lehet azonban kellőképpen hangsúlyozni Vörös Károly érdemeit a napló megtalálásában, egyes részleteinek közlésében, valamint a hozzájuk írt tanulmányok vonatkozásában. Mindazonáltal – a teljesség igénye nélkül – a fent említettek indokolják, hogy 2014-ben Helle Mária az egész előkerült napló-részt megjelentette.

Érdekes, véletlen egybeesés, hogy a napló előkerült része szinte teljesen lefedi a *Kossuth Hírlapjának* megjelenési időszakát. Előbbi június 16-án kezdődik, és az év végéig tart, utóbbi július elsején indul, és az év végén

<sup>1</sup> Széchenyi 1978; Ferenczi (s. a. r.) 1891; Jókai 1994.

<sup>2</sup> Kelemen (s. a. r.) 2011 [1931].

<sup>3</sup> Matolai 2012 [1883].

<sup>4</sup> Fatyjev 2011.

<sup>5</sup> Kovács 2016.

<sup>6</sup> Koncsol (s. a. r.) 1998.

<sup>7</sup> T. Erdélyi 1984.

<sup>8</sup> Vörös 1977.

<sup>9</sup> Vörös (vál.) 1966.

<sup>10</sup> Vörös 1963.

<sup>11</sup> Vörös 1985.

jelent meg utoljára. Ahogy a kötet utószavában olvasható, 1848-ban Alexy már negyedik éve írta a naplóját, de sajnos az előző kötetek eddig nem kerültek elő, mint ahogy az 1848. december 31. utáni részek sem, ha voltak egyáltalán ilyenek.

A recenzió tárgyát képező napló tehát 1848. június 16-án indul; az általa felölelt fél év alatt egyre feszültebbé válik az osztrák–magyar viszony, megindul a horvát támadás, szétesik a Batthyány-kormány, a honvédszászlóaljak belekényszerülnek az osztrákok elleni szabadságharcba. V. Ferdinánd lemondása után megindul a szervezett osztrák támadás, december 30-án sor kerül a móri csatára, az utolsó (utólagos) naplóbejegyzés napján, amely egyben az év utolsó napja is, az országgyűlés elhatározza, hogy a szorult helyzetben a kormány átköltözik Debrecenbe. E fél év alatt szerzőnk Miskolctól Magyaróvárig, Pestről vissza Rozsnyóra sok településen megfordul, amelyek közül többről érdekes és részletes leírást ad.

A napló fennmaradt (vagy eddig előkerült) részének írásakor szerzője 22 éves volt. Alexy Lajos jómódú rozsnyói kereskedőcsalád gyermekeként született, négy fiútestvére volt. Szüleit korán elvesztette, neveltetéséről és taníttatásáról gyámja, ugyancsak Lajos nevű nagybátyja gondoskodott (Alexy többször panaszolja, hogy elég szűkmarkúan). A fiatalember – szülei akaratának megfelelően – jogi tanulmányokat folytatott, igaz, nem túl nagy lelkesedéssel. Szüleiére egyébként szeretettel és tisztelettel gondolt vissza, szívesen olvasta hátrahagyott leveleiket. Családjához fűződő viszonyát jól jel-

lemzi, hogy ha indokolt, kritikus velük szemben, de alapvetően családcentrikus. Az egyik naplóbejegyzés arról is tanúskodik, hogy átvette az apja arcképéről készítettet másolatot. Az ügyvédi eskü letételekor már hálás néhai édesapjának, aki olyan nagyon szorgalmazta, hogy ezt a pályát válassza.

Intenzív társadalmi életet élt, szívesen találkozott régi ismerőseivel, és hozzá hasonló mentalitású, ám alacsonyabb társadalmi csoportokból származó új ismerősökkel is. A naplóban felidézett beszélgetések politikai és vallási tekintetben is toleráns felfogást tükröznek.

Alexy Lajos naplója alapján művelt, a kultúra iránt fogékony fiatalember volt. Rendszeresen járt színházba, látta többek között a *Hunyadi Lászlót*, a *Peleskei nótáriust*. Olykor kommentárt is fűzött a darabokhoz, Szigligeti Ede akkori új művéről, a *II. Rákóczy Ferenc fogságáról* nem volt túl jó véleménnyel, de témáját – az eseményekre való tekintettel – fontosnak tartotta. Eötvös József *Magyarország 1514-ben* című munkája általában véve tetszett neki, de „Eötvös bölcsészetével” (48) nem tudott azonosulni. A regény kapcsán elmélkedett az emberiség aljas voltáról: „Óh mikor fognak azon boldog napok felvirradni az emberek között, midőn mindent a szeretet fog kormányozni!” (48–49).

Alexy – más művelt kortársaihoz hasonlóan – németül is olvasott. Legszívesebben a már említett Zschokke német–svájci író műveit forgatta. Tervezte, hogy felkeresi Svájcban, de ez nem valósulhatott meg, 1848 nyarán ugyanis szomorúan értesült az író haláláról. Azért is voltak fontosak neki

Zschokke művei, mert erkölcsi útmutatást merített ezekből az írásokból. „Alexy [...] nem érezte magát egyedül, ott volt mellette a nagy eligazító, a tetteit irányító Heinrich Zschokke. Mindennapi olvasmánya volt; novelláit és két nagy hatású könyvét eredetiben olvasta.”<sup>12</sup>

Alexy elég korán árvaságra jutott, ami közrejátszhatott abban, hogy nagy szüksége volt útmutatásra. Lép-ten-nyomon hiányolta naplójában az erkölcsös életet, például saját családjában is. Többször visszatért arra, hogy egyik öccse, Károly milyen erkölcselen életet él. Alexy még a kéjnlók erkölcsseit is megjavította volna, miközben egyébként együttérzéssel írt sorsukról. A nőkkel félszegen viselkedhetett, bár némelyikük iránt gyengéd érzelmeket táplált. Ilyen volt Julis, nagyanyja szolgálója. Ám kapcsolatukat reménytelennek látta. „[H]a Julis és én köztem lévő valamennyi akadályok egy varázskéz által megsemmisítették volna, [...] Julis közelét jelöltem volna ki hazámnak. Minek azonban ez az ábrándozás [...]. A tőle való távollét a józan ész egyik főszabálya” (7). A házasságról pedig úgy vélekedett, hogy „ha valaha házassági viszonyba lépnék, melyet szerintem nem a pap előtti eskü tételez fel, de a két szellemnek egymást boldogító s nemesítő egybe s egyé olvadás – kívánnám, hogy az én házassági létem a mindennapiság ez aljas posványában egy attól egészen elkülönzött kivételt tegyen” (104–105).

Ami vallási felfogását illeti, Alexyt Rozsnyón evangélikusnak keresztelték, ám Zwingli követőjének mondta

magát. Naplója alapján szerette volna, ha áthatja a vallásosság, mert akkor könnyebb volna az erényesség útján haladnia, de saját bevallása szerint ennek még nem érezte jelét. Vallási tekintetben is a szabadelvűség jellemezte. Beszámol arról, hogy Miskolcon egy ortodox templomban járt, és ugyan nem tetszett neki, de nem ellenséges a számára idegen vallással. Egy miskolci könyvkereskedő testvérével, Heilprin Izsákkal való beszélgetésükről – a zsidók emancipációjáról cserélnek eszmét – írja: „általam is helyben hagyólag azt mondta, hogy késlekedésnek nincs helye [...]” (28). Bízott benne, hogy eljön az az idő, amikor sem a nemzeti hovatarozás, sem a származás nem számít majd oly módon, mint amikor naplóját írta. Ellenezte a halálbüntetést, nem szerette a „tekintetes urazást”, és megértette egy cipésznek a céhviszonyokat kritizáló véleményét.

Alexy napi programja alapvetően olvasásból, hegedülésből, kirándulásból, ismerősökkel való találkozóból állt, valamint természetesen a naplóírásból és a magánjog tanulmányozásából, bár minden okot és ürügyet megragadott, hogy ez utóbbit félretegye. „Hazajöttem után a törvénykönyvet vevém elő, azonban benne nem sokra mentem, mert Kossuth Hírlapját olvasám” (68). Végül szeptember 11-én azért mégis letette az ügyvédi vizsgát, bár hamis jurátusi bizonyítványt szerzett arról, hogy három éven át ügyvédi gyakornoki munkát végzett.

Viszonylag sokat megtudhatunk a naplóból a rozsnyói fiatalember politikai felfogásáról is (alapvetően liberális). A kor politikai csatározásairól

<sup>12</sup> T. Erdélyi 1984: 290.

viszont nem találunk részletes leírásokat, noha Alexy többször is ellátogatott az országgyűlés üléseire. Kossuth Lajost természetesen többször is említi. Tanúja annak a jelenetnek, amikor a pénzügyminiszter kiállt a képviselőház erkélyére, és a tömeg követelésére, legyen diktátor, tudatta az őt éljenző közönséggel, hogy „örül a haza sorsa feletti ezen részvétének, mely itt összecsoportosítá, s hogy ő a hazáért s a királyért utolsó csepp véréért feláldozni kész” (111). S még hozzát teszi, hogy a tömeg éljenzi, „mely közben a haza ezen legnagyobb embere ismét a terembe vonult” (111).

A politikai eseményekről szívesen tájékozódott a sajtóból: rendszeresen olvasta *Kossuth Hírlapját*, de forgatta a *Pesti Hírlapot* és a radikális *Márctzius Tizenötödikét* is. Ha Pesten volt, lehetőség szerint ellátogatott egy-egy országgyűlési vitanapra, máshol pedig a törvényhatósági ülésekre. Augusztus közepén például végighallgatta azt az országgyűlési disputát, amelynek során az újoncok besorozásának módjáról volt szó. Ezt követően beszélgetőpartnerével közösen kritizálták Mészáros Lázár hadügyminisztert: „Beszélgetésünk az országgyűlés s a minisztérium becsmérélsét foglalá magában, kiváltképpen Mészáros hadügyminiszter mai törvényjavaslatának, minélfogva kívánja, hogy a leendő magyar katonaság egészen német lábra állítván, Ausztria színek s kétfejű sas alatt, német öltözetben, németül kormányoztassék. Borzasztó csak reá gondolni is hogy ilyesmit gondolhat egy független magyar miniszter” (77). A fent említett országgyűlési vitával kapcsolatban megemlíti, hogy Mada-

rász László, a radikális baloldali Egyenlőségi Társulat szervezője is Mészáros törvényjavaslata ellen szavazott. Beszámol arról is, hogy a szeptemberi kormányválság idején Kossuth Nyáry Pállal és Madarász Lászlóval együtt kérte Batthyányt, hogy „előbbi állását, miután az a felségtől jóvá van hagyva ismét elfoglalja” (124).

Hazafias lelkesedéséhez szemernyi kétely sem fér, de nem szívesen állt be nemzetőrnek. „[H]a a sorshúzás tán engemet találna [...] tetszenék erántam azon nagybátyai indulattal viseltetni, helyettem egy embert állítani, bár az ezerekbe kerülne [...] senki sem foghat arra kényszeríteni, hogy embertársaim vérével, mint egy minden nemesb érzelmektől megfosztott állat ocsmányan megfertőztessem kezeimet...” (35) – írta nagybátyjának. Értésült róla, hogy másik öccse, Vilmos Kassán önkéntesnek állt, s igen helytelenítette azt. Aggódott testi épségéért, akárcsak Károly esetében, aki részt vett szeptember 2-án a szerbek elleni győztes perlaszi ütközetben. „[N]éhány hét múlva már elszégyelli magát, s módosítja álláspontját: önként nem jelentkezik, de ha mennie kell, nem vonja ki magát.”<sup>13</sup> Október 3-án arról írt, hogy Jellačićék Győr felé közeledtének hírére vett egy kaszát. És biztos, ami biztos, nagybátyjának küldött egy végrendeletet, amelyben Julisnak, a fent említett szobalánynak is hagyott egy összeget. A mosonmagyaróvári nemzetőrök – köztük van Alexy is – neki is indulnak, hogy megütközzenek a horvátokkal, de végül a parancsnokuk úgy dönt, várjanak

<sup>13</sup> Vörös 1977: 30.

még. Időközben az ellenség elfoglalta Győrt, így aztán Alexy egyelőre nem esett át a tűzkeresztségen. Ezekben a napokban módja adódott megfigyelni Jellačić csapatainak egy részét. Úgy látja, hogy rongyosak és szerencsétlenek. Alexynek megfordult a fejében, hazafias cselekedet lenne lelőni a bánt, szerinte lenne is rá alkalma, de aztán letett róla, mondván, nem jó lövész. Ellátogatott a horvátokat üldöző magyar sereg táborába, ahol találkozott Egressy Bénivel. Kár, hogy e tényen kívül a naplóból nem tudunk meg semmit a zeneszerzőről.

Október 31-én hírt kapott az előző napi schwechati csatáról, a „megszökött” nemzetőrökről. A csata Alexy szerint súlyos kudarc volt. Igaz, „a visszavonulás során tanúsított magatartásuk Windischgrätzet is elismerésre készítette”.<sup>14</sup> November 29-én végül Alexy besorozására is sor került. December 11-én részt vett a budaméri csatában, amely viszonylag jelentős vereségnek számít. A csata után menekülniük kellett. December végén Alexy jó drágán talált valakit maga helyett a nemzetőri szolgálatra. Valószínű, hogy később már nem is fogott fegyvert. Vörös Károly még nem tudta, esetleg nem esett-e el a szabadságharcban, Helle kutatásai alapján azonban 1849 után – apja nyomdokain haladva – tagja volt a Rozsnyói Társalgási Egyletnek, a kör számára részt vett pénzgyűjtő bál szervezésében. Később a késmárki gimnáziumot támogatta szerény összeggel, ami arra enged következtetni, hogy nem tehetett szert tekintélyes vagyorra. Más

információ életének további alakulásáról egyelőre nem került napvilágra.

A naplót Helle Mária adta közre. 198 alkalommal látta el a szöveget jegyzettel, az Alexy bejegyzéseit magyarázó vagy éppen korrigáló megjegyzések indokoltak és részletesek. Ahogy az utószóban olvashatjuk, Helle Mária a szöveg tartalmi részéhez nem nyúlt, de az írásmódot igyekezett a mai helyesírásához közelíteni. A könnyebb érthetőséget szómagyarázatok segítik, amelyek közül egy-kettő magától értetődik (pl. frt=forint), de a többire szükség van. Egy szónak – „helyedett” – a jelentését Helle sem tudta feloldani, talán elírás lehet. A kötethez válogatott bibliográfia, hely- és személynévmutató tartozik, de még a katonai alakulatok fellelhetőségének lajstromát is közli a kiadvány. Alexy naplójának olvasóját a lapszálon margináliák (Eötvös regényét olvassa, tapolcai kirándulás, Győr megadta magát) hivatottak segíteni az eligazodásban.

A képeket, illusztrációkat is Helle Mária válogatta, kiváló érzékkel. Az Alexy által felkeresett települések látképeitől kezdve ismert és ismeretlen alkotók különböző tárgyú rajzain át (vashámor, divatkép, pesti bérház udvara, táncmulatság, a horvát hadsereg betörése) a napló egyes lapjairól készült fotókig sokféle illusztrációt találunk a könyvben.

Alexy Lajos kora igazi átlagpolgárának tűnik naplója alapján. A rozsnyói kereskedőcsalád gyermekének gondolkodását a liberális eszmerendszer jellemzi, ami azt is jelenti, hogy azonosul a forradalom liberális vezetőinek eszméivel és politikai törekvéseivel (bár nem idegen tőle Madarászék

<sup>14</sup> Hermann 2009: 205.



radikálisabb felfogása sem). A Battyány-kormány szétesésekor is marad Kossuth pártján. A művelt, okos, érdeklődő fiatalember naplója azért is érdekes, mert memoárja egyszerre tükrözi egy felvidéki kisváros szülötének (polgári) felfogását, valamint annak az egy ideje már kapitalizálódó, majd forradalmasodó Pest-Budának a hangulatát, amelyben szinte napról napra növekszik a tömegek aktivitása, miközben erkölcsi dilemmákkal küzdő hősiünk érdeklődéssel vegyes borzalommal szembesül a tiltott örömök lehetőségeivel. Sajnos az eseménytörténeti ismereteinkhez nem sok adalékot találunk, a hadi események részleteiről nem sokat olvashatunk. A legtöbb és leghitelesebb információt arról a – vereséggel végződő – budaméri csatáról kapjuk, amelyben Alexy is részt vett, naplójában tudósítva a nemzetőrök hadra foghatóságának korlátairól is. Annál érdekesebb lehet a kiadvány a társadalomkutatók, a mentalitás-történet iránt érdeklődők, valamint a helytörténészek számára – Miskolc és környéke, Mosonmagyaróvár, Rozsnyó, és persze Pest-Buda – leírása révén.

*Lator László Iván*

## HIVATKOZOTT IRODALOM

- Fatyeev, Andrej 2011: *Világostól Krímig. Egy magyarbarát orosz huszártiszt emlékeiből*. Budapest.
- Ferenczi Zoltán (s. a. r.) 1891: *Lapok Petőfi Sándor naplójából*. Kolozsvár.

- Hermann Róbert (szerk.) 2009: *1848–1849. A forradalom és a szabadságharc képes története*. Debrecen.
- Jókai Mór 1994: *Emléksorok 1848–1849-ből*. Budapest.
- Kelemen Lajos (s. a. r.) 2011 [1931]: *Báró Bánffy Jánosné Wesselényi Józsefa bárónő emlékirata 1848–49-i élményeiről*. Cluj-Kolozsvár.
- Koncsol László (s. a. r.) 1998: *Piry Cirjék János érsekújvári naplója, 1848–1849*. Pozsony.
- Kovács István 2016: *Érdek és szeretet. Lengyel visszaemlékezések a szabadságharcra, 1848–1849*. Budapest.
- Matolai Ede 2012 [1883]: *Visszaemlékezéseim honvéd életemre*. Sátoraljaújhely.
- Széchenyi István 1978: *Napló*. Budapest.
- Vörös Károly 1963: Magyaróvár 1848 őszén. (Alexy Lajos naplója.) In: Uzsoki András (szerk.): *Arrabona 5*. Győr, 281–295.
- Vörös Károly (vál.) 1966: *Pest-budai hétköznapiak. Egykorú naplók és emlékiratok tükrében. 1805–1848*. Budapest.
- Vörös Károly 1977: Miskolci hétköznapiak 1848 nyarán. (Alexy Lajos naplója.) In: Román János (szerk.): *Borsodi Levéltári Évkönyv 1*. Miskolc, 26–55.
- Vörös Károly 1985: Egy gömöri nemzetőr két hete. (Alexy Lajos naplója.) In: Román János (szerk.): *Borsodi Levéltári Évkönyv 5*. Miskolc, 727–746.
- T. Erdélyi Ilona 1984: Az író és a „népnevelő” Zschokke Magyarországon. *Helikon* (30.) 2–4. 282–293.

*Andrew Scull: A hisztéria felkavaró története.*

Holnap Kiadó, Budapest, 2013. 190 oldal.

Andrew Scull munkássága kevésbé ismert a magyar olvasó előtt. A Skóciában született szociológus és orvos-történész – aki azóta amerikai állampolgárságot is szerzett – a San Diegó-i Egyetem Szociológiai Tanszékén oktat. Tanulmányait politikatudomány, filozófia és közgazdaságtan területén Oxfordban végezte, PhD-fokozatát pedig már a Princeton Egyetemen szerezte szociológiából. Az ezt követő években visszatért Londonba, ahol posztgraduális képzés keretében kezdett orvostörténettel foglalkozni. A sokoldalú szerző több mint harminc éve kutatja a különböző pszichés megbetegedések történetét. *Az örület kultúrtörténete* című könyve a második, amely idén februárban magyar nyelven is kiadásra került.

*A hisztéria felkavaró története* 2013-ban jelent meg hazánkban Boross Ottilia és Pléh Csaba fordításában, a Holnap Kiadó azonban nem közöl egyértelmű információt a mű eredeti kiadásáról. Az impresszum szerint ugyanis a fordítás a *Hysteria: The Disturbing History* nyomán készült, amelyet 2009-ben adtak ki. Azonban ez a kötet nem 2009-ben, hanem 2012-ben jelent meg. 2009-ben a szerző *Hysteria: The Biography* című munkája látott napvilágot az Oxford University Press gondozásában, a *Biographies of Disease* című sorozat részeként, amelynek mind a hét kötete egy-egy egész-

ségügyi probléma történetét vázolja fel (cukorbetegség, kolera, méhnyakrák, asztma, túlsúlyosság, vérszegénység). Igaz, a két könyv tartalmilag azonos, a címet a szerző bevallása szerint marketing célokból változtatta meg a kiadó. Ugyan nem létfonosságú kérdés, melyik kiadás fordításáról van szó, azonban a laikus számára, aki pusztán érdeklődésből utánajár a szerző munkásságának, zavaró lehet a pontatlan információ. Arról nem is beszélve, hogy a mondat pongyolasága (egy mondaton belül vált a szöveg magyarról angolra, illetve látszólag két be nem fejezett mondat került össze) óhatatlanul rontja a kötet renoméját. A kiadó hanyagsága azonban nem csökkenti Andrew Scull hazánkban egyértelműen hiánypótlónak számító művének értékét.

A magyar történészek, illetve a pszichológusok, pszichohistorikusok már sokat foglalkoztak a hisztéria múltbeli jelenségével. A téma igen érdekes, és a magyarországi 18–19. századi orvosi írások arról tanúskodnak, hogy a tárgyalt betegség hazánkban is ismert jelenség volt. Ily módon a magyar nyelvű kötet Lafferton Emese által írt befejező fejezete, amely a hisztéria magyarországi történetét mutatja be az 1880-es, 1890-es években, szintén fontos munka mind a szakma, mind az érdeklődő nagyközönség számára.

A hisztéria témakörének kétségkívül legérdekesebb momentuma az,

hogy a 19. században tömegével titulálták hisztérikusnak a nőket (és férfiakat), ma viszont már nem is létezik ez a betegség. Mi lehet ennek a magyarázata? Andrew Scull ezt az alapvető kérdést járja körül, eszmefuttatása során több más problémára is kitérve. A hisztéria eltűnését nem az orvostudomány fejlődésének köszönhetjük, hanem a társadalmi és kulturális változásoknak. Mivel minden típusú, névtelen és ismeretlen női kórt hisztériának kiáltottak ki, igen nehéz dolga van a kutatónak, aki a betegség történetét kívánja bemutatni. Rengeteg az ellentmondás és a kétértelműség, amelyek feltárására az itt tárgyalt könyvben vállalkozik Andrew Scull.

Mi is pontosan a hisztéria, és miért fontos számunkra a története? Az elnevezés a görög *hüsztéra* szóból ered, amelynek jelentése anyaméh. A hisztériát „feltaláló” Hippokratész szerint ugyanis a női nemi szervek megbetegedése okozza ezt a betegséget. Scull feltárja az ókori orvosok és gondolkodók álláspontját a hisztériával kapcsolatban, és érhetően mutatja be, hogy a klasszikus tévhit hogyan öröklődött át az újkor orvostudományába, illetve hogy a különböző korok szakemberei milyen értelmezéseket adtak a hisztéria jelenségére. Egészen a kora újkorig tartotta magát az a nézet, amely szerint a hisztériát a méh rendellenességei okozzák. Erre a szemléletre számos korabeli magyarázat született, többnyire olyanok, amelyek a női sexualitást és zabolátlanságot állítják előtérbe, azonban *A hisztéria felkavaró történetében* ezzel a kérdéssel nem foglalkozik a szerző. A 17. századi francia források például arról számolnak be, hogy

„a nő méhe olyan, mint egy éhes állat: ha nem táplálja bőségesen közösülés, vagy a szaporodás, végigvándorol az egész női testen, úrrá lesz érzékein és beszédén”.<sup>1</sup>

Andrew Scull konkrét eseteken keresztül mutatja be, hogyan és meddig élt a köznép köreiből az a hit is, hogy az idegbántalom az ördög műve és a megszállottság jele. Mai szemmel egyértelmű ugyan, hogy az anyaméh vándorlásának vagy más típusú megbetegedésének, a testnedvek felborulásának tulajdonított hisztériáról kialakított elképzelések legalább annyira helytelenek, mint azok, amelyek a vallás keretein belül értelmezték azt, mégis kétségtelen, hogy a világi magyarázatok előtérbe kerülésével hatalmas előrelépés történt az idegbántalmak történetében. Diagnosztikai eszközök hiányában azonban továbbra is számtalan tévhit és félreértelmezés született az orvosok (és a köznép) körében az idegbántalmak, köztük a hisztéria kapcsán. Ahogyan Scull is kijelenti, a régmúlt diagnózisainak megítélésénél a történész komoly nehézségekbe ütközik. Ezért a szerző abból indul ki, hogy az egyes korok orvosai hogyan értelmezték a hisztériát, illetve hogy pontosan mit határoztak meg hisztériaként.

Andrew Scull tetemes mennyiségű forrás feldolgozásával, ismertetésével igyekszik bemutatni, hogy a 17. századtól a 20. század első feléig hogyan változott a hisztéria megítélése, hogyan alakultak az eredetéről szóló elképzelések, mikor és kik

<sup>1</sup> Zemon Davis, Natalie 2001: A nők felülkerekedése. In: uő: *Társadalom és kultúra a kora újkori Franciaországban*. Budapest, Balassi Könyvkiadó, 117.

milyen kezelési módokat alkalmaztak rá, és végül miként tűnt el az idegbántalmak listájáról. Igen alapos forrásfeltárás és forráskritika jellemzi Scull munkáját. Angol, amerikai és francia példákat kapunk a könyvből a hisztéria különböző – vagy adott esetben azonos – megítéléséről, kezelési módjairól. A szerző egyedi eseteken, konkrét orvosok nézőpontjának tárgyalásán keresztül mutatja be az orvostudomány változásait, fejlődését, az egyes korok orvoslási és diagnosztizálási szokásait, eszközeit, s betekintést ad az egészségügygel kapcsolatos kultúrtörténeti momentumokba is. Megismerjük a betegséggel komolyan foglalkozó orvosokat és nézeteiket, többek között a híres Jean-Martin Charcot módszerét, és nem utolsósorban Sigmund Freud álláspontját. A sorok között az olvasó elé tárulnak az orvosokról kialakult általános nézetek, az, hogy mi alapján választottak maguknak orvost a betegek, és az orvosok hogyan toboroztak maguknak pácienseket. Megtudhatjuk, miért volt egyik gyógyító népszerűbb, mint a másik, és milyen módszerekkel tudták saját népszerűségüket és tekintélyüket növelni. A hisztéria történetének tárgyalásán keresztül egy olyan betegség kultúrtörténete tárul elénk, amely nem az orvostudomány fejlődésének köszönhetette eltűnését, hanem a kulturális viszonyok változásainak – azonban mielőtt a 20. század első felében végleg eltűnt volna, az I. világháború folyamán a férfiak körében „ütötte fel a fejét”.

A kötet gendertörténeti szempontból is jelentős témát jár körül. Megismerjük belőle, milyen előfeltevések övezték a nőkkel kapcsolatos betegsé-

geket, ám a kérdést nem helyezi tágabb kontextusba a kötet. A manapság konverziós zavarként ismert betegségről alkotott képünk ugyan nagymértékben gazdagodott, de a probléma társadalomtörténeti jelentőségét továbbra is homály fedi. Egyetlen betegség sem tudja lerázni magáról saját korának jellemző kulturális és társadalmi előítéleteit, és gyakori, hogy egy-egy betegséget maguk a társadalmi konvenciók hoznak létre.<sup>2</sup> Hasznos lett volna a tágabb társadalomtörténeti kontextus keretein belül olvasni a betegség tömeges jelentkezéséről, de sajnos a szerző nem bocsátkozik komolyabb magyarázatokba a nők és a női szexualitás megítélése és a rejtélyes hisztéria kapcsolatáról. Andrew Scull valóban a betegség történetét övező ellentmondások és tévhitek feltárására szorítkozott, igaz, nem is ígért mást könyvének bevezető fejezetében. Mégis érdemes volna a hisztéria történetét a nő történet keretein belül vizsgálni. Az a brutalitás, ami a hisztéria rejtélyes betegségének korabeli kutatását és kezelését övezte, kétségtelenül a női szexualitással és a nőekkel kapcsolatos tévhitekről és előítéletekről árulkodik. Egy olyan kép tárul elénk, ahol többek között a női nemi szervek csonkítása és a hisztérikus rohamoktól szenvedő nők cirkuszi látványosságként való mutogatása jelentette a betegség kezelését és gyógy módját, de a tágabb társadalomtörténeti keretek hiánya miatt a szerző adós marad a magyarázattal.

A hisztéria történetét azonban nem csak brutális vagy teátrális jelenetek

<sup>2</sup> Vári Sándor 1999: A női hisztéria Budapesten az 1880-as években. *BUKSZ* (11.) 2. 174–183.

jellemzik. A betegség 19. századi jelenségét övezi például egy olyan legenda is, amely szerint egy bizonyos doktor Pierre Briquet által javasolt és alkalmazott kezelés igen nagy népszerűségnek örvendett a hölgyek körében, mivel a fent említett gyógymódoznál jóval kellemesebb volt: a *titillation du clitoris* módszeréről van szó. Állítólag doktor Briquet terápiája olyan sikeresnek bizonyult, hogy kézi gyakorlását hamarosan gépire váltották (ennek történetét a *Hisztéria* című, 2012-ben bemutatott film is feldolgozza), ám Andrew Scull a hisztéria történetét tárgyaló munkájában nem találunk semmiféle utalást sem Briquet-re, sem állítólagos módszerére. Pedig a Briquet-féle kezelésről szóló történeteknek se szeri, se száma, de sajnos Andrew Scull könyve

sem oszlatja el kételyünket azzal kapcsolatban, vajon legendával vagy igaz történettel állunk-e szemben.

Összességében egy igen értékes és fontos mű került hazánkban kiadásra, amely az idegbántalmak és a hisztéria magyarországi történetével kapcsolatban új kérdésfelvetésekre és átfogóbb kutatásra ösztönözheti a témával foglalkozókat. A kötet vitathatatlan érdeme, hogy felhívja a figyelmet a hisztéria történeti jelentőségére, nevezetesen arra, hogy a pszichoanalízis tulajdonképpen neki köszönhette a születését. Tekintettel arra, hogy utóbbi módszerei a pszichohistorikus kutatások alapját képezik, a hisztéria történeti fejlődésének ismerete nélkülözhetetlen a pszichohistoria kutatói számára is.

*Szentesi Réka*

---

# SZERZŐINK

Balla Loránd (1973) történész

(Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeum)

balla.lorand@kiscellimuzeum.hu

Fóris Ákos (1989) történész, PhD-hallgató

(ELTE BTK 19–20. századi Kelet-európai történelem Doktori Program)

forako1989@gmail.com

Ivancsó Ádám (1986) történész

(Terror Háza Múzeum)

adam.ivancso@yahoo.ca

Keszei András (1972) történész

(Pázmány Péter Katolikus Egyetem Szociológiai Intézet)

keszei@btk.ppke.hu

Koloh Gábor (1987) történész, PhD-hallgató

(ELTE BTK Társadalom- és gazdaságtörténet Doktori Program)

koloh.gabor@gmail.com

Kovács Evelin (1992) néprajzkutató, PhD-hallgató

(ELTE BTK Társadalom- és gazdaságtörténet Doktori Program)

fuvolaseve@gmail.com

Lator László Iván (1960) történész, gimnáziumi tanár

(Veres Péter Gimnázium)

latorlaszlo@gmail.com

Szeghy-Gayer Veronika (1986) történész

(MTA TK Kisebbségkutató Intézet)

gayerveronika@gmail.com

Szentesi Réka (1989) történész, PhD-hallgató

(ELTE BTK Társadalom- és gazdaságtörténet Doktori Program)

szentesi.reka@gmail.com

Tarafás Imre (1988) történész, PhD-hallgató  
(ELTE BTK Atelier Doktori Program)  
tarafasimre@gmail.com

Tömöry Miklós (1988) történész, PhD-hallgató  
(ELTE BTK Atelier Doktori Program)  
toemoery@gmail.com

Veress Dániel (1988) történész, PhD-hallgató  
(ELTE BTK Atelier Doktori Program)  
veresskakas@gmail.com

# CONTENTS

## ETHNIC COEXISTENCE IN THE CARPATHIAN BASIN

András Keszei	People, Ethnicity, Religion. Classifying Hungarian Jewry in the First Half of the Nineteenth Century	5
Imre Tarafás	Ethnic Minorities in National History. The Representation of Ethnic Minorities in Hungarian Historical Surveys in the Age of Dualism	27
Gábor Koloh	Parenthood in Völgység and Ormánság. The Comparative Fertility History of the Kismányok and Vajszló Districts (1790–1894)	49
Loránd Balla	“The ethnic question is, as a matter of fact, a language question.” The Cultural Strategies of the Temesvár / Timișoara Association for the Promotion of the Hungarian Language in a Multi-Ethnic Town	72
Veronika Szeghy-Gayer	The Slovak–Hungarian–Jewish–Czech Kassa / Košice in the First Half of the Twentieth Century	99
Ádám Iváncsó	Ruthenian Students and the University of Debrecen, 1938–1945	122
Dániel Veress	Architecture in the Service of Nation-Building: Search for a National Style in Hungarian, Polish, Czech (and Austrian) Architecture Before 1925	146



## BOOKS

- Under the Spell of Clio and in the Shadow of Ossian  
Patrick J. Geary – Gábor Klaniczay (eds): Manufacturing Middle Ages:  
Entangled History of Medievalism in Nineteenth-Century Europe.  
(National Cultivation of Culture, 6.)
- János M. Bak – Patrick J. Geary – Gábor Klaniczay (eds): Manufacturing  
a Past for the Present: Forgery and Authenticity in Medievalist Texts and  
Objects in Nineteenth-Century Europe. (National Cultivation of Culture, 7.)  
– Imre Tarafás 174
- Conversations about the German Past  
Laczó Ferenc: A német múltfeldolgozás. Beszélgetések történészekkel  
a huszadik század kulcskérdéseiről.  
– Ákos Fóris 183
- Pakot Levente: Nemek és nemzedékek. Demográfiai reprodukció  
a 19–20. századi Székelyföldön.  
– Evelin Kovács 191
- Ábrahám Barna: Megmaradni vagy beolvadni?  
A szlovákság polgárosodása a 19. század második felében.  
– Miklós Tömöry 199
- Helle Mária (közread.): Életemnek legemlékezetesebb éve.  
Alexy Lajos naplója 1848-ban.  
– László Iván Lator 203
- Andrew Scull: A hisztéria felkavaró története.  
– Réka Szentesi 209
- Authors 213  
Contents 215  
Abstracts 217

## ABSTRACTS

Loránd Balla: “The ethnic question is, as a matter of fact, a language question.” The Cultural Strategies of the Temesvár / Timișoara Association for the Promotion of the Hungarian Language in a Multi-Ethnic Town

The study uses the example of the Temesvár Association for the Promotion of the Hungarian Language (*Temesvári Magyar Nyelvet Terjesztő Egyesület*, TMNTE) to explore how the local and national assimilation efforts were present in the operation of a civil organisation. Further, the author also examines the ethnic composition of the membership as well as the role of the various ethnic minorities of the city in the operation of the association. Namely, who supported the association? Why did they choose to explicitly express their loyalty toward the idea of the Hungarian state in this way?

One of the most unique features of the TMNTE, founded in 1882, is its founders’ German heritage. In addition, immediately after its foundation one of the main aims of this educational association was to counter the Austrian *Schulverein* which was established to promote the use of the German language in the schools of Temesvár (now Timișoara, Romania).

The linguistic-cultural Magyarisation of Temesvár was implemented with varying intensity between the 1880s and the First World War. The aim of the local authorities in then Southern Hungary was not only the assimilation of the region’s smaller ethnic minorities, but also achieving Hungarian dominance all over the others within the whole ethnic composition. Besides the traditional means of cultural assimilation, the TMNTE also organised Hungarian language courses, established crèches, and attempted to influence the theatre scene – with modest success.

Ádám Iváncsó: Ruthenian Students and the University of Debrecen, 1938–1945

Nearly two decades after the trauma of the 1921 Versailles Treaty, it seemed that the Hungarian revisionist politics proved to be successful and the Kingdom of Hungary had a new chance to steer away from its previous mistakes. The ethnic issues that had led to the disintegration of the country were once again in the limelight. The Ruthenian population of Transcarpathia, which used to be the least problematic minority before the 1920s, became just as much a wasp’s nest as the Slovaks, Romanians, and Serbs had been before. Accordingly, Hungar-

ian ethnic policy began to exercise more tolerance and empathy towards them. Instead of demanding full assimilation, only loyalty was expected, and Hungary tried to channel the attitudes and identity of the Eastern Slavic population in this direction. The education of the young Ruthenian intelligentsia was regarded as a key issue in shaping the future, and the Hungarian government selected the University of Debrecen to become the host institution of this initiative.

### András Keszei: People, Ethnicity, Religion. Classifying Hungarian Jewry in the First Half of the Nineteenth Century

The biggest challenge in classifying social groups is finding a durable definition. Besides the constantly changing scholarly approaches, this is primarily caused by the changeability of the social groups themselves. To resolve this double uncertainty, the present study proposes to use dynamic nominalism which places the emphasis on the changing realities of social phenomena and groups, as well as the factors that bring about these changes. Accordingly, a group may be presented in historiography as it is formulated by the members of the given group and outsiders, their authorities, institutions, professionals and intellectuals, often in response to each other's definitions. Expressing the changes of the background, intellectual environment and aims of the actors and their definition, the groups are portrayed in motion. Based on this premise, the study traces the definitions of the Hungarian Jewry between the 1780s and 1848: this heterogeneous religious group, fragmented by internal conflict and interests, formed its own identity in response to the challenges posed by the external attitudes, expectations, the legal environment and major political programmes. The diversity of responses, ranging between accepting and rejecting urbanisation and Magyarisation, resulted in vast differences between the self-definitions and behaviours of specific actors, as well as in a social reality constructed as a group. In the case of the Jews, their national, ethnic and religious character, as well as the possibility to separate these aspects, was an important issue for the contemporaries. Between the last decades of the eighteenth century and 1848, the changes of economic, social and intellectual atmosphere alleviated the isolation and created a situation that demanded new strategies of self-definition from the Hungarian Jews.

Gábor Koloh: Parenthood in Völgység and Ormánság.  
The Comparative Fertility History of the Kismányok and Vajszló  
Districts (1790–1894)

The study is based on the comparative analysis of the birth control practices of the Protestant Hungarian population of the Ormánság region and the Lutheran German population of the Völgység region. The main research questions concern the regional and ethnocultural characteristics of parenthood in these regions. Besides the birth registers as the traditional primary source for family reconstruction, the study is also based on family books compiled by German researchers for some individual settlements. The geographical scope is limited to seven settlements in Ormánság, and three in Völgység. Similarly to the Hungarians in Ormánság, the German population of Southern Transdanubia also displays low fertility rates, which suggests the presence of conscious birth control well before the demographic transformations. The changes associated with the economic restructuring between the end of the eighteenth and the middle of the nineteenth century affected both the Hungarian and the German groups in a similar manner; and the decreasing tendency also continues well into the last three decades of the nineteenth century. The findings of the study suggest that birth control is a practice employed in response to a crisis situation, which in this case appears as a regional characteristic. While higher fertility rates among older German women are certainly in correlation with ethnocultural factors, this phenomenon is of a secondary significance in this particular region.

Veronika Szeghy-Gayer: The Slovak–Hungarian–Jewish–Czech  
Kassa / Košice in the First Half of the Twentieth Century

The study examines the changes of ethnic distribution and the opposing urban images of the nation-building elites in Kassa (now Košice, Slovakia) between 1910 and 1945. In these few decades, censuses mirrored the framework of two different nation states. After 1930, two thirds of the population of the town, which by 1910 had become predominantly Hungarian-speaking, was registered as “Czechoslovakian”. After the First Vienna Arbitration in 1938, however, the absolute majority of the population identified themselves again as Hungarian. Due to forced migration and re-Slovakisation, Hungarians largely disappeared from Kassa between 1944 and 1948, while the local Jewry was nearly completely annihilated in 1944. Such large-scale fluctuation in the self-identification of the urban population provided an ample argument for the Hungarian, as well as the Czech, and the Slovak elites to consider the town as their own national space. The first half of the study provides an analysis of the censuses, as well as data about the language use and voter preferences of Kassa residents, followed by the

reconstruction of the local national elites' image of the town itself. The conclusions emphasise that rather than being a testimony to split, ambiguous, or multiple identities, the national self-definition of Kassa residents of various ethnic affiliations, as well as its evident fluctuation shown in statistical records, can be explained by the individuals' conscious personal decisions developed in response to parallel nation-building processes.

### Imre Tarafás: *Ethnic Minorities in National History. The Representation of Ethnic Minorities in Hungarian Historical Surveys in the Age of Dualism*

The study examines the representation of ethnic minorities in historical monographs written by Ignác Acsády, Lajos Baróti, Vilmos Fraknói, and Henrik Marczali in the Age of Dualism (1867–1918), as well as in the series edited by Sándor Szilágyi to commemorate the thousand-year anniversary of the Hungarian Kingdom in 1896. It focuses primarily on the historical vision stemming from the two main trends of the question of minorities – united political nation versus homogeneous nation state – as seen through the debate of Béla Grünwald and Michal Mudroň. The study continues with the marked role of the same issue in the programmatic texts of the increasingly institutionalising national historiography. After examining the careers of the selected historians and the circumstance of writing their works, the study analyses the representation of ethnic minorities in the narratives of the Magyar conquest of the Carpathian Basin and the 1848–1849 War of Independence, mainly focusing on the implicit definitions of the nation and the constructs formulated in opposition to minority narratives. Although there are differences between attitudes towards specific ethnic minorities, especially discernible in narratives about the War of Independence, the findings of the study suggest that the narratives correspond with those of the theoreticians of the nation state idea: they identify the concept of nation with ethnic and linguistic Hungarianness and represent ethnic minorities as passive participants in Hungarian history. It is, however, incorrect to label all the historians examined as wildly chauvinistic.

### Dániel Veress: *Architecture in the Service of Nation-Building: Search for a National Style in Hungarian, Polish, Czech (and Austrian) Architecture Before 1925*

Architecture, just like literature and music, was involved in the nation-building processes, architects also sought ways of expressing their national identities and

characteristics. The most composite displays of this patriotic approach to architecture were the attempts at distinct national styles which aimed the comprehensive nationalization of the art of designing buildings. In my article I compare these often movement-like strivings and divide them into twin groups by socio-historical factors. According to my multiscopic and comparative research, three macro dichotomies shaped the relationship between architecture and nationalism in (post-)Habsburg Central Europe.

*First and foremost*, these would-be styles emerged in Hungarian, Czech, and Polish architecture, while no peculiar Austrian (style) endeavour was elaborated. Due to an almost complete lack of Austrian (ethnic/national) identity, the issue was considered marginal or even dismissed among the Austro-Germans. *Secondly*, Hungarian, Czech, and Polish architects strove for comprehensive acknowledgement as national styles, whereas only some of them achieved this aim. It is striking that all successful efforts became fully-fledged under the aegis of an independent nation-state. Accordingly, the nationalist stirrings of the Hungarian architects, whose nation enjoyed a semi-independent status within the empire since 1867, reached this fully-fledged condition prior to the collapse of Austria-Hungary. During the very same decades, Czech and Polish attempts had to wait for this achievement until the foundation of the Czechoslovakian and Polish nation-states in 1918. *Thirdly*, the sources of inspiration for these would-be nationalist styles varied. The Czechs rather stood under the influence of urban culture while the Hungarians and Poles were mainly influenced by vernacular building and folk art. I could trace back this dichotomy to another socio-historical phenomenon: the unevenness of urbanisation and industrialisation within the empire's distinct regions. (For the English version of the article see: Shelekpayev, Nari et al. [eds.] [2016]: *Empires, Nations and Private Lives. Essays on the Social and Cultural History of the Great War*. Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars.)

# A KORALL szerzőinek!

## *A Korall Társadalomtörténeti Folyóirat közlési és hivatkozási szabályzata*

### A KÉZIRAT LEADÁSA

A szerkesztőség társadalomtörténeti, máshol nem publikált cikkeket, valamint recenziókat (*Könyvek rovat*), forrásközléseket (*Források és olvasatok rovat*), konferenciabeszámolókat és kurrens szakirodalmi áttekintéseket (*Körkép rovat*) fogad el közlésre. A szerkesztőség fenntartja a jogot arra, hogy átdolgozás javaslatával visszaadja a kéziratot a szerzőnek. A közlés céljából való beküldéssel a szerző elfogadja a folyóirat közlési és hivatkozási szabályzatát. A benyújtott szövegeket fél éven belül bírálja el a szerkesztőség.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy a megjelenést követő fél év múlva cikkük folyóiratunk honlapjára és az OSZK EPA rendszerébe is feltöltésre kerül. A Korallban közölt tanulmányokat a szerzők azt követően tölthetik fel egyéni, munkahelyi vagy egyéb tudományos honlapokra, miután írásuk teljes terjedelmű változata megjelent a Korall honlapján. A feltöltésnél kérjük, utaljanak a Korall honlapjára is, így: „A Korall Társadalomtörténeti Folyóiratban megjelent cikkeket lásd a folyóirat honlapján: [www.korall.org](http://www.korall.org)”.

Minden szerző tiszteletpéldányként díjmentesen három, recenzió esetén kettő, könyvismertetésnél pedig egy példány átvételére jogosult.

A kézirat szövegét e-mailen kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni (elérhetőségeket lásd alább). Kérjük a táblázatokat és az ábrákat külön fájlban is leadni. Felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy a szövegszerkesztők generált lábjegyzetfunkcióját használják. Minden szerzőtől kérünk egy 1000–1500 leütés terjedelmű rezümét angol vagy magyar nyelven, a cikk leadásával egy időben. Kéziratot nem őrzünk meg.

Kéziratot a szerkesztőség kizárólag az alábbi hivatkozási rendszerrel készítve fogad el. A közlésre elfogadott, de nem megfelelő hivatkozásokkal ellátott szöveget visszaküldjük a szerzőnek átdolgozásra.

Egy tanulmány kézírata egy ív, de legfeljebb másfél ív (60 000 leütés) terjedelmű lehet. Amennyiben a közlésre elfogadott írás hossza meghaladja ezt, a szerkesztőség visszaküldi a szöveget a szerzőnek átdolgozásra. A szerkesztőség fenntartja a jogot, hogy anonim külső szakértő véleményét is kikérje a leadott tanulmányról.

Recenziók esetén a recenzált munká(k)ról az összes könyvészeti adatot (kiadó, oldalszám, mellékletek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése) is kérjük feltüntetni. Hosszabb terjedelmű és számos lábjegyzetet tartalmazó recenzió esetén a tanulmányoknál ismertetett módon (lásd alább) kérjük az írás végén feltüntetni a hivatkozott irodalmat. Rövidebb recenzió esetén az adott irodalmi hivatkozás minden előfordulásánál kérjük a teljes bibliográfiái leírást feltüntetni, a hivatkozottirodalom-lista mintáját követve.

A kritikai recenziók mellett rövidebb, 2-3 oldalas tartalmi bemutatásra szorítkozó könyvismertetéseknek is helyet adunk. Ennek célja a figyelemkeltés, illetve az, hogy minél több fontos könyvről minél hamarabb beszámoljunk. A könyvismertetéseket két hasámban közöljük a *Korall*-ban. Természetesen, ha egy munkáról hosszabb kritika érkezik a szerkesztőségbe, annak közlését nem befolyásolja, hogy korábban esetleg az adott könyvről már közöltünk rövidebb ismertetést!

## E-FÜGGELÉK

A *Korall* honlapjáról elérhető E-FÜGGELÉK olyan nagyobb adattárak, táblázatos kimutatások, képsorozatok stb. internetes közlését teszi lehetővé, amelyek fontos háttérinformációkkal egészítik ki az adott tanulmányt. Az itt közölt tartalmak folyamatosan hozzáférhetőek a honlapról.

## HIVATKOZÁSOK

Mind az irodalmi, mind a forráshivatkozásokat, továbbá minden megjegyzést lábjegyzetben kérünk feltüntetni.

Az *irodalmi hivatkozások* a következő formátum szerint szerepeljenek: Szerző évszám: oldal-szám. (Pl.: Nagy 1988: 23.) Több szerző által jegyzett mű esetén a hivatkozás formátuma: Szerző–Szerző évszám: oldalszám. (Pl.: Berger–Luckmann 1998: 104–105.) Szerkesztett kötet esetén: Szerkesztő (szerk./ed./Hg./dir.) évszám. Pl.: Szabó (szerk.) 2008; Lüdtke (Hg.) 2010.

A lábjegyzetekben a hivatkozás ()-ben szerepel, ha a lábjegyzet tartalmilag szöveges. Ha a lábjegyzet csak hivatkozásból áll, az zárójelek és „lásd” nélkül szerepel.

A lábjegyzetbeli rövid hivatkozásban a családnev mellett a keresztnév rövidítését csak akkor tüntessük fel, ha a hivatkozott irodalom tételei között több azonos családnevű is van. (Pl.: Benda K. 1972; Benda Gy. 1985.)

Ha egy szerző egy évben több munkájával is szerepel a hivatkozások között, az ábécé kisbetűivel teszünk köztük különbséget. Egy szerző több művének hivatkozásakor a nevet csak az első előfordulásnál adjuk meg. (Pl.: Tomka 2001a, 2001b; Valuch 2001, 2013.)

Többkötetes mű rövid lábjegyzetbeli hivatkozásában a kötetszám római számmal szerepel. (Pl.: Braudel 2003: II. 35.)

A *forráshivatkozások* a forrástípusnak (levéltári, kéziratári forrás, újságcikk, interjú stb.) megfelelő formát kövessék. Levéltári forrásokra kérjük, rövidített formában hivatkozzon a szerző. A levéltári hivatkozások esetében a lábjegyzetben először a levéltár hivatalos rövidítését kell megadni, illetve az iratanyag jelzetét (például MNL VaML IV.401.b.). Konkrét iratra történő hivatkozásnál ezeken kívül a hivatkozott irat címét és dátumát is meg kell adni (például MNL VaML IV.401.b. 12365/1940. Tanácsülési jegyzőkönyv, 1940. június 12.), s a rövidítést hátul, a források listájában kell feloldani. Kéziratári forrásoknál a levéltárihoz hasonló módon járunk el.

A tanulmány után először a felhasznált levéltári forrásokat kell megadni. (Külföldi levéltárak mindig az eredeti nevükön szerepelnek, esetükben annak a városnak a nevét is meg kell adni, ahol a levéltár található. A levéltár neve alatti sorban pontosan fel kell oldani a hivatkozott levéltári fond vagy állag nevét és évkörét. Ezt követően – sorközzel elkülönítve – a közgyűjteményben őrzött kéziratok (kéziratos iratok, térkép-, adat-, illetve dokumentumtárak), majd a „forrás típusú” nyomtatott kiadványok (forráskiadások, naplók, visszaemlékezések, emlékiratok, statisztikák, helységnévtárak, kiadott térképek), ezután a felhasznált (nem csak egy cikk miatt idézett) időszakos kiadványok, végül az interjúk kerülnek feloldásra. A forráshivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

## FORRÁSOK

Österreichisches Staatsarchiv Kriegsarchiv, Wien (ÖStA KA)

Alte Feldakten (AFA), 1650–1750.

Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltár (MNL VaML)

IV.401.b. Vas Vármegye Alispánjának iratai, 1871–1950.

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK Kt)

551. Katádfay Tihamér: *Legnagyobb gondolataim*. Kézirat, é. n.



- Franciscs Károly 2001: *Franciscs Károly visszaemlékezései*. (S. a. r. és szerk. Hudi József.) Pápai Református Gyűjtemény, Pápa.
- Haan Lajos – Zsilinszky Mihály (szerk.) 1877: *Békésmegyei oklevéltár számos hazánk beltörténetére vonatkozó adatokkal*. Tettey, Budapest.
- MHHD XXIV = Szilágyi Sándor (szerk.): *A két Rákóczy György családi levelezése*. (Monumenta Hungariae Historica Diplomataria 24.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1875.

*Nemzeti Sport*, 1925–1935.

Interjú Nagy Ferenc tájfutóval 1983. február 12-én, készítette Debreceni Rezső. (A szerző tulajdonában.)

A hivatkozott irodalom jegyzéke a felhasznált források után következik, a cikk legvégén, tételesen felsorolva, ábécésorrendben. Csak a ténylegesen lábjegyzetben hivatkozott munkák kerüljenek feltüntetésre! Az irodalmi hivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

## HIVATKOZOTT IRODALOM

[Kötetek:]

- Botond Ágnes 1991: *Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest.
- Baross Károly, bellusi (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest.
- [A kiadó feltüntetése nem kötelező, de lehetséges, ebben az esetben viszont kérjük, hogy az irodalomlista összes köteténél szerepeljen a kiadó, a kiadás helye előtt:
- Heather, Peter – Matthews, John 1991: *The Goths in the Fourth Century*. Liverpool University Press, Liverpool.]

[Tanulmánykötetből:]

- Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Imre (szerk.): *Mágnások, birtokosok, címerlevelek*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.) Debrecen, 219–227.

[Idegen nyelvű publikáció:]

- Schlumbohm, Jürgen 1992: Sozialstruktur und Fortpflanzung bei der ländlichen Bevölkerung Deutschlands im 18. und 19. Jh. In: Volland, Eckart (Hg.): *Fortpflanzung: Natur und Kultur im Wechselspiegel*. Frankfurt am Main, 322–346.
- [Idegen nyelvű publikációk hivatkozásánál eredeti nyelven szerepel a szerk., ford. stb. és a kiadási hely is. Például német szerkesztőnél Hg., több szerkesztőnél Hgg. az elvárt rövidítés.]

[Folyóiratból:]

- Láng Panni 1986: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* (29.) 1. 80–94.

[Lexikon szócikk:]

- 'Korallok' szócikk. In: *Révai Új Lexikona*. 12. kötet. Budapest, 1915. 26.

[Újságcikk:]

Szónyi Ottó 1926: A pécsi püspökség templomai. *Dunántúl* 1926. december 25. 18.

[Lehetőség szerint szerepeljen itt az oldalszám is, s az év kétszer legyen kiírva.]

[Disszertáció/szakdolgozat:]

Nagy Piroska 2000: *Településszerkezet az Alföldön*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

[Közlésre elfogadott, megjelenés alatt álló vagy kéziratoss publikáció:]

Kiss-Nagy Ágnes 2011: További érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall* (megjelenés előtt).

[Internetes hivatkozás:]

Bácskai Vera: A görög kereskedők szerepe a főváros polgárosodásában. *Budapesti Negyed* <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00038/bacsikai.html> – utolsó letöltés: 2009. március 9.

Egyéb:

- Nem használhatók a p., pp., o., old., i. m., ld., uo., uő rövidítések. Az „uo.” használata csak akkor megengedett, ha egyazon lábjegyzeten belül kerülne megismétlésre a hivatkozás.
- Ügyeljünk a kötőjel (–) és a nagykötőjel (—) helyes használatára. (Két népnév és önálló tulajdonnevek kapcsolatának kifejezésére, valamint két szélső határt, végpontokat jelölő, 'valamitől valameddig' jelentésű szókapcsolatokban és kifejezésekben – így évszámok, oldalszámok közé – nagykötőjelet tegyünk.)
- A századokat arab számmal jelöljük.
- Idézeteket csak e jelek közé írunk: „ ”. Idézetben belüli idézet »« jelek közé kerüljön.
- Zárójelen belüli zárójelezéshez a szögletes zárójelet használjuk.
- A forrásközlésbe tett kihagyásokat [...] közé tegyük. Pl.: „[A]z alperes [Tóth Béláné] elmondása szerint.”
- A szerző vagy a fordító által tett megjegyzések formátuma: (A Szerző.) (A Ford.) (Kiemelés – X. Y.)
- A % jel mindig tapad a számhoz.
- 10 000-tól nem törő szóköz (CTRL SHIFT SPACE) tegyünk az ezresek közé.
- Minden címet kurziválunk a főszövegben, de a címhez tartozó toldalékokat már nem (például *Nyugatból*).

## A KORALL SZERKESZTŐSÉGE ÉS SZERKESZTŐI

Korall Társadalomtörténeti Folyóirat Szerkesztősége, 1113 Budapest, Valkói u. 9.

E-mail: [korall@korall.org](mailto:korall@korall.org)

Megrendelés, terjesztés: [terjesztes@korall.org](mailto:terjesztes@korall.org)

Honlap: [www.korall.org](http://www.korall.org)

Czoch Gábor főszerkesztő, [gczoch@gmail.com](mailto:gczoch@gmail.com)

Granasztói Péter, [pgranasztoi@gmail.com](mailto:pgranasztoi@gmail.com)

Kármán Gábor, [karmangabor@gmail.com](mailto:karmangabor@gmail.com)

Klement Judit, [eperfa@hotmail.com](mailto:eperfa@hotmail.com)

Koltai Gábor, [koltaigabor@gmail.com](mailto:koltaigabor@gmail.com)

Lengvári István, [lengvari@gmail.com](mailto:lengvari@gmail.com)

Majorossy Judit, [majorossyj@gmail.com](mailto:majorossyj@gmail.com)

Somorjai Szabolcs, [szsomorjai@gmail.com](mailto:szsomorjai@gmail.com)

Varga Zsuzsanna, [zsvarga08@gmail.com](mailto:zsvarga08@gmail.com)

A KORALL az alábbi könyvesboltokban kapható:

BUDAPEST

ELTE BTK Jegyzetbolt  
1088 Múzeum krt. 6–8.

Fókusz Könyváruház  
1072 Rákóczi út 14.

Írók Boltja  
1061 Andrássy út 45.

Penna Bölcsész Könyvesbolt  
1053 Magyar utca 40.

Püski Könyvesház  
1013 Krisztina körút 26.

DEBRECEN

Lícium Könyvesbolt  
4026 Kálvin tér 2/c.

PÉCS

PTE Student Service  
Iskolaszövetkezet Könyvesbolt  
7624 Ifjúság utca 6.

Virágmandula Kft.  
7624 Nagy Jenő utca 12.

# MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

*a Társadalomtörténeti Monográfiák 6. kötete*

Farkas Gyöngyi

## LÁZADÓ FALVAK

Kollektivizálás elleni tüntetések  
a vidéki Magyarországon, 1951–1961

*A vidéki Magyarország keleti szegletébe invitál a könyv, „a sötét múlt század” közepe táján. Az még csak-csak tudható, hogy a korabeli parasztság masszívan húzódkodott az erőszakos tévesztés ellen, az viszont alig ismert, hogy helyenként nyíltan és tömegesen szegült szembe a terroruralommal. Csak a közelmúltban megismerhetővé vált titkosszolgálati iratok és a szabaddá vált emlékezet együttes vizsgálata derít fényt arra, hogy milyenek is voltak az évtized-hosszan állandósult korabeli hadiállapot mindennapjai. A felidézett ütközések és ütközetek sora arra is rámutat, hogy a Rákosi- és a Kádár-korszak nyitányának a rendtartó magyar falut, parasztságot szétzilálni, „szocialista jobbágysorba” atomizálni igyekvő offenzívái között alig volt különbség. Farkas Gyöngyi leírása nyomán egyéni arca lesz a broszúrabeli agitátornak, a párt- és tanácsitkárnak, a „kuláknak”, illetve a többi gazdálkodónak és az őket elhurcoló rendőrnek is. Kiterjedt mikrotörténeti vizsgálódás és mélyinterjú terepmunka eredményeként elevenedik meg az egyívásúak szembekerülése éppúgy, mint a lokális szolidaritás az időnként szó szerint vérre menő létharc közepette.*

Gyarmati György

A 404 oldalas kötet bolti ára 4 500 Ft, megrendelhető a [terjesztes@korall.org](mailto:terjesztes@korall.org) e-mail címen, vagy [www.korall.org](http://www.korall.org) honlapon.

Megrendelés esetén a kiadó 25% árengedményt (3 370 Ft) biztosít. A könyvet személyesen át lehet venni (Budapest), vagy a postaköltség felszámolásával elküldjük.

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület



## MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

Mátay Mónika (szerk.):

### MÉREGKEVERŐK

*Több olyan történeti közösségről is tudunk, amely a terhet jelentő, öreg, beteges, magatehetetlen vagy fogyatékkal élő személyeket kiközösítette, esetleg a halálba kényszerítette. A jelen többszerzős kötet tárgya, a Horthy- kor legnagyobb bűnügyi botránya éppen egy efféle gyakorlat magyarországi alkalmazása miatt robbant ki 1929-ben. Kiderült, hogy a Tiszazugban emberek tucatjait tették el láb alól arzénmérgezéssel saját családtagjaik pusztán azért, mert feleslegessé váltak, akadályozták az elkövetők boldogulását. Arra is fény derült, hogy nem elszigetelt esetekről, hanem olyan szokásról volt szó, amelyről egész faluközösségek tudtak, és amelyet évtizedeken át büntetlenül üztek a helybeliek. Csalódott és dühös nők mérgezték meg iszákos, durva, vagy éppen rokkant férjeiket, de öreg szülő, újszülött, és gyermek is volt az áldozatok között. A korabeli sajtó és egyes szociográfiák az 1930-as években a tiszazugi falvak kapcsán a spártai Taigetoszt emlegették. Az analógia ugyan némiképpen sántít, de jól tükrözi az eljárás kegyetlenségét, közösségi beágyazottságát és az áldozatok kiszolgáltatott helyzetét. A tiszazugi arzénmérgezésekről eddig nem készült átfogó monográfia, csupán szócikketek szenteltek a témának a hazai történészek. A könyv több tudományág bevonásával a mérgezés jelenségének és korabeli visszhangjának komplex bemutatására vállalkozik.*

A 332 oldalas kötet bolti ára 3 500 Ft, megrendelhető a [terjesztes@korall.org](mailto:terjesztes@korall.org) e-mail címen, vagy [www.korall.org](http://www.korall.org) honlapon.

Megrendelés esetén a kiadó

20% árengedményt (2 800 Ft) biztosít.

A könyvet személyesen át lehet venni (Budapest), vagy a postaköltség felszámolásával elküldjük.

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület



B U D A P E S T I K Ö N Y V S Z E M L E

# BIBLIOSZIVA

KRITIKAI ÍRÁSOK

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

KÖRÉBŐL

BÍRÁLAT

**NAGY ÁGOSTON** – TANKÖNYVEK, NEMZETFOGALMAK  
**GÉBERT JUDIT** – HOGYAN LEGYÜNK ENGEDETLEN POLGÁROK?  
**ISTVÁNKÓ BEA** – MÚZEUM-OPTIMIZMUS

**MÁRKUS GYÖRGY** – A KULTÚRA ÚTJÁIRÓL  
**JOHN DUNN** – HONT ISTVÁN RÓL  
**MOLNÁR PÉTER** – NAGY KÁROLY  
 KONSTANTINÁPOLYI ÚTJÁNAK LEGENDÁJÁRÓL

PROBLÉMA

SZEMLÉ

TALLIÁN TIBOR, LAKI MIHÁLY, KLANICZAY GÁBOR,  
 PAJKOSSY GÁBOR, PLÉH CSABA,  
 ERŐS FERENC, MAROSÁN BENCE ÍRÁSAI

BOB DYLAN

MI A PÁLYA?

INTERJÚ SIR ANTHONY GIDDENSSZEL

FONTOS KÖNYVEK

2015. II. FÉLÉV – 2016. I. FÉLÉV

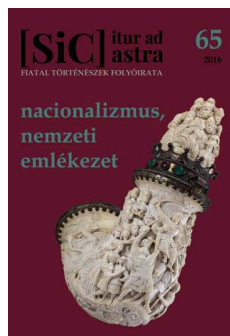
M E G J E L E N I K

2016. ŐSZ-TÉL

N E G Y E D É V E N T E

# A Sic Itur ad Astra 65. lapszámának középpontjában

## a nacionalizmus és a nemzeti emlékezet



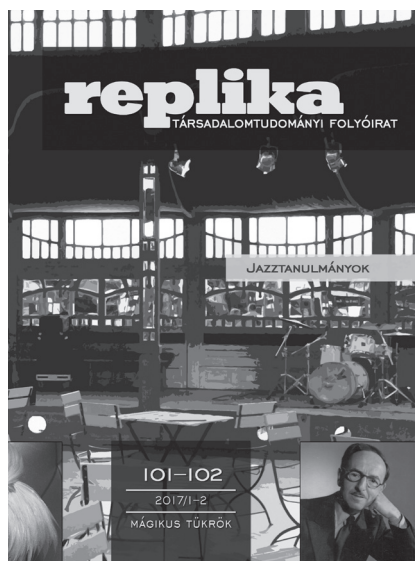
Beszélgetés **Miroslav Hroch** cseh történésszel • **Reinhart Koselleck**: Háborús emlékművek mint a túlélők identitásteremtő aktusai • **Nagy Ágoston**: „Elestjeink” oszlopa mellett új bajnokok fognak hazafiúi lángokra gyúladhatni”? A sátoraljaújhelyi inszurrekciós emlékmű tervezete és a nemesi patriotizmus nyelvei • **Kárpáti Attila István**: Szilágysági vagy Szilágy vármegyei? A regionális identitás vizsgálata Szilágy vármegyében a 19–20. század fordulóján • **Erdős Zoltán**: Emlékezet és identitás a 17. század második felének magyar puritán irodalmában • **Lászlófi Viola**: Parasztokból kurucok. A Rákóczi-néphagyományok megalkotása Északkelet-Magyarországon a 20. században • **Tarafás Imre**: „A hazánkban lakó különféle nemzetiségek”. Magyarországi nemzeti kisebbségek reprezentációja a dualizmus kori középiskolás történelemtankönyvekben • **Bolgár Dániel**: Integrálódás asszimiláció-országba. A zsidóságmegmaradás törvényének magyarázata • **Tömöry Miklós**: Nemzeti önreprezentáció egy többnemzetiségű városban és azon túl. Szerb beszeda Pesten 1867-ben • **Eszik Veronika**: Rivalizáló nacionalizmusok a liberális törvényi szabályozás szabta keretek között. A horvát iskolaügy a 19. század végén • **Sonkoly Gábor**: „Sokan bizonyossággal állítják, hogy Attila hun birodalmának központja Tokaj volt.” Nemzeti jegyek a magyar világörökségi kultúrtájaknál • **Nari Shelekpayev**: A kazah fővárosok és a posztszovjet kazah nemzeti identitás megszerkesztése • **Recenziók** Anthony D. Smith, Róka Enikő, Szijártó M. István, Szegei Péter és Valuch Tibor kötetéről.



Kapható az Írók Boltjában és a Püski Könyvesházban.

[sicitur.blog.hu](http://sicitur.blog.hu) • [siciturfolyoirat@gmail.com](mailto:siciturfolyoirat@gmail.com)

Tanulmány- és recenzió-kéziratokat várunk a következő számainkba: [66] deviancia [67] posztkolonializmus, posztszovjet térség



## 101-102. szám

### Jazztanulmányok

Szerkesztette: Havas Ádám és Zipernovszky Kornél

Zipernovszky Kornél és Havas Ádám <b>Lectori Salutem!</b> .....	7
Scott DeVeaux <b>A jazzhagyomány konstruálása: a jazz historiográfiája</b> .....	13
Feder Mayer Éva <b>Millenniumi Budapest és ragtime</b> A faj, a nem és az osztály (rendiség) mintázatai a korai magyar jazzkorszakban .....	41
Zipernovszky Kornél <b>„Ki fog győzni – a jazz vagy a cigány – nehéz megjósolni”</b> A cigányzenészek megvédik a magyar nemzeti kultúrát.....	67
Molnár Dániel <b>„Művészi elgondolás: Miss Arizona és Rozsnyai Sándor”</b> Az Arizona Revue Dancing műsora és hatáskeltő elemei (1932–1944).....	89
<b>A zene a jelenlét eszköze</b> Zipernovszky Kornél interjúja Dolinszky Miklóssal .....	119
Havadi Gergő <b>A magyar jazzszubkultúra ethosza a ’70-es és ’80-as években</b> – „a kulturális lázadás életstílusa” .....	125
Havas Ádám és Ser Ádám <b>„Szegény rokonok” – A budapesti jazzszíntér konstrukciója</b> .....	147
Havas Ádám <b>A szabadság dogmatizmusa és a dogmatizmus szabadsága</b> Különbségtételek rendszere a mainstream-free jazz dichotómiában .....	169
Bognár Bulcsu <b>„Nem a tagadást kell tagadni, hanem állítani kell.”</b> Beszélgetés Szabados György életművéről 3. rész. Tonális centrum és avantgárd. Az utolsó korszak zenéje és a zenei nevelés kérdése .....	197



*A kötet szerzői:*

BEZSENYI TAMÁS	NAGY BOTOND
BOA KRISZTINA	PAPP KLÁRA
BUZA JÁNOS	PITI FERENC
DEMETER GÁBOR	POGÁNY ÁGNES
F. ROMHÁNYI BEATRIX	PÓSÁN LÁSZLÓ
GAUCSÍK ISTVÁN	SEBŐK FERENC
KAPOSI ZOLTÁN	SIMON ZSOLT
KISS ANDREA	SZÁNTAY ANTAL
KOVÁCS KRISZTIÁN	TEKE ZSUZSA
KÖVÉR GYÖRGY	TÓZSA-RIGÓ ATTILA



Akadémiai támogatással létrehozott kutatócsoportjaink megalakulásával komoly erők összpontosulhattak a gazdaságtörténetre, így időszere-rűnek tűnt, hogy megpróbáljunk fórumot biztosítani a különböző korszakok specialistáinak párbeszédéhez. Így kerül nyomdába a Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv első, 2016-os kötete. Két olyan témával indítunk, amelyek sosem tartoztak a honi gazdaságtörténet favoritjai közé. Válságtörténetről – először és utoljára – 1921-ben jelent meg összefoglaló, ám csak a pénzügyi és kereskedelmi válságokat tárgyalta. Évkönyvünkben a válságtörténeti blokk nyolc tanulmányból áll, és átfogja a 14. századi éhínségektől a 19. századvégi agrárválságon át a 20. századi pénzügyi válságokig a jelenségek széles spektrumát. A piacok története is elhanyagolt területnek számított. A kereskedelem-történeti blokkban hét tanulmányt teszünk közzé: ezek az Árpád kortól a szocialista kori magánkereskedelemig ívelnek. Célunk, hogy az új fórum révén induló diskurzusba minden határon inneni és túli érdeklődő kutató bekapcsolódhasson.